ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE
ISTORIE VECHE

1

TOMUL 23

1972

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

Prețul unui abonament anual este de 100 lei. În țară, abonamentele se primesc la oficiile poștale, factorii poștali și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții. Comenzile și abonamentele din străinătate se primesc la Întreprinderea ROMPRESFILATELIA, Căsuța poștală 2001 — telex 011631 — București; România, sau la reprezentanții săi din străinătate.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite Comitetului de redacție pe adresa: Str. I. C. Frimu nr. 11, București.

APARE DE 4 ORI PE AN

LE IXe CONGRÈS INTERNATIONAL DES ÉTUDES CONCERNANT LES FRONTIÈRES ROMAINES

Entre les 7 et 13 septembre 1972 aura lieu à Mamaia le IXe Congrès international des études concernant les frontières romaines, organisé sous les auspices de l'Académie des sciences sociales et politiques de la République Socialiste de Roumanie.

Les travaux porteront principalement sur le Limes danubien et sur celui dacique, mais seront discutés aussi les résultats des recherches récentes entreprises sur d'autres frontières provinciales ainsi que les problèmes concernant l'organisation militaire et généralement la défense de l'Empire romain.

Les informations peuvent être demandées au secrétariat du Congrès :

Institutul de Arheologie
11, rue I. C. Frimu
Bucarest 22

LA XIIe CONFÉRENCE INTERNATIONALE „EIRENE"

Entre les 2 et 7 octobre 1972 aura lieu à Cluj la XIIe Conférence internationale des études classiques, organisée sous les auspices du Comité „EIRENE", qui réunit les sociétés d'études classiques des pays socialistes d'Europe.

Les thèmes de la Conférence seront les suivants :

I. — Linguistique : Vocabulaires techniques et vocabulaires spéciaux en grec et en latin.

II. — Histoire littéraire : La prose narrative chez les Grecs et les Romains.

III. — Histoire : Le IIe siècle de notre ère.

IV. — Histoire de la philosophie, des sciences et de la religion : Assimilation par les Grecs et les Romains de la culture des peuples soumis ou colonisés.

V. — Archéologie : Découvertes archéologiques récentes dans les pays faisant partie du Comité „EIRENE".

Dans le cadre de la Conférence est prévue l'organisation de deux colloques :

VI. — Seminarium epigraphicum.

VIII. — Un colloque de mycénologie.

Les travaux se dérouleront sous la direction d'un comité d'organisation composé par : C. Daicoviciu, *président* ; A. Graur et D. M. Pippidi, *vice-présidents* ; I. Fischer, *secrétaire* ; N. Lascu, *président du Comité local* ; D. Protase, *secrétaire du Comité local*.

Informations et inscriptions au secrétariat de la Conférence :

Societatea de studii clasice
11, rue I. C. Frimu
Bucarest 22

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE

Tomul 23 NR. 1 1972

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE

Tome 23 NR. 1 **1972**

SOMMAIRE

Page

ÉTUDES

DISCUSSIONS ET NOTES

CHRONIQUE

COMPTES RENDUS

DATE PRIVITOARE LA CERAMICA PICTATĂ DIN EPOCA NEOLITICĂ DIN CRIȘANA

DE

EUGEN COMȘA și ZOLTAN NANASI

În toamna anului 1965, pe teritoriul comunei Săcueni, jud. Bihor, au fost efectuate săpături de salvare[1] pe duna numită „Horo"[2], care se află la circa 4 km nord-est de sat, în bazinul Er-ului. În trecut duna (acum de formă neregulată, cu suprafața răvășită datorită exploatării nisipului) era înconjurată de apele rîului și de mlaștini.

Cu prilejul săpăturilor s-a descoperit un complex neolitic caracterizat prin ceramică pictată, asociată cu cioburi din vase de uz comun.

Materialele din diferitele perioade ale neoliticului, încă din vechime, datorită terenului nisipos din acel loc, s-au putut amesteca, ajungînd la un loc cioburi neolitice timpurii cu altele din neoliticul evoluat. Condițiile de mediu arătate nu au permis să se facă observații stratigrafice. Din această cauză în cele ce urmează sîntem nevoiți să clasificăm și să studiem materialele de la Săcueni, pornind de la criterii de ordin tipologic.

Faptul că în nord-vestul țării noastre, pînă în prezent, sînt cunoscute puține complexe cu ceramică pictată din epoca neolitică[3] și acelea în majoritatea cazurilor nepublicate, ne face să prezentăm mai amănunțit materialele la care ne vom referi.

Fragmentele ceramice de la Săcueni, din punct de vedere tipologic, pot fi împărțite în următoarele loturi principale:

A. Lotul se compune din ceramică de uz comun și dintr-o serie de cioburi cu decor pictat.

a) Fragmentele din vasele de uz comun sînt dintr-o pastă amestecată cu o mare cantitate de cioburi pisate. De obicei, suprafața vaselor este neregulată, iar uneori a fost lustruită în interior. Rar exteriorul a fost netezit cu o „scîndurică" și de aceea pe suprafață au rămas urme paralele, neregulate. S-au reconstituit grafic vase în formă de: pahare cu corpul bombat, castroane tronconice adînci, borcane cu corpul bombat și probabil tăvi scunde.

---

[1] Săpăturile au fost efectuate de I. Ordentlich și Zoltan Nanasi.

[2] Duna are dimensiunile: diametrul de circa 120 m, înălțimea maximă de circa 4,20 m.

[3] Eugen Comșa, *Epoca neolitică în vestul României* (sub tipar).

Borcanele au fost ornamentate adesea cu un şir de alveole sau adîn-cituri (dese sau rare) făcute cu degetul, deasupra, pe buză (fig. 1/1, 3—9). În alte cazuri pe corpul vaselor s-au făcut proeminenţe prelungi (cu o parte bombată şi cu alta adîncită) avînd de-a lungul muchiei un şir de alveole (fig. 1/6). Cîteodată se întîlnesc brîuri alveolare în relief, de-a lungul buzei sau numai porţiuni scurte (cu cîte trei alveole) pe corpul vaselor (fig. 1/12).

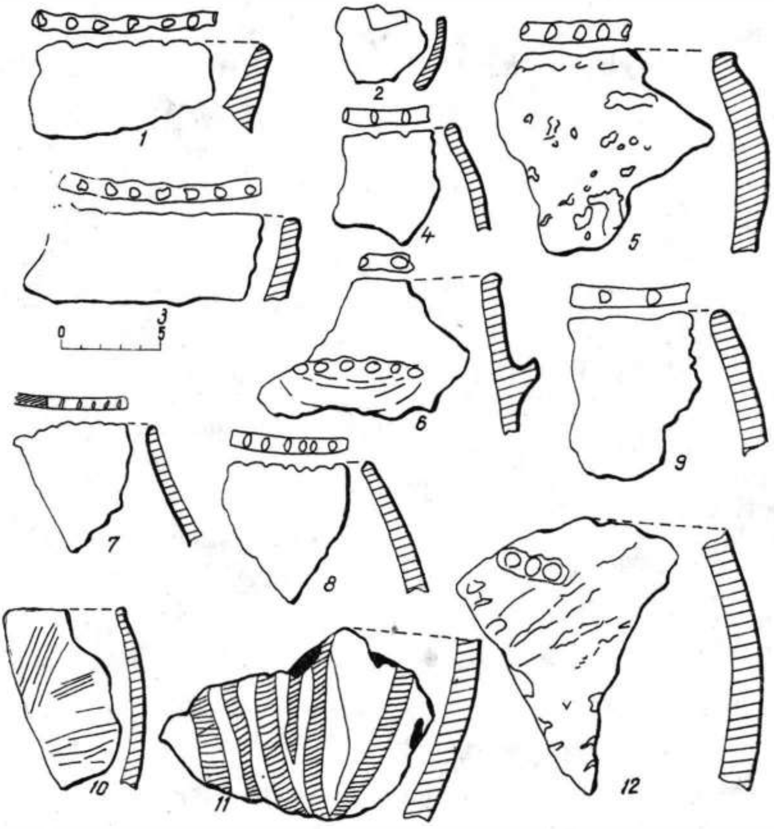

Fig. 1. — Săcueni. Fragmente ceramice din vase de uz casnic.

Suprafaţa unor borcane este neregulată şi acoperită cu un fel de barbo-tină netezită, prezentînd o alternanţă intenţionată de „caneluri" largi, neregulate (ca adîncime şi lăţime) cu „creste" netezite (fig. 1/11).

Pe un singur ciob s-a păstrat o porţiune mică dintr-un ornament compus din linii incizate subţiri delimitînd un capăt de bandă (fig. 1/2). Ca aspect decorul incizat este evoluat.

Suprafaţa vaselor de uz comun este de culoare cafenie deschisă, roşcată sau cenuşie.

b) Ceramica pictată a fost modelată din pastă fină, arsă bine. Avem documentate (prin reconstituire grafică) următoarele forme de vase (fig. 2), fiecare cu cîteva variante :

— Castroane adînci (fig. 2/4, 7, 12);
— Pahare cu pereţii arcuiţi, uneori cu cîte o proeminenţă mică, perforată (fig. 2/1 — 3, 5);
— Borcane cu pereţii arcuiţi (fig. 2/13, 14);
— Vase cu corpul bombat şi cu gît scund, tronconic sau cilindric (fig. 2/10, 11).

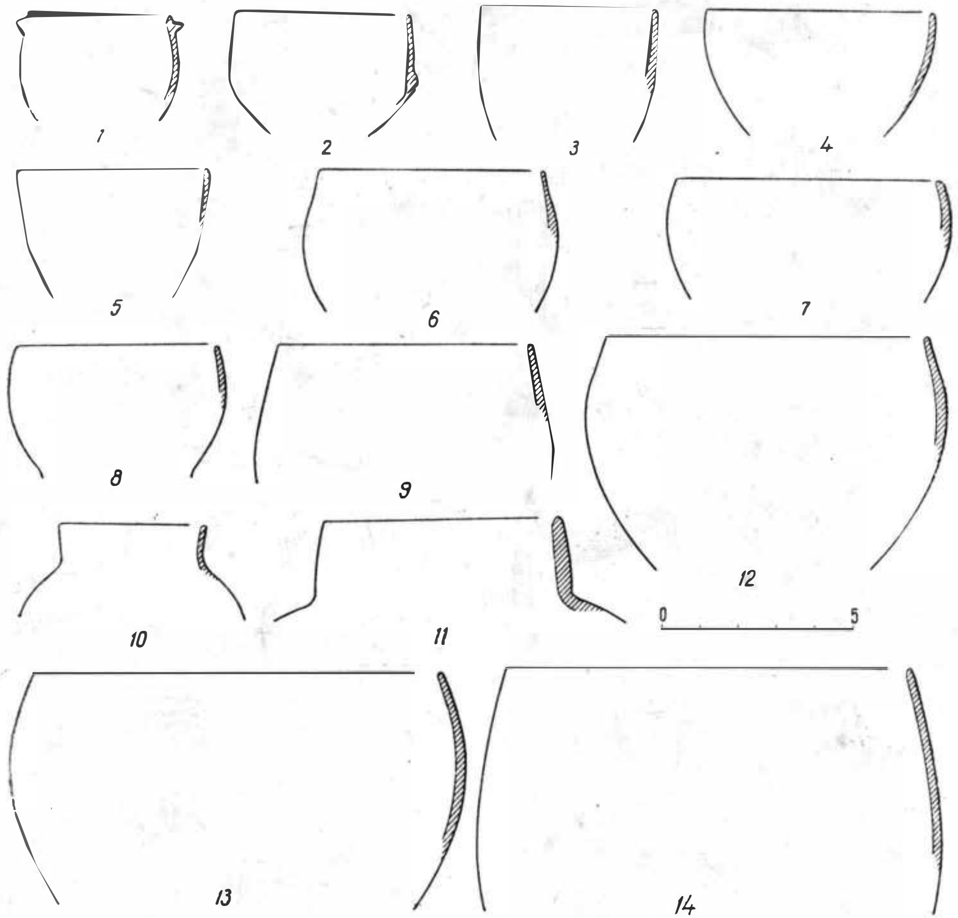

Fig. 2. — Săcueni. Forme de vase cu decor pictat (lotul A).

Suprafaţa exterioară a vaselor a fost lustruită cu multă atenţie. Cioburile au următoarele culori: portocaliu, gălbui roşcat, roşcat, roşu, cafeniu deschis. Pe un astfel de fond s-a făcut decorul pictat cu o culoare neagră, aplicată ca o crustă subţire „solzoasă", care, de obicei, s-a desprins de pe pereţii vaselor. Avem impresia că ornamentarea s-a realizat cu o substanţă grasă (poate cu păcură sau smoală). Această impresie este întărită şi de observaţia că pe locul de unde s-a desprins culoarea neagră a rămas o *urmă de culoare cafenie deschisă*, credem ca urmare a im-

pregnării pastei cu substanţele grase din păcură sau smoală. La prima vedere — dacă stratul subţire de culoare neagră lipseşte — oricine îşi poate închipui că ornamentul propriu-zis s-a făcut cu o culoare cafenie deschisă.

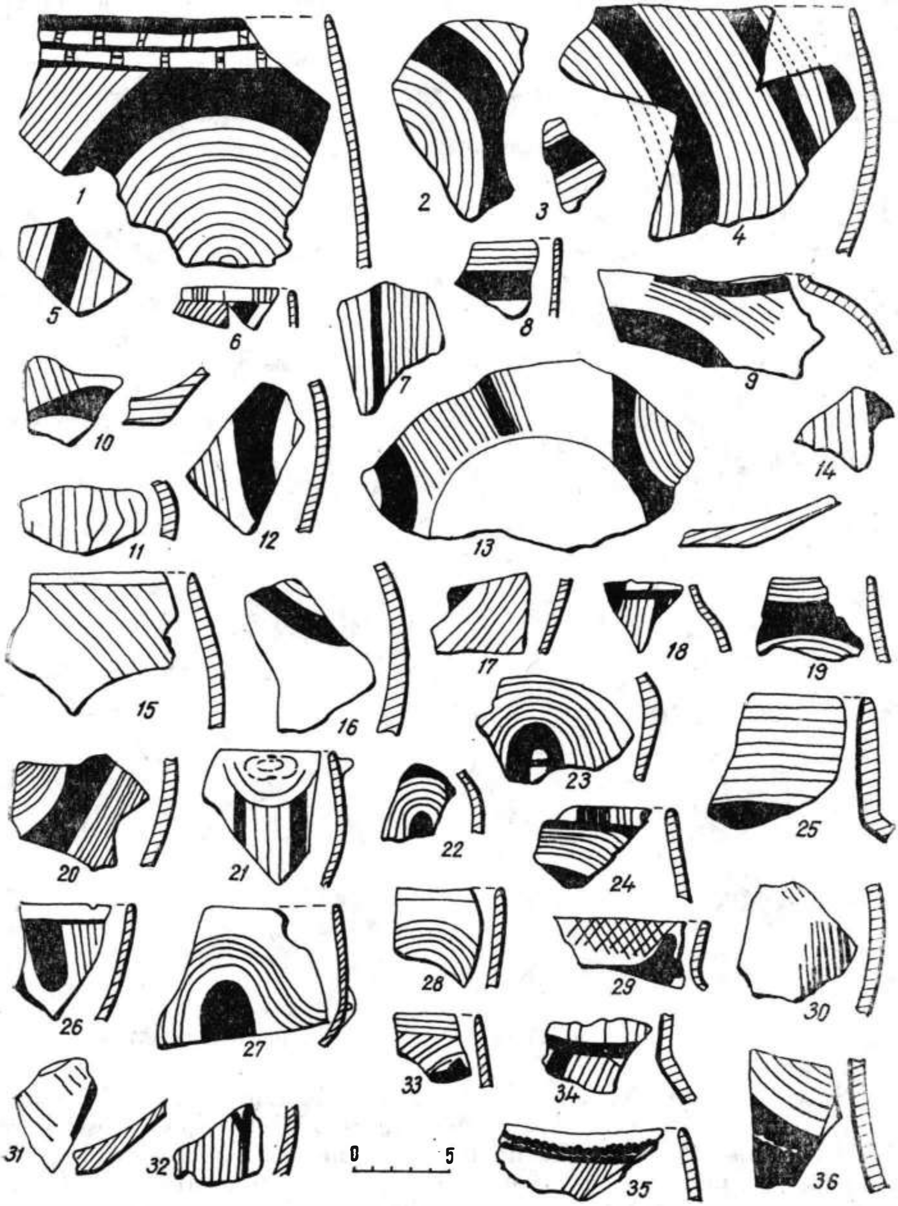

Fig. 3. — Săcueni. Fragmente ceramice cu decor pictat (lotul A).

Decorul este alcătuit din grupuri de linii subţiri, paralele, drepte, oblice (rar în reţea), asociate cu benzi late (fig. 3). Elementul specific

al categoriei descrise îl constituie faptul că pe cea mai mare parte din suprafaţa ornamentată, grupurile de linii subţiri sînt *paralele* cu benzile late, care formează arcuri înalte (fig. 3/2—4). Semnalăm că decorul marginii vaselor prezintă o diversitate de motive. Pe un vas mare, în lungul buzei, s-a trasat o bandă lată şi mai jos de ea altele două subţiri, distanţate, între care s-au intercalat, la intervale regulate, „scăriţe" verticale (fig. 3/1). Alteori, în lungul marginii, puţin mai jos de ea, s-a făcut cîte o linie subţire sau mai lată, iar pe intervalul dintre ele s-au trasat grupuri de cîte 3—4 linii subţiri, verticale (fig. 3/6). Uneori în lungul buzei sînt grupuri de linii subţiri, paralele (fig. 3/25). Extremităţile liniilor subţiri şi ale benzilor late se sprijină pe cîte o linie subţire sau pe cîte o bandă lată (trasată în lungul buzei) sau direct pe marginea sau pe fundul vasului.

Pe unele vase decorul pictat se asociază organic cu proeminenţe mici, perforate orizontal (fig. 3/27).

Ţinem să remarcăm asocierea — pe două dintre cioburi — între un astfel de decor cu un altul format din benzi late, negre, *cu marginile ondulate* (fig. 3/35, 36). Amintim şi un ciob ornamentat ca de obicei cu culoare neagră, dar asociată, se pare, cu culoare roşie.

B. Vasele din pastă fină (fig. 4) din această categorie au avut următoarele forme :

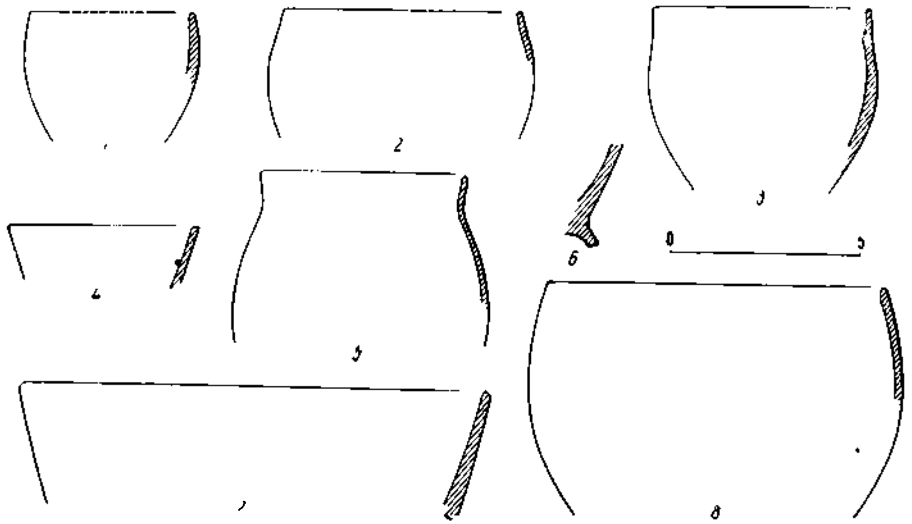

Fig. 4. — Săcueni. Forme de vase cu decor pictat (lotul B).

— Pahare cu pereţii arcuiţi (fig. 4/1);

— Borcane: mari, cu pereţii arcuiţi; cu corpul bombat şi cu gît scund aproape cilindric; cu gît puţin reliefat la exterior dar cu muchie în interior (fig. 4/3, 5, 8);

— „Fructiere" cu picior înalt (cu diametrul apreciabil, gol pe dinăuntru). De remarcat că buza fructierelor are lobi, cu marginea arcuită[4].

4 Pe planşă sînt reproduse mai multe cioburi din acelaşi vas, care nu a putut fi reconstituit.

Vasele au suprafaţa (în interior şi exterior) lustruită. Exteriorul este de culoare: galbenă (spre roşcată), portocalie, cafenie deschisă, constituind fondul pe care s-a realizat decorul făcut tot cu substanţă neagră (sau cafenie închisă) de tipul ,,smoală''. Pe alocuri se păstrează mici porţiuni de crustă neagră, iar în rest, decorul (,,impregnat'') are culoare cafenie deschisă.

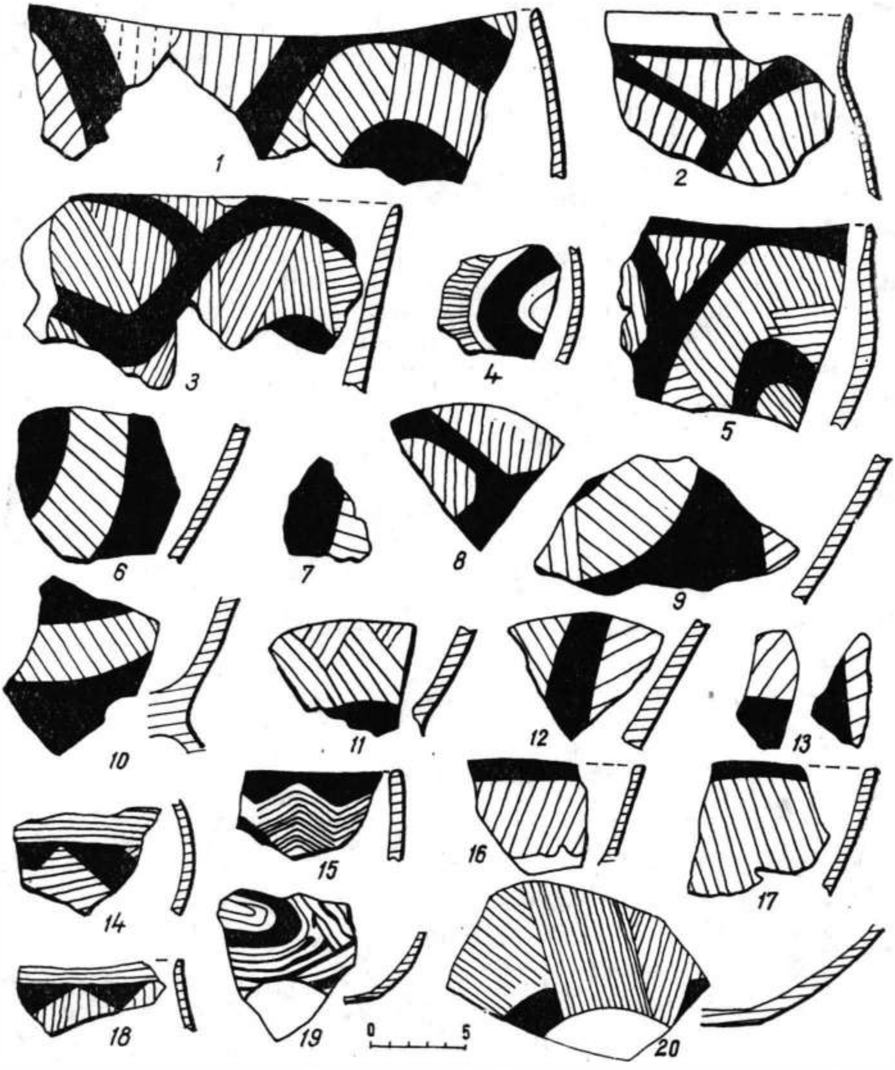

Fig. 5. — Săcueni. Fragmente ceramice cu decor pictat (lotul B).

Decorul (fig. 5) se compune, de asemenea, din grupuri de linii subţiri (uneori puţin ondulate, la intervale inegale) asociate cu benzi late (cîteodată marginea lor a fost ,,îndreptată'' prin vopsire repetată cu aceeaşi culoare). Raportul dintre grupurile de linii subţiri şi benzile late este în

majoritatea cazurilor altul decît în cadrul lotului descris mai înainte. În această a doua serie de materiale, benzile late formează spirale îmbinate, iar spaţiile dintre ele sînt acoperite cu linii *verticale* sau *oblice* sprijinite pe cele două benzi late (fig. 5/1—3), alăturate formînd mici suprafeţe acoperite cu linii oblice înclinate în direcţii diferite, în fiecare suprafaţă în parte, rezultînd un fel de ornament „întreţesut".

Mai rar, benzile late spiralice sînt despărţite de porţiunile haşurate prin cîte o bandă îngustă nepictată (fig. 5/4).

C. Lotul este alcătuit dintr-o serie de cioburi cu decor pictat, din vase modelate din pastă fină, bine arsă.

Pînă acum, printre puţinele cioburi disponibile, avem reprezentate (fig. 6) cîteva pahare (fig. 6/1—4) şi un fragment dintr-un vas cu corpul bombat (fig. 6/5).

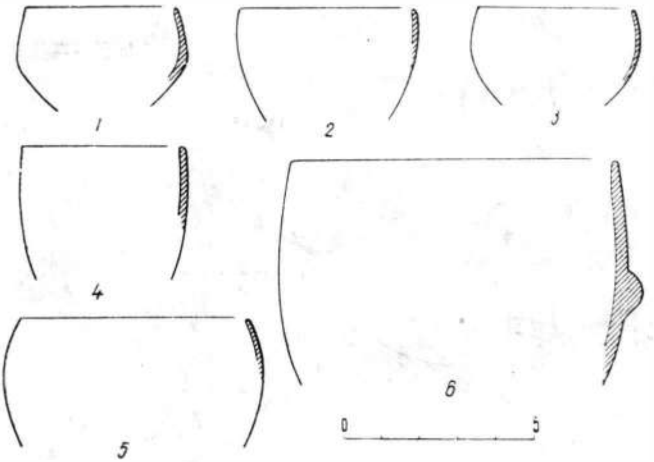

Fig. 6. — Săcueni. Forme de vase cu decor pictat (lotul C).

Decorul lor s-a realizat tot cu culoare neagră, de acelaşi fel, dar, în cazul dat, ornamentele s-au făcut numai din grupuri de linii subţiri (drepte sau puţin ondulate). În chip repetat, în lungul buzelor de pahare, se făcea cîte un grup de linii paralele (fig. 7/2, 4, 7), orizontale (de la 4—6 linii). Pe alte pahare nu s-au trasat astfel de grupuri şi de aceea decorul se sprijină direct pe margine (fig. 7/1, 6, 10). Pe corpul vaselor, în cîteva cazuri, decorul se compune din grupuri de mai multe linii paralele, verticale, care împart exteriorul vasului în mai multe zone, fiecare avînd suprafaţa divizată pe verticală în două fîşii, acoperite de sus pînă jos cu linii oblice ale căror extremităţi se întretaie sau se sprijină unele pe altele, alternativ (fig. 7/8). Remarcăm şi un fragment de pahar pe care, lîngă margine, a fost lăsată neornamentată o porţiune prelungă compusă din două triunghiuri alăturate, cel de sus întrepătruns cu cel de jos (fig. 7/1). Mai rar, decorul se compune din grupuri de linii subţiri (drepte sau ondulate), arcuite şi paralele (fig. 7/4).

Pe acelaşi loc, în afară de materialele prezentate au fost descoperite două cioburi cu decor cu totul deosebit de al celorlalte.

Primul dintre ele provine dintr-un vas mare, cu pereţii arcuiţi, modelat din pastă fină. Exteriorul vasului este de culoare cafenie deschisă. Decorul este alcătuit din două benzi late, întretăiate (una verticală şi alta orizontală), trasate cu culoare roşie (ştearsă în mare parte). În dreptul intersecţiei este o proeminenţă rotundă.

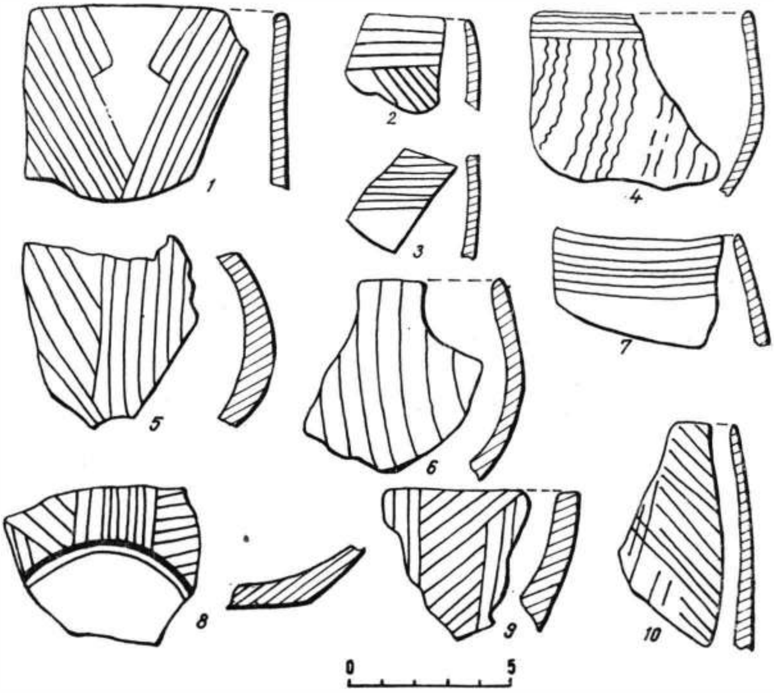

Fig. 7. — Săcueni. Fragmente ceramice cu decor pictat (lotul C).

Al doilea ciob a făcut parte dintr-un vas cu corpul bombat, din pastă fină. Exteriorul este de culoare roşcată. Decorul s-a făcut cu vopsea de culoare cafenie roşcată (dar nu cu „păcură") şi este în mare parte şters. Motivele decorative sînt compuse din benzi de cîteva linii orizontale, iar mai jos din romburi înscrise şi alăturate. Cel din mijloc avînd suprafaţa acoperită cu şiruri de pătrăţele mici făcute cu aceeaşi culoare.

★

Pentru a încadra cît mai precis din punct de vedere tipologic şi cronologic loturile de ceramică pictată din epoca neolitică descoperite la Săcueni, se cuvine să reamintim pe scurt că în regiunea dintre munţii Apuseni şi Tisa (mai cu seamă în zona Crişurilor) ceramica pictată este cunoscută încă din timpul culturii Criş (respectiv Körös), dar nu ştim din ce fază. În privinţa acestei culturi, chiar dacă admitem o evoluţie ceva mai îndelungată în zona amintită, trebuie să precizăm că, pînă în prezent, acolo nu se cunosc complexe Criş vechi, care să fie contemporane cu cele din primele faze ale culturii Starčevo (din preajma confluenţei

Tisei cu Dunărea). Prin urmare, trebuie să admitem că în regiunea dintre Apuseni şi Tisa ne lipseşte cel puţin o ,,verigă'' din evoluţia neoliticului, corespunzătoare în timp începutului culturii Starčevo. Încă nu sîntem în măsură să răspundem prin ce va fi completată această lacună a documentării noastre. Posibilităţile sînt două : ori prin comunităţi mezolitice tîrzii (de tipul celor de la Ciumeşti) sau prin comunităţi Criş, mai vechi decît cele cunoscute pînă acum.

Ceramica cu decor pictat este cunoscută în regiunea din preajma Crişului Repede încă de multă vreme, dar este vorba de loturi mici de materiale găsite, de obicei întîmplător, ceea ce nu a permis observaţii stratigrafice şi o periodizare mai amănunţită. Dintre loturile cunoscute o serie de cioburi cu decor pictat, găsite în împrejurimile oraşului Oradea, sînt considerate ca fiind de tip Criş.

Cu zece ani în urmă, în stadiul de atunci al cercetărilor [5] se credea că atît în Cîmpia de Vest, după cultura Criş ar fi urmat cultura Tisa (denumită la acea dată faza Tisa I), documentată de exemplu la Vîrşand ,,cît şi în nord-vestul Transilvaniei pe văile Someşurilor''[6], înţelegîndu-se deci că toată partea de nord-vest a ţării ar fi fost locuită de purtătorii acestei culturi. În prezent, ţinînd seama de observaţiile şi datele acumulate în ultimii ani prin cercetările arheologice de la noi [7] şi din estul R. P. Ungare [8], se cuvine să arătăm că pe teritoriul dintre Apuseni şi Tisa, evoluţia culturilor neolitice, inclusiv a categoriilor de ceramică cu decor pictat, a fost destul de complicată, încă din perioada corespunzătoare sfîrşitului culturii Criş.

În timp ce în zona de la sud de Beretău şi pînă dincolo de Mureş ajunseseră aproape de sfîrşitul evoluţiei lor comunităţile culturii Criş, în zona de la vest de cursul inferior al Someşului s-au format — aşa după cum rezultă din ultimele cercetări — comunităţile atribuite de colegii unguri grupei Szatmar [9] (documentată şi pe teritoriul ţării noastre în Cîmpia Careilor), care constituie, după părerea noastră, începutul culturii Ciumeşti[10] (= cultura ceramicii liniare a Alföldului[11] = Ceramica liniară est-slovacă[12]). Treptat comunităţile acestei culturi s-au răspîndit în diferite direcţii. O parte dintre ele au ajuns în cîmpia Hernadului, altele pînă în zona Egerului[13]. Principala răspîndire s-a produs spre sud, mai ales în lungul Tisei, comunităţile culturii ajungînd pînă aproape de gura Mureşului [14]. Pe teritoriul ţării noastre, pînă acum este evidentă o răspîndire

---

[5] *Istoria României*, I, Bucureşti, 1960, p. 43.

[6] *Ibidem.*

[7] Eugen Comşa, *op. cit.*

[8] Nándor Kálicz, *Dieux d'argile. L'âge de pierre et de cuivre en Hongrie*, Budapesta, 1970, de exemplu hărţile de pe p. 20 şi 28.

[9] N. Kalicz — J. Makkay, *Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene*, lucrare prezentată la Syposium über die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár, 20—22 mai 1970.

[10] Eugen Comşa, *К вопросу о периодизации неолитических культур на северо-западе Р.Н.Р.*, în *Dacia*, N.S. VII, 1963, p. 477—484 ; Al. Păunescu, *Пережитки тарденуазской культуры в древнем неолите в Чумешги*, în *Dacia*, N.S., VII, 1963, p. 467—475.

[11] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 28—31.

[12] L. Hájek, *Eine neue bandkeramische Gruppe in der Ostslovakei*, în *AR*, IX, 1957, 1, p. 9.

[13] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 20, harta.

[14] *Ibidem.*

a lor spre sud, pînă în preajma Crişului Repede. Ţinînd seama de condiţiile de mediu geografic este posibilă vieţuirea comunităţilor Ciumeşti şi în Cîmpia Someşului pînă spre vărsarea Agrişului.

Curînd după aceea, pe cale de evoluţie locală cultura materială din vasta arie locuită de comunităţile culturii Ciumeşti s-a împărţit în trei zone principale :

— În partea de nord-vest a arealului amintit s-a format cultura Bükk, cu evoluţie îndelungată.

— În centru şi în est s-a continuat vieţuirea comunităţilor tîrzii ale culturii ceramicii liniare a Alföldului, respectiv ale culturii Ciumeşti.

— În sud s-au format şi şi-au început evoluţia comunităţile grupei Szakalhat [15], care apoi treptat s-au răspîndit spre nord, mai cu seamă de-a lungul Tisei, pînă aproape de rîul Sajo. Pe harta de răspîndire a grupului Szakalhat, limita estică a fost trecută convenţional[16]. În realitate, comunităţile acestui aspect cultural au trăit şi pe teritoriul ţării noastre, în preajma Mureşului, pînă la Păuliş, unde cu decenii în urmă s-au descoperit primele materiale de acest tip [17]. Este de presupus deci că o bună parte din întinderea judeţului Arad a fost locuită de astfel de comunităţi.

Prin urmare, în perioada respectivă în vestul ţării noastre au vieţuit comunităţile a două culturi, înrudite : în sud (între Mureş şi maximum pînă la Crişul Repede) purtătorii aspectului cultural Szakalhat, iar la nord de Crişul Repede şi cel puţin pînă la Someş, comunităţile tîrzii ale culturii Ciumeşti. În această ultimă regiune s-au descoperit majoritatea loturilor cu ceramică pictată [18]. Se cuvine însă să precizăm că în toate cazurile cînd în astfel de obiective s-au făcut cercetări mai amănunţite sau chiar săpături (atît în nordul Crişanei, cît şi în nord-estul R. P. Ungare) ceramica pictată a apărut asociată cu alte categorii de vase, de aceea fiecare complex trebuie judecat în ansamblu, avîndu-se în vedere toate categoriile ceramice (între care una — într-un procent nu prea mare — este cea cu decor pictat).

Acestei perioade tîrzii din evoluţia culturii Ciumeşti îi aparţin, după părerea noastră, două dintre loturile cu ceramică pictată de la Săcueni.

Dacă ne referim la primul dintre ele observăm că este alcătuit din trei categorii ceramice : a) Borcanele de uz comun, cu alveole pe buză ; b) Vase din pastă bună, documentate printr-un singur ciob mic, cu decor incizat ; c) Vase din pastă fină, cu decor pictat. Apartenenţa lor la o fază evoluată a culturii Ciumeşti este indicată de ciobul cu decor incizat (compus din linii subţiri). El se deosebeşte prin ornament şi prin lăţimea liniei de cele din fazele de început ale culturii (de exemplu : în comparaţie cu decorul incizat de pe cioburile de la Berea I). Fragmentul cu decor incizat de la Săcueni este apropiat în timp de cele descoperite, în număr mai mare, în complexul Berea IX. Acesta din urmă avînd analogii în

---

[15] Ida Bognár-Kutzian, *Das Neolithikum in Ungarn*, în *Archaeologia Austriaca*, H. 40, Viena, 1966, p. 256—260 ; N. Kalicz-J. Makkay, *Die Probleme der Linearkeramik im Alföld*, în *Acta Antiqua et Archaeologica*, X, Szeged, 1966, p. 39—41.

[16] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 28, harta.

[17] Materialele de tip Szakalhat de la Păuliş au fost descoperite cu decenii în urmă. Ele se păstrează în colecţia Muzeului naţional de la Budapesta. Despre ele ne-a informat colegul N. Kalicz, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[18] Eugen Comşa, *Epoca neolitică în vestul României.*

cadrul grupului Tiszadob, din preajma Tisei. Remarcăm că în aşezarea Berea IX împreună cu cioburile cu decor incizat s-au găsit şi cîteva cioburi mici cu decor pictat cu negru, în parte şters, alcătuit, pe cîteva cioburi, din benzi late şi pe un altul din cîteva linii subţiri, ondulate, paralele [19]. Categoriile ceramice din complexul de la Berea IX par să corespundă celor de la Săcueni sau sînt apropiate între ele, ceea ce ne face să le considerăm ca făcînd parte din aceeaşi fază tîrzie din evoluţia culturii Ciumeşti.

Din acelaşi lot de materiale face parte şi ciobul ornamentat cu două benzi „în cruce" vopsite cu roşu, de la Săcueni. El are o analogie în estul Slovaciei, unde un fragment cu decor similar este de asemenea asociat cu ceramică cu decor incizat de tip Tiszadob evoluat [20].

Lotul A de la Săcueni mai atrage atenţia prin asocierea decorului obişnuit, din benzi late, paralele, cu grupuri de linii subţiri, cu un element deosebit : cu benzile late avînd marginea ondulată neregulat (numai pe două cioburi). Întrucît astfel de ornamente nu apar pe alte loturi mai tîrzii, este de presupus că ele sînt specifice unei faze mai vechi şi apoi au fost păstrate prin tradiţie şi folosite pe scară redusă de către urmaşi. Asocierea amintită contribuie la periodizarea motivelor ornamentale pictate, din cursul diferitelor faze ale culturii Ciumeşti.

Menţionăm că un ciob mic cu decor pictat similar celui specific lotului A a fost descoperit în Peştera Devenţului [21].

Lotul A de cioburi cu decor pictat de la Săcueni are evident o serie de analogii în cadrul descoperirilor făcute de colegii unguri în apropierea complexului analizat de noi, în împrejurimile oraşului Debreczen. Că este vorba de un grup relativ tîrziu de ceramică pictată la Săcueni, o dovedesc analogiile cu Satorljaújhely [22], unde ceramică tipică Bükk s-a găsit împreună cu ceramică pictată cu decor similar celui din lotul cercetat. Ca şi în cadrul lotului A, în complexul Bükk sînt şi motive pictate în „scăriţă"[23].

Semnalăm că din aceeaşi serie de descoperiri cu ceramică pictată (în oarecare măsură similare celei din lotul A de la Săcueni) face parte grupul de cioburi cu decor pictat descoperite întîmplător în preajma gropilor de siloz din apropierea C.A.P. Ciumeşti [24]. Decorul lor se compune tot din benzi late şi din grupuri de linii subţiri paralele cu primele. Motivele ornamentale sînt însă deosebite. Pe cioburile dela Ciumeşti se observă cum decorul pictat are marginea de sus delimitată printr-un grup de cîteva linii subţiri paralele de la care coboară benzi late (adesea scurte) paralele cu grupuri de linii subţiri [25]. O trăsătură specifică a lotului de la Ciumeşti constă în existenţa unor benzi late cruţate (din fondul deschis al vaselor) între benzile late pictate şi grupurile de linii subţiri [26]. În cadrul lotului A de la Săcueni astfel de intervale se întîlnesc mai rar. După

---

[19] Al. Păunescu, *op. cit.*, p. 468.

[20] Informaţie primită de la J. Pavuk, căruia îi mulţumim şi pe această cale.

[21] N. Vlassa, *O contribuţie la problema legăturilor culturii Tisa cu alte culturi neolitice din Transilvania*, în *SCIV*, XII, 1961, 1, p. 18, fig. 3/3.

[22] Ferenc Tompa, *Die Bandkeramik in Ungarn. Die Bükker- und die Theiss-Kultur*, în *Arch Hung*, V—VI, 1929, pl. XLVI—XLVII.

[23] *Ibidem*, pl. XLVIII.

[24] Eug. Comşa, *К вопросу...*, p. 481—483.

[25] *Ibidem*, p. 482, fig. 4.

[26] *Ibidem*, p. 482, fig. 4/1,2.

părerea noastră cele două loturi : A de la Săcueni şi cel de la Ciumeşti sînt în parte contemporane şi datează din aceeaşi fază din evoluţia culturii Ciumeşti.

Categoria ceramică reprezentată prin cel de-al doilea lot de la Săcueni încă nu o avem documentată (prin materiale publicate) în alte puncte de pe teritoriul ţării noastre. În schimb, astfel de materiale sînt cunoscute în regiunile vecine în diverse complexe din nord-estul R. P. Ungare, unde sînt atribuite unei perioade clasice a culturii ceramicii liniare a Alföldului [27], respectiv în estul ţării noastre ele datează din a doua parte a evoluţiei culturii Ciumeşti. În lipsă de observaţii stratigrafice sîntem nevoiţi să le judecăm din punct de vedere tipologic. Lotul B amintit înclinăm să-l considerăm ca fiind mai tîrziu decît lotul A de la Săcueni.

În evoluţia neoliticului dintre Apuseni şi Tisa au avut loc apoi modificări, care în domeniul culturii materiale sînt oglindite prin prezenţa — pe un teritoriu întins, din preajma Mureşului şi pînă aproape de cotul Tisei — a comunităţilor culturii Tisa [28]. În cadrul ei au fost deosebite trei variante principale, fiecare specifică unei anumite părţi din arealul amintit.

Varianta sudică este caracterizată prin decor incizat „textil" şi este răspîndită în principal în sud (între Mureş şi Crişuri). În cadrul ei se constată destul de rar prezenţa şi a unei categorii ceramice cu decor pictat. Din datele de care dispunem acestei variante în vestul ţării noastre urmează a-i fi atribuite o serie de aşezări şi complexe cercetate mai cu seamă în ultimii ani în jud. Arad şi în sudul jud. Bihor. Principala aşezare de acest tip de la noi este cea de la Vîrşand [29], numele căreia îl putem folosi pentru definirea aspectului respectiv al culturii Tisa, din sudul Crişanei.

Singurele cioburi cu decor pictat cu analogii clare şi în estul R. P. Ungare în aria culturii Tisa, sînt cele descoperite la Oradea [30]. Ne referim la cîteva cioburi avînd fondul de culoare deschisă şi decorul pictat cu culoare neagră. Uneori marginea vaselor este înconjurată cu o bandă lată, neagră, iar decorul propriu-zis se compune din linii subţiri negre, formînd unghiuri drepte cu laturile paralele, distanţate. Alteori pe lîngă astfel de unghiuri se observă triunghiuri cu vîrfurile apropiate şi avînd suprafaţa haşurată (în reţea fină) cu linii oblice. Materialele de la Oradea, descrise pe scurt aici, au fost găsite întîmplător, fără observaţii stratigrafice. Din aceeaşi cauză nu putem preciza cu ce alte categorii de materiale au fost ele găsite.

O altă variantă a culturii Tisa este cea numită Herpaly. După ultimele cercetări bazate şi pe observaţii stratigrafice, această variantă pare să corespundă unei faze tîrzii din evoluţia culturii Tisa. Aşezările în cuprinsul cărora este documentată ceramica pictată de tip Herpaly sînt răspîndite în bazinul Crişurilor, în principal, la nord-vest de Crişul Repede [31]. Frag-

---

[27] Informaţie de la J. Makkay, căruia îi mulţumim şi pe această cale.
[28] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 28.
[29] Dorin Popescu, *Săpăturile de la Vîrşand*, în *Materiale*, II, 1956, p. 89—103.
[30] Fragmentele ceramice respective se păstrează în colecţia Muzeului de istorie Oradea.
[31] Korek József — Patay Pál, *A Herpályi-halom kökorvégi és rézkori települése*, în *Folia Archaeologica*, VIII, Budapesta, 1956, p. 23—40 ; Ida Bognár-Kutzian, *op. cit.*, p. 268—270.

mente de acelaşi tip sînt documentate şi ceva mai la sud [32]. Pînă acum, în literatura de specialitate este menţionat pe teritoriul nostru un singur punct cu astfel de materiale : tot la Oradea [33].

Decorul pictat specific variantei Herpaly este de mai multe feluri. Drept fond era lăsată fie culoarea normală a vasului, fie culoarea albă. De obicei, motivele ornamentale erau pictate cu culoare neagră pe fond alb. Decorul se compune din grupuri de linii subţiri, paralele, oblice, formînd romburi sau zone de benzi oblice opuse, întrepătrunse. Mai rar se observă asocierea unor linii paralele arcuite, cu altele oblice. Cîteodată decorul se realiza cu culoare albă pe fond negru, motivele decorative rămînînd aceleaşi.

Ţinînd seama de faptul că pe nici unul dintre cioburile din lotul C de la Săcueni nu s-au observat urme de culoare albă, dar decorul este format din grupuri de linii negre subţiri, sîntem nevoiţi să admitem că acest lot trebuie plasat în timp la sfîrşitul culturii Ciumeşti sau la începutul variantei Herpaly.

Ultima variantă a culturii Tisa, numită Csoszhalom, documentată în zona dintre Beretău şi Tisa (şi dincolo de ea) [34], pînă în prezent nu este reprezentată şi pe teritoriul ţării noastre. Din punct de vedere stratigrafic s-a observat într-o aşezare a culturii Tisa, cu mai multe niveluri, că cioburile de tip Herpaly se întîlnesc la baza depunerilor, iar cîteva cioburi de tip Csoszhalom s-au găsit în nivelul superior [35].

Decorul pictat al ceramicii acestei variante se realiza cu trei culori, după arderea primă, este deci o pictură ,,crudă''. S-au folosit culorile albă (în principal), roşie şi galbenă. Motivele decorative sînt compuse din linii drepte sau din benzi, paralele. Remarcăm motivele : în ,,tablă de şah'' cu pătrăţelele haşurate în reţea şi triunghiurile cu suprafaţa haşurată. Fr. Tompa a observat încă de mult asemănarea în privinţa tehnicii picturii de pe vasele de tip Csoszhalom cu cele din aria Lengyel. Este cazul să amintim şi credem că faptul este semnificativ, că decorul pictat ,,crud'', făcut cu culoare albă şi roşie, se întîlneşte şi în sudul ţării noastre, în Muntenia pe vasele de la începutul fazei de tranziţie de la cultura Boian la cultura Gumelniţa [36]. O apropiere în timp a celor două aspecte : varianta Csoszhalom şi faza de tranziţie este întărită şi prin forma de castron cu partea de sus cilindrică şi înaltă, care se întîlneşte în ambele areale [37]. Decorul pictat pe ceramică cu alb şi roşu ,,crud'' este caracteristic şi pentru Oltenia. În complexe de la începutul culturii Sălcuţa [38], pe o categorie

---

[32] La Gorzsa cîteva cioburi de acest tip au fost descoperite cu prilejul săpăturilor lui G. Gazdapusztai.

[33] Korek Jozsef — Patay Pál, *op. cit.*, p. 38, nota 33.

[34] Ida Bognar-Kutzian, *op. cit.*, p. 268—270.

[35] Korek Jozsef — Patay Pál, *op. cit.*, p. 38—39.

[36] De exemplu în cel mai vechi nivel din faza de tranziţie de la cultura Boian la cultura Gumelniţa, din aşezarea de la Radovanu.

[37] Din aria Csoszhalom vezi Ida Bognar Kutzian, *op. cit.*, p. 272, fig. 7/3,4.

[38] Astfel de cioburi s-au descoperit în aşezarea de la Verbicioara, în cel mai vechi nivel Sălcuţa.

ceramică se întîlnesc astfel de ornamente. Subliniem că şi în Muntenia şi Oltenia decorul pictat „crud" se compune adesea tot din şiruri de pătrate formînd „tablă de şah".

Am descris ceramica de tip Csoszhalom întrucît nu este exclus ca şi această variantă regională a culturii Tisa să fie documentată în nordul Crişanei.

Sintetizînd datele problemei constatăm că în cursul perioadei cuprinse între sfîrşitul culturii Criş şi cultura Tiszapolgar, în zona dintre Munţii Apuseni şi Tisa, a avut loc o continuă dezvoltare a decorului pictat, caracterizat prin două metode principale de realizare.

În prima perioadă, care durează în tot cursul evoluţiei culturii Ciumeşti şi la începutul culturii Tisa, decorul se făcea în principal cu culoare neagră (ale cărei substanţe grase se impregnau în pereţii vaselor). În perioada dată sînt de amintit următoarele serii de motive ornamentale :

a) Un grup restrîns de materiale cu decor compus din benzi late, cu marginile ondulate.

b) Categoria principală cunoscută este cea caracterizată prin asocierea benzilor late cu cele formate din linii subţiri, paralele între ele, în formă de arcade. Ornamentul se aseamănă, aşa după cum au arătat mai mulţi specialişti, cu decorul incizat al ceramicii Bükk, dar şi cu decorul excizat : liniile subţiri şi benzile late ar reprezenta părţile de decor cruţat, iar fondul deschis ar corespunde benzilor scobite şi încrustate, aşa după cum se întîmplă pe ceramica din aria culturii Boian (faza Vidra).

c) Decorul compus din benzi late, spiralice, cu suprafeţele intermediare acoperite adesea cu linii subţiri perpendiculare pe benzile late. Ca principiu acest decor se aseamănă cu cel excizat din estul Peninsulei Balcanice. Drept analogie cităm din sud decorul de pe un capac de la Iasatepe din stratul Mariţa I [39]. Pe capac sînt benzi spiralice cruţate, iar spaţiile dintre ele sînt acoperite cu decor excizat compus din linii cruţate perpendiculare pe benzile spiralice. Ornamente similare excizate se cunosc şi în aria culturii Precucuteni din Moldova [40].

d) La sfîrşitul evoluţiei culturii Ciumeşti şi la începutul culturii Tisa metodele de ornamentare au început să se schimbe. S-a renunţat la folosirea benzilor late negre şi s-au făcut numai motive compuse din linii subţiri negre sau brune.

e) Curînd s-a produs o altă modificare, decorul se realiza cu două culori : negru şi alb, tot înainte de ardere.

Categoria ceramică cu care ne-am ocupat nu este izolată ca pe o insulă, numai în zona între Apuseni şi Tisa. În ultima vreme fragmente ceramice cu astfel de decor realizat cu culoare neagră sau cafenie deschisă (reprezentînd de fapt urma culorii negre) s-au semnalat în Iugosla-

---

[39] H. Vajsova, *Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien*, în *Slovenska Archeologia*, XIV, 1966, 1, p. 12, fig. 3/20.

[40] Radu Vulpe, *Izvoare*, Bucureşti, 1957, p. 64, fig. 28/1. Vezi şi decorul simplificat de pe capacul reprodus pe p. 99, fig. 75.

via. În stadiul actual al cercetărilor astfel de ceramică este deci specifică numai pentru regiunile din vestul Peninsulei Balcanice, ca și în continuare în zona de-a lungul Tisei, pînă la cotul ei. În țara noastră ceramica cu decor pictat cu negru se întîlnește precum am arătat în Crișana și în ultimul timp tot mai des în vestul și în sud-vestul Transilvaniei.

Cea de a doua metodă principală de realizare a decorului este caracteristică unei categorii ceramice de la sfîrșitul culturii Tisa, din zona dată, cînd, ca și în alte regiuni, s-a trecut la folosirea decorului pictat cu : alb, negru și galben, dar după o primă ardere.

Prin publicarea loturilor cu ceramică pictată din epoca neolitică păstrate în diferite muzee din vestul țării și mai ales prin săpăturile viitoare se va ajunge desigur la o periodizare mai precisă pe faze a tuturor culturilor neolitice din acea parte a țării. Pînă atunci noi am considerat util să aducem la cunoștință specialiștilor materialele de la Săcueni.

QUELQUES DONNÉES CONCERNANT LA CÉRAMIQUE PEINTE DE L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE MISE AU JOUR DANS LA RÉGION DE CRIȘANA

RÉSUMÉ

Des fouilles archéologiques pratiquées en 1965 dans la dune Horo, qui se dresse sur le territoire de la commune de Săcueni (dép. de Bihor) ont abouti à la découverte — sans observations stratigraphiques — de toute une série de fragments céramiques d'époque néolithique, ornés de motifs peints. Ces fragments ont été rangés, sous le rapport typologique, en trois lots : A, B, C.

Les fragments appartenant au lot A sont peints en noir (une substance grasse : bitume), qui se détache facilement, telle une croûte, laissant une trace d'un brun clair qui se confond avec la couleur proprement dite du décor. Celui-ci se compose soit d'un groupe de traits minces, parallèles, droits ou obliques, associés à de bandes larges (dans le genre des arcades). Son élément caractéristique réside dans le parallélisme des groupes de traits minces avec les bandes larges. Dans deux cas, ces bandes larges ont une bordure ondulée.

Le lot B est illustré par le même genre de peinture, mais les bandes larges sont disposées en spirales entrelacées et l'espace libre qu'elles déterminent de la sorte est rempli de minces traits verticaux ou obliques, s'appuyant sur les bandes.

Chez le lot C le décor est réalisé avec la même peinture noire, mais les motifs ne sont constitués que par de groupes de traits minces.

Le matériel en question appartient aux différentes étapes de la longue évolution parcourue par la civilisation de Ciumești (qui correspond à la culture de la céramique rubanée de l'Alföld).

Si le lot A correspond dans le temps au groupe Tiszadob, nous sommes enclins à attribuer le lot B à une période ultérieure au lot A. Enfin, le dernier lot (C) est daté de la fin de la civilisation de Ciumeşti ou du début de la variante Herpaly.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Săcueni. Fragments céramiques d'usage commun.
Fig. 2. — Săcueni. Formes de vases à décor peint (groupe A).
Fig. 3. — Săcueni. Fragments céramiques à décor peint (groupe A).
Fig. 4. — Săcueni. Formes des vases à décor peint (groupe B).
Fig. 5. — Săcueni. Fragments céramiques à décor peint (groupe B).
Fig. 6. — Săcueni. Formes des vases à décor peint (groupe C).
Fig. 7. — Săcueni. Fragments céramiques à décor peint (groupe C).

TOPOARE DE ARAMĂ ENEOLITICE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI[1]

DE
ERSILIA TUDOR

În prezentul articol ne referim la topoarele de aramă cu gaură de înmănușare transversală de tip topoare-ciocan (*Hammeräxte*) și de tip tîrnăcop sau cu tăișurile dispuse „în cruce" (*kreuzschneidige Äxte*).

În anul 1971 existau în colecția M.N.A. : 4 topoare-ciocan, 7 topoare cu brațele „în cruce" întregi și unul fragmentar. Dintre acestea unele sînt inedite, altele publicate sumar sau numai ilustrate, unul singur fiind prezentat în cadrul unui studiu special. În catalogul colecției M.N.A. mai sînt menționate două piese descoperite una la Monor[2] și alta în județul Sibiu. Ele au fost cumpărate în 1937. Piesa de la Monor este un topor cu brațele „în cruce", iar cea din jud. Sibiu este un topor-ciocan cumpărat odată cu toporul cu brațele „în cruce" din jud. Sibiu (fig. 1/4). Toporul-ciocan din jud. Sibiu nu a putut fi identificat în depozitul M.N.A. Toporul de la Monor de asemenea nu a putut fi identificat dar presupunem că ar putea fi cel de la fig. 1/5.

Deoarece piesele aici publicate sînt de tipuri diferite și provin din diferite colțuri ale țării noastre ne vom mulțumi să inserăm observațiile și considerațiile noastre privind tipologia și aria de răspîndire în continuarea descrierii pieselor respective. O încheiere generală în acest sens, la sfîrșitul lucrării, nu și-ar avea rostul.

1. *Prundu*, jud. Ilfov, nr. inv. I 22 093, M.N.A. (Institutul de arheologie) (fig. 1/1; 4/1). Topor-ciocan de tip Vidra. Provine dintr-o descoperire întîmplătoare. A fost achiziționat de M.N.A. în 1964. Din datele obținute reiese că locul de descoperire nu se cunoaște exact, el fiind situat pe dealurile ce se află la distanță de 2 km est de com. Prundu și 9 km vest de com. Greaca. Împreună cu toporul-ciocan au mai fost cumpărate, ca provenind din același loc, un număr de 20 de unelte neolitice de silex, 2 dăltițe de piatră și 20 de fragmente ceramice diverse (neolitice, Latène,

[1] O mare parte a colecției Muzeului național de antichități (M.N.A.) a fost integrată recent în Muzeul de istorie a Republicii Socialiste România (M.I.R.). O parte a rămas în depozitul Institutului de arheologie din București. În acest articol sînt incluse și piesele provenite din fosta colecție Ardoș, care se află în colecția M.N.A.

[2] D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*, București, 1944, p. 30.

SCIV, tomul 23, nr. 1, București, 1972, p. 19–30

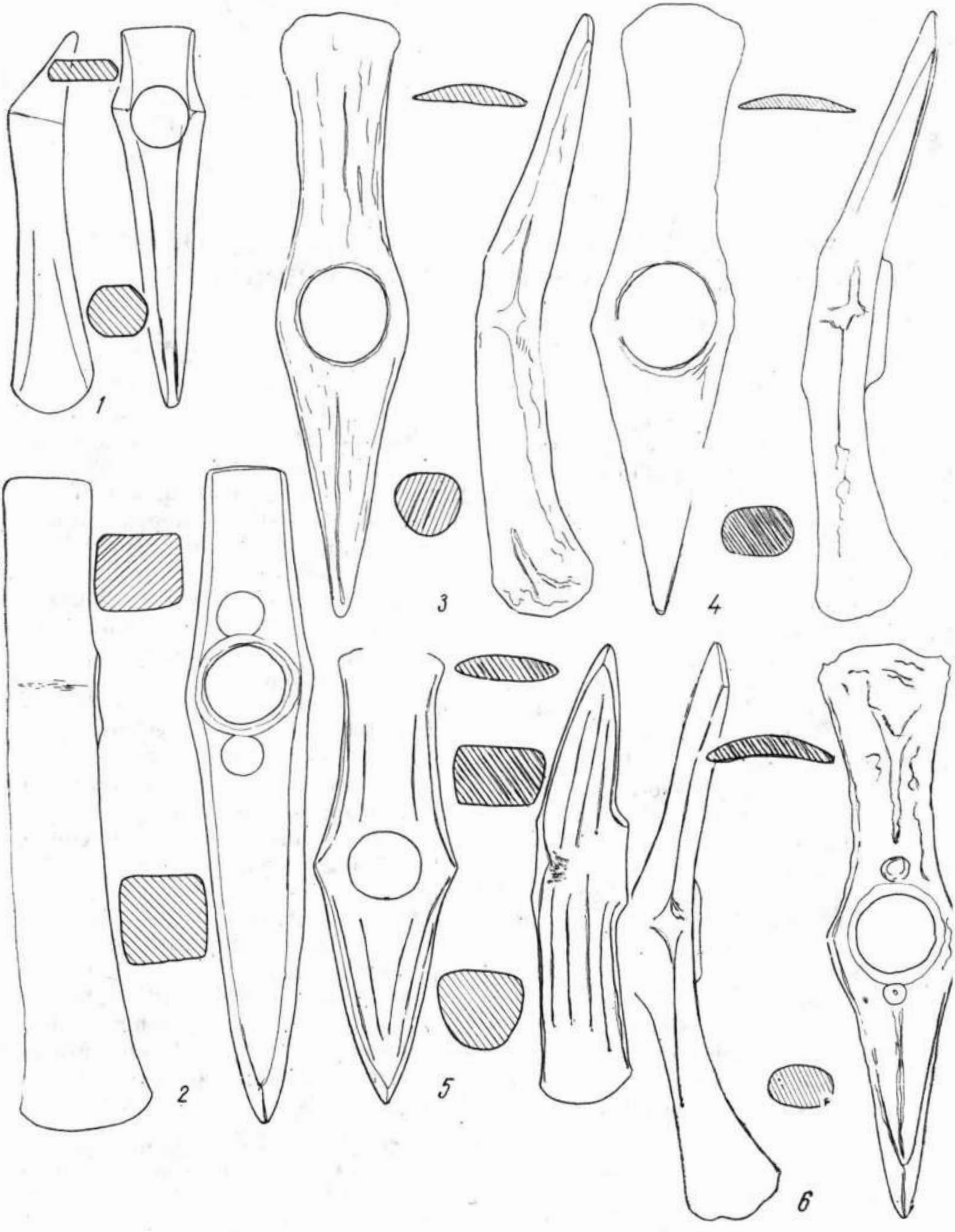

Fig. 1. — *1*, Prundu ; *2*, Oradea ; *3*, Sălard ; *4*, jud. Sibiu ; *5*, localitate necunoscută ; *6*, Poiana-Căzănești.

torţi de amforă). Uneltele de silex constau din 5 răzuitoare fragmentare, 14 lame întregi şi fragmentare şi o aşchie. Silexul este de culoare gălbuie cu diferite nuanţe. Dintre cele 20 de fragmente ceramice, 7 sînt neolitice din perioada de trecere de la Boian la Gumelniţa A. Ele sînt decorate cu excizie lată şi incrustaţie cu pastă albă, unul fiind decorat cu şir orizontal şi vertical de alveole. Periegheza şi sondajul arheologic efectuate în 1963 în partea de est a satului Prundu, pe promontoriul denumit „Botul Ursoaicei", au precizat numai resturile unei aşezări de tip Glina III [3], care nu poate avea nici o legătură cu piesa aici descrisă.

Suprafaţa exterioară a toporului este acoperită neuniform cu o patină de culoare verzuie şi cu o crustă de culoare închisă. În cîteva locuri, unde patina a fost îndepărtată de către descoperitori, se vede culoarea roşcată a metalului. Nu poartă urme de întrebuinţare. Dimensiuni : lungimea totală este de 14 cm, din care braţul cu tăiş vertical 9,5 cm şi cel orizontal 2,2 cm. Lăţimea tăişului vertical este de 3 cm şi a muchiei (cefei) orizontale de 2,5 cm. Diametrul găurii de înmănuşare este de 2,3 × × 2,1 cm. Muchea orizontală şi tăişul sînt boante şi au aceeaşi grosime de 4 mm. Greutatea : 0,300 kg.

Prin caracteristicile sale tipologice : conturul pentagonal al corpului, cu umerii unghiulari, axul longitudinal al profilului curbat în jos, gaura de înmănuşare uşor ovală, neprevăzută cu manşon şi dispusă simetric în zona în care braţul orizontal se frînge în jos, toporul-ciocan de la Prundu se încadrează în grupa topoarelor-ciocan de aramă de tip Vidra[4]. După observaţiile stratigrafice de pînă acum şi după formă, topoarele de tip Vidra sînt considerate ca fiind cele mai vechi topoare-ciocan de aramă. Pentru încadrarea culturală a piesei de la Prundu dispunem de datele privind mediul cultural în care s-au descoperit pînă acum unele dintre topoarele-ciocan de tip Vidra şi anume în complexele culturale eneolitice Gumelniţa-Kodja Dermen şi Ariuşd-Cucuteni-Tripolie. Comuna Prundu se află în aria de răspîndire a culturii Gumelniţa. În cadrul culturii Gumelniţa, topoarele, care sînt sigur atestate stratigrafic, aparţin fazei Gumelniţa B[5]. Avîndu-se în vedere descoperirea, în cadrul mediului cultural Ariuşd-Cucuteni A, a toporului-ciocan de tip Vidra şi sincronismul stabilit între culturile Cucuteni A şi Gumelniţa A_2 tîrziu -B_1 timpuriu se presupune că tipul Vidra a apărut în cadrul culturii Gumelniţa în perioada de la sfîrşitul fazei Gumelniţa A_2 şi începutul fazei B[6]. Descoperirea în aria Ariuşd-Cucuteni A a toporului-ciocan de tip Vidra şi a toporului cu braţele „în cruce" de tip Ariuşd pledează pentru sincronismul topoarelor-ciocan de tip Vidra cu topoarele cu tăişurile „în cruce" de tip Ariuşd[7]. Se presupune şi o relaţie evolutivă între tipul Vidra şi tipul

[3] S. Morintz şi B. Ionescu (Olteniţa), *Cercetări arheologice în împrejurimile oraşului Olteniţa (1958–1967)*, în *SCIV*, 1, 1968, 19, p. 118.

[4] A. Vulpe, *Cu privire la cronologia topoarelor de aramă cu braţele „în cruce"*, în *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 458–463; F. Schubert, *Zu den Südosteuropäischen Kupferäxten*, în *Germania*, 2, 1965, p. 275–277, 283.

[5] Cel mai tîrziu exemplar cunoscut pînă acum fiind cel de la Telu (Gumelniţa B_2). A. Vulpe, *op. cit.*, p. 462.

[6] *Ibidem*, p. 459–463.

[7] A. Vulpe, *op. cit.*, consideră tipul Ariuşd ca fiind cel mai vechi tip al topoarelor cu tăişurile „în cruce".

Ariuşd[8]. Muchea (ceafa) subţire a braţului orizontal al toporului de la Prundu ar putea constitui un indiciu în sensul evoluţiei topoarelor-ciocan de tip Vidra spre topoarele cu braţele „în cruce”. În acest caz sincronismul amintit este numai parţial, tipul Vidra fiind mai vechi decît tipul Ariuşd, în cadrul aceleiaşi faze culturale.

2. *Oradea*[9] — împrejurimi — nr. inv. M.N.A. IV 5 979, transferat la M.I.R., nr. inv. 16 429 (fig. 1/2). Topor-ciocan de tip Holič. A fost cumpărat de M.N.A. de la anticarul Papazian din Oradea. În inventarul M.N.A. din 1939, cînd s-a înregistrat toporul de la Oradea, nu se face nici o menţiune privitoare la condiţiile lui de descoperire. Piesa poartă marcajul „Papazian-Sternberg”.

Suprafaţa toporului este acoperită cu o patină verzuie. Braţul vertical şi cel orizontal poartă, probabil, urme de întrebuinţare. Existenţa a două adîncituri circulare dispuse pe axul longitudinal de pe partea inferioară a toporului, de o parte şi de alta a găurii de înmănuşare, situează această piesă în grupa topoarelor de cupru cu „mărci”[10].

Dimensiuni: lungimea totală 23,4 cm, din care braţul cu tăiş vertical 14 cm şi cel orizontal 6 cm; lăţimea tăişului vertical 4,7 cm, braţul orizontal se termină plat în formă de patrat cu latura de 2,7—2,9 cm. Diametrul găurii de înmănuşare 3,4 cm. Greutatea 1,510 kg.

Corpul masiv cu contur pentagonal, axul longitudinal al profilului drept cu laturile aproape paralele, secţiunea patrată, gaura de înmănuşare prevăzută în partea inferioară cu un manşon scurt, ciocănit, constituie caracteristici tipologice care au determinat atribuirea toporului aici în discuţie tipului Holič[11]. Acest tip de topoare este cunoscut pînă acum în ţara noastră numai prin exemplarul de la Oradea. El este atestat în Slovacia, Moravia şi Boemia. Condiţiile de descoperire a exemplarului de la Holič cît şi a celui de la Oradea nu oferă posibilitatea unei încadrări culturale sigure a acestor descoperiri. Este de presupus totuşi, că ele provin din mediul eneolitic tîrziu din zonele respective[12].

3. *Sfîrnaş*[13], jud. Bihor, nr. inv. IV 8 779, M.N.A. (Institutul de arheologie) (fig. 2/7; 4/3). Fosta colecţie Ardoş. Topor-ciocan de tip Mezőkeresztes. Nu posedăm nici un indiciu în legătură cu condiţiile de descoperire a topoarelor de aramă din fosta colecţie Ardoş, fig. 1/3; 2. Este probabil ca topoarele de la Sfîrnaş (fig. 2) să fi constituit un depozit.

Suprafaţa acestui topor-ciocan este acoperită neuniform cu o patină verzuie cu aspect zgrunţuros. Pe tăişul vertical şi pe muchea (ceafa) orizontală nu se observă urme de întrebuinţare. Tăişul vertical poartă urma

---

[8] *Ibidem*, p. 463.

[9] F. Schubert, *op. cit.*, fig. 2/4.

[10] Nu este încă clarificat dacă mărcile erau executate prin turnare sau prin ciocănire ulterioară turnării obiectului. De asemenea, părerile diferă şi în privinţa rolului acestor mărci; cele simple fiind puse în legătură, mai de grabă, cu procesul de prelucrare al topoarelor: mărcile mai complicate, dispuse pe o suprafaţă mai mare se consideră a avea caracter parţial ornamental, ele putînd indica şi semne de atelier. F. Schubert, *op. cit.*, p. 286 — 295.

[11] *Ibidem*, p. 278.

[12] Maria Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*, *PBF*, IX, 3, 1970, München, p. 22.

[13] F. Ardoş, *Date arheologice privitoare la Oradea şi judeţul Bihor*, Oradea, 1936, extras din *Familia* (anul III), nr. 4, apr. 1936, p. 8, fig. 2A—B. Exemplarele din colecţia Ardoş fiind descrise sumar în publicaţia amintită, care este greu accesibilă cercetătorilor, am considerat necesar să fac o descriere mai amănunţită a obiectelor.

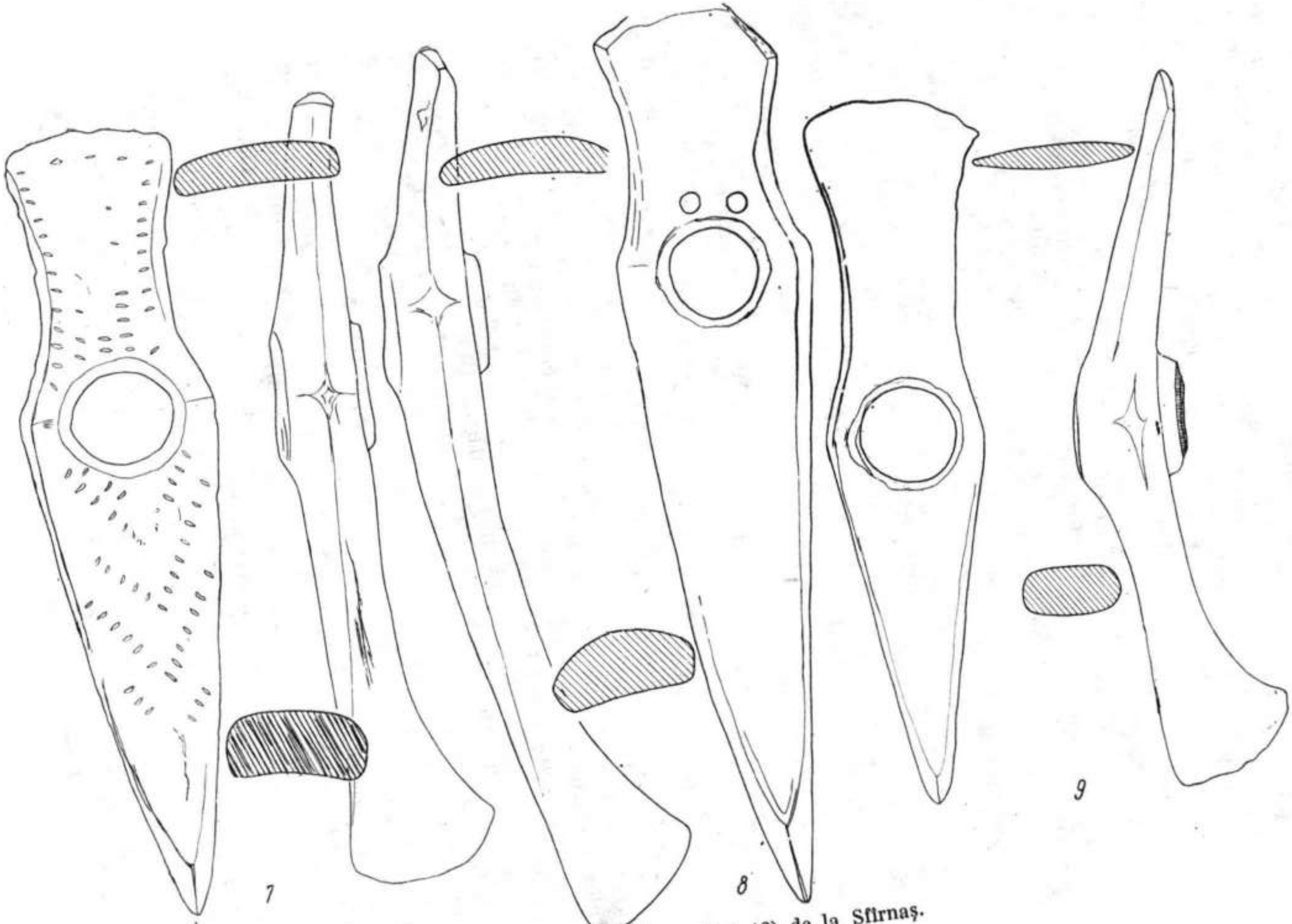

Fig. 2. — 7—9, Depozitul (?) de la Sfirnaş.

unei tăieturi şi a unor crestături recente. În contur umerii se prezintă arcuiţi iar laturile braţului-ciocan se răsfrîng spre muchea orizontală. Axul longitudinal al profilului este arcuit în jos. Secţiunile braţelor sînt de formă rectangulară cu colţurile uşor rotunjite, iar părţile laterale şi partea superioară bombate ; partea inferioară fiind puţin scobită, mai mult la braţul cu tăiş vertical. Gaura de înmănuşare este mărginită de un tub care se înalţă oblic din corpul obiectului, în partea superioară, iar în partea inferioară are o formă inelară. Piesa este „marcată" în partea superioară cu şiruri de adîncituri aproximativ semi-circulare dispuse în şiruri paralele pe braţul-ciocan şi în bandă de unghiuri cu vîrful spre tăiş pe braţul-topor[14]. În interiorul găurii de înmănuşare, în jumătatea inferioară, dispuse neregulat, se află de asemenea „mărci" de aceeaşi formă ca cele dispuse pe partea superioară a piesei.

Dimensiuni : lungimea totală 31,5 cm din care braţul cu tăiş vertical 18 cm şi braţul cu muchie orizontală 9,5 cm ; lăţimea tăişului vertical 2,6 cm şi a muchiei orizontale 6,5 cm. Tăişul este ascuţit avînd grosimea de 1 mm iar muchea este boantă avînd grosimea de 1,5 cm. Diametrul tubului de înmănuşare este de $3{,}5 \times 4$ cm. Greutatea 2,870 kg.

Prin caracteristicile sale tipologice enumerate mai sus, acest topor-ciocan aparţine tipului celui mai evoluat al topoarelor-ciocan de cupru şi anume tipului Mezökeresztes[15]. Pentru încadrarea cultural-cronologică topoarelor-ciocan de tipul menţionat nu există încă observaţii stratigrafice sigure, datarea lor este însă uşurată de faptul că topoarele-ciocan de tip Mezökeresztes prezintă înrudiri tipologice cu tipul Jászladány al topoarelor cu tăişurile „în cruce"[16]. Contemporaneitatea celor două tipuri este confirmată, mai ales, de asocierea lor în depozite ca cel de la Tarcea, Hajduhadház[17] şi Ciubanca[18]. Nu este exclus ca şi cele trei topoare de la Sfîrnaş (respectiv nr. 3—5) să fi constituit un depozit. Lipsa datelor privitoare la condiţiile de descoperire a lor nu ne permite însă să putem afirma acest fapt. Pentru datarea tipului Jászladány există date şi observaţii stratigrafice în mediul cultural Bodrogkeresztúr, Cucuteni A—B şi B[19]. Punctul de greutate al răspîndirii tipului Mezökeresztes se află în regiunea de nord a Tisei, dar ele apar şi în răsăritul Serbiei, vestul Bulgariei şi nordul Transilvaniei Centrale[20].

4. *Sfîrnaş*[21], jud. Bihor, nr. inv. M.N.A. IV 5 978, transferat la M.I.R., nr. inv. 16 943 (fig. 2/8). Fosta colecţie Ardoş. Topor-ciocan de tip Mezökeresztes. Suprafaţa este acoperită cu crustă zgrunţuroasă de culoare închisă şi verzuie. Braţul-ciocan este rupt la un colţ. Deosebit faţă de exemplarul precedent este felul de „marcare", acesta constînd în cazul de faţă numai din două mărci alveolare, circulare, dispuse de o singură parte a găurii de înmănuşare şi anume pe partea inferioară a braţului scurt.

---

[14] Mărcile se află de obicei pe partea din spate a topoarelor, în zona găurii de înmănuşare.

[15] F. Schubert, *op. cit.*, p. 279, 284.

[16] *Ibidem.*

[17] *Ibidem*, p. 284 şi notele 44, 45.

[18] F. Gavrilescu şi A. Vulpe, în *SCIV*, 22, 1971, 4, p. 651.

[19] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 460 şi notele 18—20 ; F. Schubert, *op. cit.*, p 284.

[20] F. Schubert, *op. cit.* ; F. Gavrilescu şi A. Vulpe, *op. cit.*

[21] F. Ardoş, *op. cit.*, p. 8, fig. 1A—B.

Dimensiuni : lungimea totală 35 cm din care braţul cu tăiş vertical 22,5 cm şi braţul cu muchie orizontală 8,5 cm. Lăţimea tăişului vertical este 5,5 cm şi a muchiei orizontale, în starea actuală, 6 cm. Diametrul „mărcilor" 8 mm. Diametrul tubului de înmănuşare 4 cm. Greutatea 3,785 kg.

Caracteristicile tipologice ale acestui topor-ciocan corespund acelora ale toporului-ciocan precedent, ambele aparţinînd tipului Mezökeresztes. De asemenea presupunem aceeaşi încadrare culturală pentru ambele exemplare şi anume cultura Bodrogkeresztúr.

5. *Sfîrnaş*, jud. Bihor, nr. inv. IV 8 780 M.N.A. (Institutul de arheologie) (fig. 2/9; 4/2). Fosta colecţie Ardoş. Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Jászladány[22]. Suprafaţa este acoperită parţial cu patină verde. Ambele tăişuri sînt arcuite şi ascuţite. Tăişul vertical este tras în jos. Deoarece în zona tăişurilor suprafaţa piesei a fost deteriorată din cauza oxizilor nu putem preciza dacă ele aveau urme de întrebuinţare. În stadiul actual de conservare nu se observă urme de întrebuinţare. Axul longitudinal al profilului este mult curbat în jos. Secţiunile braţelor sînt de formă rectangulară cu părţile laterale bombate — mai mult la braţul cu tăiş vertical. Gaura de înmănuşare prezintă un tub scurt care se înalţă oblic făcînd corp comun cu corpul piesei pe partea superioară şi de forma unui inel profilat, cu înălţimea de 9 mm pe partea inferioară a toporului. Acest inel prezintă pe margine trei ciocănituri recente şi este rupt din vechime pe o distanţă de 1,8 cm în partea braţului cu tăiş vertical. Peretele exterior al inelului este bombat iar în interior marginea sa se prezintă ca un „tiv", lat de aproximativ 6 mm, ciocănit pe o anumită porţiune de la partea inferioară în formă de semicercuri.

Dimensiuni : lungimea totală a corpului piesei este de 27,5 cm, din care braţul cu tăiş vertical este lung de 12,5 cm şi cel cu tăiş orizontal de 11 cm; lăţimea tăişului vertical este de 5,5 cm şi a celui orizontal de 6,8 cm, tăişul orizontal are la un colţ un mic defect de turnare reprezentat printr-o prelungire scurtă laterală. Diametrul tubului de înmănuşare este de 3,8 cm. Greutatea 1,740 kg.

6. *Sălard*[23], jud. Bihor, nr. inv. IV 8 781, nr. vechi 03 408, M.N.A. (Institutul de arheologie) (fig. 1/3). Colecţia Ardoş. Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Ariuşd. Suprafaţa corpului este zgrunţuroasă şi acoperită neuniform cu o patină verzuie. Pe faţa superioară a braţului vertical, dispusă longitudinal, de la tăiş la gaura de înmănuşare, se observă o nervură mediană care este însă întîmplătoare. Tăişurile sînt ascuţite dar nu poartă urme de întrebuinţare.

Caracteristici tipologice : conturul corpului are umeri arcuiţi şi axul longitudinal al profilului curbat în jos; gaura de înmănuşare nu este prevăzută cu manşon. Tăişul vertical este arcuit şi puţin tras în jos. Secţiunea braţului cu tăiş vertical este aproximativ circulară, pe cînd cea a braţului opus este aproximativ semicirculară, bombată în partea de sus.

Dimensiuni : lungimea totală este de 21,3 cm, ambele braţe avînd aceeaşi lungime de 9 cm. Lăţimea tăişului vertical este de 3,5 cm şi a

[22] A. Vulpe, *op. cit.*; F. Schubert, *op. cit.* Acest tip de topoare este răspîndit în estul Cîmpiei Tisei, Transilvania, Moldova, Ucraina. În sud ajunge pînă în estul Serbiei şi vestul Bulgariei, iar în vest piese de acest tip se întîlnesc pînă în Moravia şi în nord-estul Boemiei.

[23] F. Ardoş, *op. cit.*, p. 9, fig. 3A—B.

celui orizontal de 4 cm; diametrul găurii de înmănușare este de 3,5 cm × 3,3 cm. Greutatea 0,720 kg.

Elementele hotărîtoare pentru încadrarea tipologică a toporului de la Sălard sînt: forma sa generală și lipsa tubului în jurul găurii de înmănușare, caracteristici întîlnite la tipul Ariușd al topoarelor cu tăișul „în cruce”[24]. În tipologia întocmită de F. Schubert[25], tipul cel mai simplu, fără tub, al topoarelor cu brațele „în cruce” este considerat a fi tipul „Mugeni”, unde a fost înglobat și exemplarul de la Ariușd. Denumirea tipului Mugeni provine de la numele locului de descoperire a singurului exemplar de acest fel cunoscut pînă acum[26].

Este adevărat că între tipul Ariușd și exemplarul de la Mugeni există comun elementul tipologic important: lipsa tubului în jurul găurii de înmănușare. În același timp există însă și unele elemente care le deosebesc și anume: toporul de la Mugeni are brațul cu tăișul orizontal „frînt” în jos ca la topoarele-ciocan de tip Vidra, pe cînd toporul de la Ariușd, cu excepția lipsei tubului de înmănușare, se apropie tipologic mai mult de topoarele cu brațele „în cruce”, evoluate, de tip Jászladány (formă, profil, tăiș tras în jos). Din cauza asemănării dintre exemplarul de la Mugeni și topoarele de tip Vidra, ipoteza existenței unei relații tipologice evolutive între topoarele-ciocan de cupru și topoarele cu tăișurile „în cruce”, în sensul evoluției ultimelor din primele, capătă mai multă greutate. Exemplarul de tip Vidra descoperit la Prundu a cărui muchie orizontală a brațului-ciocan este foarte subțire avînd aceeași grosime ca aceea a tăișului vertical ar putea de asemenea pleda în favoarea ipotezei mai sus menționată. Pe de altă parte, noi considerăm că exemplarul de la Mugeni nu este caracteristic pentru tipul Ariușd ci el constituie o formă de tranziție între cele două grupe de topoare eneolitice de aramă: topoare-ciocan și topoare cu tăișurile „în cruce”, respectiv între tipul Vidra și tipul Ariușd.

Pentru încadrarea cultural-cronologică a exemplarului de la Sălard nu dispunem decît de datele care privesc tipul Ariușd în general și anume se consideră că topoarele de acest tip au apărut cel mai devreme în faza A a complexului Ariușd-Cucuteni. Însă acest fapt nu a fost indiscutabil demonstrat, deoarece pînă acum nici un exemplar nu a fost descoperit în condiții stratigrafice sigure[27].

7. *Cătina*[28], jud. Buzău, nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) I 5 864, transferat la M.I.R. nr. inv. 16 944. Topor cu tăișurile „în cruce” de tip Jászladány. Toporul de la Cătina este pînă acum singurul exemplar de topor cu tăișurile „în cruce” de tip Jászladány pe care îl cunoaștem în Muntenia. Deoarece acestui topor i s-a dedicat un studiu special ne mulțumim doar să-l cităm aici.

8. *Poiana*, com. Căzănești, jud. Mehedinți, nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) III 5 729, transferat la M.I.R. nr. inv. 16 559 (fig.

---

[24] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 460.

[25] F. Schubert, *op. cit.*

[26] G. și S. Ferenczi, în *Materiale*, X (în ms.).

[27] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 462 și notele 17, 34. Unele descoperiri întîmplătoare din Transilvania sînt puse în legătură cu faza B a culturii Ariușd-Cucuteni, vezi Z. Szekely, *Noi descoperiri de unelte de aramă și de bronz din Transilvania*, în *SCIV*, 18, 1967, 2, p. 330.

[28] I. Nestor, *Hache en cuivre à double tranchant trouvée en Valachie*, în *Dacia*, V—VI, București, 1938, p. 135—137.

1/6). Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Jászladány. A fost descoperit întîmplător în 1946 şi a fost donat M.N.A. unde se află înregistrat din 1950. Suprafaţa are aspectul zgrunţuros iar patina a fost îndepărtată prin curăţire. Tăişul vertical este puţin tras în jos. În stadiul actual de conservare tăişurile sînt parţial deteriorate şi din acest motiv nu se poate constata dacă au avut urme de întrebuinţare. Gaura de înmănuşare este prevăzută atît în partea superioară cît şi în cea inferioară cu tub realizat ca la exemplarele de tip Jászladány. Pe partea inferioară a piesei, de o parte şi de alta a tubului de înmănuşare, pe axul longitudinal se află două „mărci" alveolare de formă circulară. Cea de pe braţul cu tăiş vertical este abia conturată. Secţiunea braţului cu tăiş vertical este de formă ovală, iar cea a braţului opus este de formă aproximativ semicirculară cu partea inferioară puţin scobită.

Dimensiuni : lungimea totală este de 20,5 cm, din care braţul cu tăiş vertical are 8,5 cm şi cel cu tăiş orizontal 9 cm ; lăţimea tăişului vertical este de 3,5 cm şi a celui orizontal de 4,7 cm. Diametrul tubului de înmănuşare este de 2,9 cm. Înălţimea tubului în partea inferioară a piesei este de 3 mm. Diametrul „mărcilor" este de 8 mm. Greutatea 0,545 kg.

9. *Jud. Sibiu*, nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) IV 3 224, transferat la M.I.R., inv. nr. 16 446 (fig. 1/4). În buletinul de analize spectrografice, unde desenele au fost întocmite de fraţii Schubert, această piesă poartă nr. inv. 04 798. În urma unei reinventarieri ulteriore piesa a căpătat nr. inv. IV 3 224. Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Jászladány. A fost cumpărat de M.N.A. în 1937 de la anticarul Candrea din Bucureşti împreună cu toporul ciocan menţionat la p. 19. Suprafaţa are aspectul zgrunţuros, prezentînd unele defecte de turnare. Patina este pe alocuri verzuie. Tăişurile sînt de formă arcuită, ascuţite şi parţial deteriorate. Nu se observă urme de întrebuinţare. Gaura de înmănuşare este prevăzută cu tub care este abia sesizabil în partea superioară şi bine profilat în partea inferioară. Secţiunea braţului cu tăiş vertical este rectangulară cu colţurile rotunjite, părţile laterale puţin bombate.

Dimensiuni : lungimea totală este de 21,7 cm, din care braţul cu tăiş vertical are 8,8 cm şi cel cu tăiş orizontal 9,2 cm ; lăţimea tăişului vertical este de 3,6 cm şi a celui orizontal 4,4 cm. Diametrul tubului de înmănuşare este de 3,4×3,8 cm. Înălţimea tubului de înmănuşare, în partea inferioară, este de 6 mm. Greutatea 0,695 kg.

10. *Localitate necunoscută*, probabil Transilvania, zona fostelor judeţe Turda şi Alba. Nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) IV 8 782 (fig. 3/10 ; 4/4). Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Jászladány. În registrul inventar M.N.A. din 1938 este înregistrat un topor de aramă cu tăişurile „în cruce" şi un fragment al unui topor similar. Ele au fost donate la M.N.A., împreună cu alte obiecte provenind din fosta colecţie Téglás din Turda, de către anticarul Vartan Baraghian din Bucureşti. În registrul inventar M.N.A. nu s-a făcut o scriere a acestor piese şi de aceea nu putem afirma cu certitudine că exemplarul prezentat aici de noi este cel din fosta colecţie Téglás. Numărul vechi de inventar care se afla scris pe piesă nu se poate citi ; numărul de inventar menţionat mai sus fiind de dată recentă. Presupunerea noastră că acest topor provine din fosta colecţie Téglás se bazează pe faptul că în depozitul M.N.A. el se află împreună cu fragmentul de topor de cupru, identificat ca provenind sigur

din fosta colecţie Téglás (fig. 3/11). Suprafaţa corpului este de culoare roşcată cu zone de culoare negricioasă. Prezintă urme de prelucrare ulterioară turnării constînd din ciocănituri şi faţete executate pentru retuşarea unor defecte de turnare. Tăişurile prezintă parţial urme de prelucrare prin ciocănire, în rest avînd aspect nefinisat. Tăişul vertical este

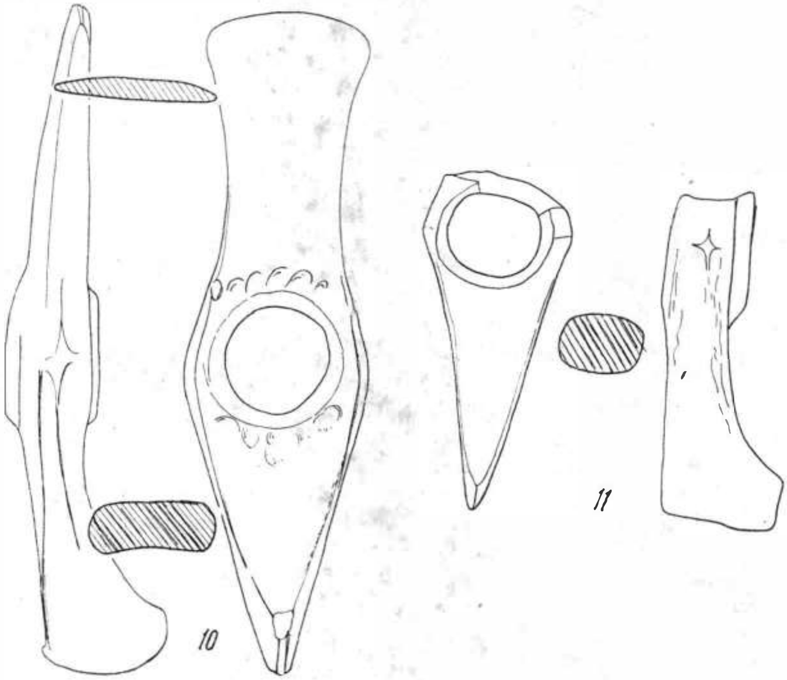

Fig. 3. — *10—11*, localitate necunoscută, probabil Transilvania.

arcuit, tras în jos şi are colţurile îndoite prin ciocănire. Tăişul orizontal de asemenea arcuit are colţurile rotunjite prin prelucrare ulterioară turnării. Tubul din jurul găurii de înmănuşare este clar profilat şi are marginea lăţită neuniform, prin ciocănire (lăţimea variază între 3—8 mm). Pe partea inferioară, în zona găurii de înmănuşare, pe ambele braţe prezintă „mărci" adîncite, de formă aproximativ semicirculară, neglijent executate. În interiorul tubului din jurul găurii de înmănuşare se observă, pe margine, un „tiv" cu lăţimea maximă de 1 cm, păstrat parţial. Acesta provine, probabil, de la metalul scurs în timpul turnării. Secţiunile braţelor sînt rectangulare cu colţurile rotunjite. Partea superioară a braţului cu tăiş orizontal este bombată iar partea inferioară a braţului cu tăiş vertical este puţin scobită. Braţul cu tăiş vertical are partea superioară puţin adîncită în apropiere de tăiş.

Dimensiuni : lungimea totală este de 22 cm, din care braţul cu tăiş vertical este de 9 cm şi braţul cu tăiş orizontal este de 9,5 cm ; lăţimea tăişului vertical este de 4,2 cm şi a celui orizontal de 5,4 cm. Grosimea tăişului vertical variază între 3—7 mm şi a celui orizontal între 3—4 mm.

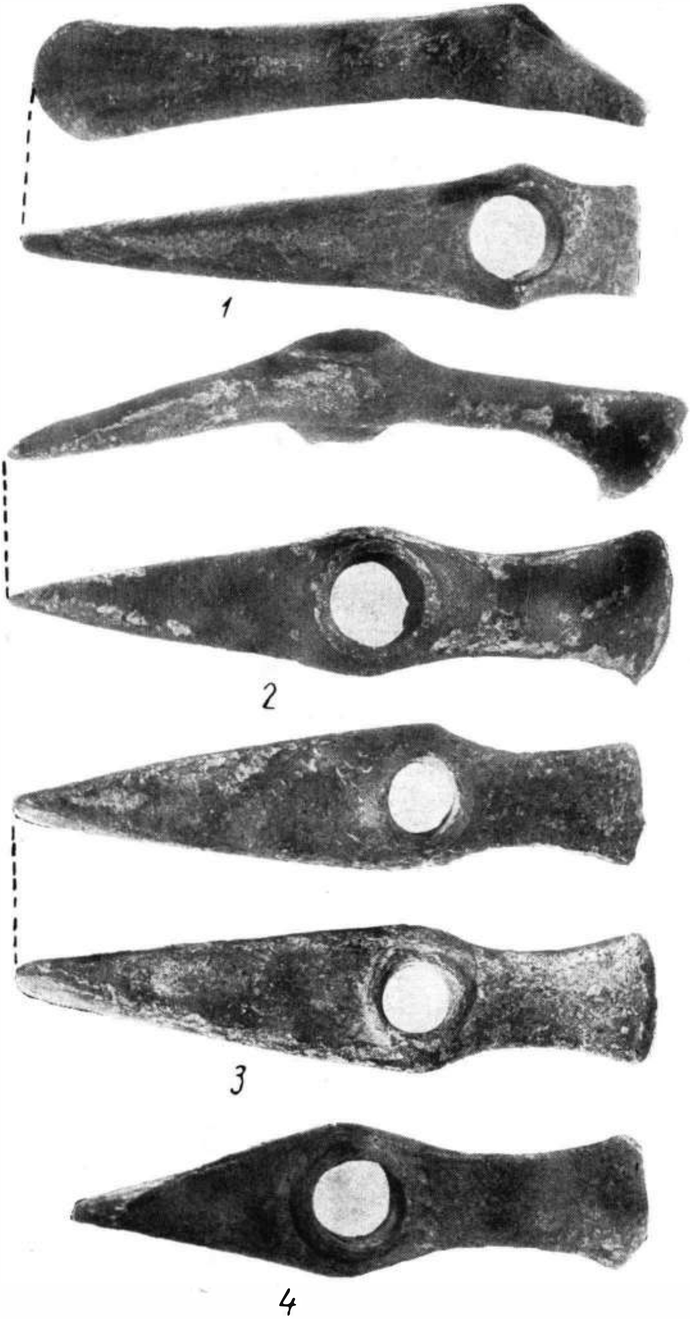

Fig. 4. — *1*, Prundu ; *2—3* Sfîrnaş ; *4*, localitate necunoscută, probabil Transilvania.

Diametrul tubului de înmănuşare este de 3,3 cm la partea superioară şi de 3,5 cm la partea inferioară. Greutatea 1,060 kg.

11. *Transilvania*, probabil zona fostelor judeţe Turda şi Alba, nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) IV 3 231 (fig. 3/11). Fragment al unui topor de aramă, respectiv braţul cu tăiş vertical. Provine din fosta colecţie Téglás din Turda. Judecînd după tăişul tras puternic în jos, gradul mare de curbură a axului longitudinal al profilului, gaura de înmănuşare prevăzută de ambele părţi cu tub a cărui lungime în partea inferioară este de 4—5 mm, acest fragment a putut aparţine, foarte probabil, unui topor cu tăişurile „în cruce" de tip Jászladány. Suprafaţa exterioară este acoperită parţial cu patină verde. Tăişul piesei a fost deteriorat în vremea noastră, după descoperire, tăindu-i-se partea curbată şi colţul de jos.

Dimensiuni: lungimea totală este de 10,8 cm; lungimea braţului este de 7,7 cm şi lăţimea maximă este de 3,9 cm. Diametrul tubului de înmănuşare este de 3,1 × 2,7 cm. Greutatea 0,370 kg.

12. *Localitate necunoscută*, nr. inv. M.N.A. (Institutul de arheologie) 03 407, transferat la M.I.R. nr. inv. 15 548 (fig. 1/5). Topor cu tăişurile „în cruce" de tip Tîrgu-Ocna. Nu cunoaştem nici o dată privitoare la locul şi condiţiile de descoperire. În registrul inventar M.N.A. figurează însă un topor descoperit la Monor cumpărat în 1937. Acest topor nu a putut fi identificat în depozit. Deoarece exemplarul aici în discuţie aparţine unui tip în a cărui arie de răspîndire ar putea fi cuprinsă şi localitatea Monor, presupunem că acest topor ar putea fi cel de la Monor. Suprafaţa exterioară este acoperită cu o patină neuniformă de culoare verzuie. Conturul corpului prezintă umeri accentuaţi dar mici, asemănători unor proeminenţe mamelonare situate în partea superioară a zonei găurii de înmănuşare. Axul longitudinal al profilului este puţin curbat în jos. Tăişurile nu prezintă urme de întrebuinţare. Tăişul orizontal prezintă unele crestături recente. Gaura de înmănuşare este prevăzută în partea inferioară cu un tub proeminent. Secţiunea braţului cu tăiş vertical este de formă aproape trapezoidală cu colţurile rotunjite iar a celui cu tăiş orizontal este rectangulară cu colţurile rotunjite şi părţile laterale bombate. Suprafaţa toporului este modelată pe părţile laterale sub formă de faţete îngrijit executate [29]. Piesa a fost lucrată cu deosebită îndemînare şi reprezintă, poate, cel mai reuşit exemplar de topor cu braţele „în cruce" cunoscut la noi. Din aceste motive ar putea fi considerat ca o piesă de paradă, de lux [30].

Dimensiuni : lungimea totală este de 16,3 cm din care braţul cu tăiş vertical este de 7,2 cm şi cel cu tăiş orizontal de 6,6 cm; lăţimea tăişului vertical este de 3,3 cm şi a acelui orizontal de 3,7 cm. Diametrul tubului de înmănuşare este de 2,4 cm × 2,6 cm. Greutatea 0,830 kg.

---

[29] Un mod analog de decorare se întîlneşte pe toporul-ciocan de tip Székely-Nadudvár, de la Stabnaj, în Iugoslavia (B. Jovanovič, *Metalurgija eneolitskoj perioda Jugoslavije*, 1971, pl. 5/3).

[30] I. Nestor consideră că aceste piese nu au servit ca unelte ci ca lingouri în relaţiile de schimb intertribale şi, în parte, ca semne de distincţie ori simboluri de valoare materială. *Asupra începuturilor metalurgiei aramei şi a bronzului în R.P.R.*, în *Studii şi referate privind istoria Romîniei*, partea I, Bucureşti, 1954, p. 48). A. Vulpe, *op. cit.*, p. 463, le atribuie rolul de armă-semn distinctiv.

Prin caracteristicile tipologice enumerate, toporul aici în discuţie se încadrează în grupa topoarelor de tip Tîrgu-Ocna, a căror răspîndire este cunoscută în estul Transilvaniei şi în Moldova. Acest tip este tipologic foarte apropiat de tipul Nögrádmarcal din sud-vestul Slovaciei şi nord-vestul Ungariei. Cultural-cronologic topoarele de tip Tîrgu-Ocna, cunoscute pînă acum, aparţin mediului Cucuteni B [31].

ÄNEOLITHISCHE KUPFERÄXTE AUS DER SAMMLUNG DES NATIONALMUSEUMS — BUKAREST

ZUSAMMENFASSUNG

Die Sammlung des Nationalmuseums bestand aus 12 Kupferäxten, darunter vier Hammeräxte und acht kreuzschneidige Äxte. Nur eines dieser Stücke wurde bisher veröffentlicht (die Axt von Cătina), von den übrigen Äxten sind einige in der Literatur erwähnt, manchmal sogar abgebildet, jedoch nicht vollständig veröffentlicht worden.

Die Axt von Prundu (Taf. 1/1 ; 4/1) wurde höchstwahrscheinlich in einer Siedlung der Gumelniţa-Kultur gefunden. Die Äxte von Sfîrnaş (Taf. 2) gehören wahrscheinlich zu einem Depotfund, wo die Typen Mezökerésztes und Jászladány zusammen vorkommen.

Bemerkenswert ist die einfache kreuzschneidige Axt von Sălard (Taf. 1/3), die Verfasserin dem Typus Ariuşd zuteilt. Es wird die Meinung vertreten, daß die Bezeichnung „Typ Mugeni" für die tüllenlosen Hackenäxte nicht völlig geeignet sei, da die Axt von Mugeni selbst eher eine Mischform zwischen Hammer-und kreuzschneidiger Axt darstellt (die Hackenschneide ist hammerartig abgestumpft).

Von den Äxten Taf. 3/10 und Taf. 3/11 wird angenommen, sie seien in den ehem. Kreisen Turda oder Alba gefunden, da sie aus der ehem. Slg. Téglás durch den Kunsthandel erworben waren.

Die sorgfältig mit Fazetten verzierte Axt (Taf. 1/5), die dem Typus Tîrgu-Ocna zuzuschreiben ist, wurde vermutlich bei Monor (Kreis Bistriţa-Năsăud) gefunden.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — 1, Prundu; 2, Oradea; 3, Sălard; 4, jud. Sibiu; 5, Fundort unbekannt; 6, Poiana-Căzăneşti.

Abb. 2. — 7—9, Sfîrnaş, Depotfund (?).

Abb. 3. — 10, 11, Transsilvanien, Fundort unbekannt.

Abb. 4. — 1, Prundu; 2—3 Sfîrnaş; 4, Transsilvanien, Fundort unbekannt.

[31] A. Vulpe, *op. cit.*, p. 461, 463; F. Schubert, *op. cit.*, p. 282, 286.

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA ÎNCEPUTURILOR EPOCII BRONZULUI ÎN NORD-VESTUL ROMÂNIEI

DE

CAROL KACSÓ

Cultura Otomani, cunoscută pînă nu demult numai ca o cultură a perioadei mijlocii a epocii bronzului [1], s-a dovedit a fi, în urma cercetărilor recente, de o durată mult mai mare, faza ei mai veche (Otomani I) datînd din prima perioadă, iar faza ei finală (Otomani III) din perioada de sfîrşit a epocii bronzului [2].

Dacă asupra periodizării interne a culturii majoritatea cercetărilor au ajuns, în general, la un punct de vedere comun, problema începuturilor culturii Otomani şi, implicit, problema începuturilor epocii bronzului în nord-vestul României nu a primit încă rezolvări definitive.

I. Ordentlich, care, dintre arheologii români, s-a ocupat cel mai mult în ultimii ani de această problemă, consideră începuturile culturii Otomani coincizînd cu începuturile epocii bronzului (Bronz A_1) şi paralelizează faza Otomani I cu nivelele I—IV de la Periam, cu Tószeg A şi cimitirul de incineraţie de la Kulcs (cultura Nagyrév)[3].

O părere asemănătoare este emisă şi de M. Rusu, care accentuează influenţa culturii Vučedol asupra începuturilor culturii Otomani[4].

Gh. Bichir, paralelizînd cultura Otomani cu cultura Schneckenberg, ale cărei începuturi reprezintă, după părerea cercetătorului bucureştean,

---

[1] A. D. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sînion*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 487 urm.; Z. Székely, *Contribuţie la cronologia epocii bronzului în Transilvania*, în *SCIV*, VI, 1955, 3—4, p. 854 urm.; D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, în *Materiale*, II, 1956, p. 84 urm., unde aşezarea de la Socodor este paralelizată cu Tószeg B, dar se admite ca probabil începutul ei încă în Tószeg A iar sfîrşitul în Tószeg C; I. Nestor, în *Istoria României*, I, 1960, p. 110 urm.

[2] K. Horedt, M. Rusu şi I. Ordentlich, *Săpăturile de la Otomani*, în *Materiale*, VIII, 1962, p. 322—323; I. Ordentlich, *Поселения в Отомани в свете последних раскопок*, în *Dacia*, VII, 1963, p. 115 urm.; K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*, în *Studii şi comunicări*, 13, Sibiu, 1967, p. 146.

[3] I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur auf dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, în *Dacia*, XIV, 1970, p. 89.

[4] M. Rusu, *Cultura Otomani* (în ms.).

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 31—44

începuturile epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei, ajunge la concluzia că faza Otomani I este contemporană cu sfîrşitul fazei A şi cu faza B a culturii Schneckenberg [5].

D. Popescu, în studiile sale de sinteză asupra începuturilor epocii bronzului în România, conchide doar, după enunţarea părerilor diferiţilor cercetători, că începuturile culturii Otomani datează din prima perioadă a epocii bronzului, fără a se pronunţa mai precis asupra acestei probleme [6].

K. Horedt intercalează grupul Nyírség între sfîrşitul epocii cuprului şi cultura Otomani [7].

Din cele enunţate mai sus se poate vedea că există în rîndul cercetătorilor români, în legătură cu problema începuturilor culturii Otomani, două păreri diferite : una care consideră această cultură ca urmînd imediat după culturile epocii cuprului şi alta care datează începuturile culturii Otomani într-o perioadă mai tîrzie, dar inclusă tot în prima fază a epocii bronzului.

Aceste păreri divergente s-au născut datorită faptului că în cultura Otomani lipsesc aproape complet tradiţiile epocii anterioare, deci posibilitatea de a urmări cu certitudine momentul schimbărilor culturale survenite, precum şi datorită faptului că lipsesc observaţiile stratigrafice sigure privind relaţiile primei faze a culturii Otomani cu culturi anterioare sau contemporane. Datorită acestor cauze, toţi cercetătorii care s-au ocupat de problema începuturilor epocii bronzului în nord-vestul României au fost nevoiţi să apeleze la posibilităţile destul de restrînse oferite de analogiile şi relaţiile culturii Otomani cu culturi mai mult sau mai puţin îndepărtate.

O lacună a cercetărilor de pînă acum este neglijarea aproape totală, cu excepţia unor consideraţii sumare, a relaţiilor dintre cultura Otomani şi un grup cultural cu care aceasta prezintă puternice afinităţi, şi anume grupul Nyírség [8]. Publicarea unor descoperiri mai vechi aflate în colecţiile Muzeului judeţean Maramureş (Baia Mare), care aparţin acestui grup, ne va permite abordarea mai detaliată a acestei probleme.

★

1. În hotarele satului Berea (com. Sanislău, jud. Satu Mare) au fost descoperite întîmplător în două puncte, materiale aparţinînd grupului Nyírség.

Berea XIII — Viile Berei. a. Fragmente din căni cu toartă [9]. Culoarea cenuşiu-gălbuie, pasta fină, arderea foarte bună. Fragmentele sînt

---

[5] Gh. Bichir, *Autour du problème des plus ancien modèles de chariots decouverts en Roumanie*, în *Dacia*, VIII, 1964, p. 72.

[6] D. Popescu, *Asupra începuturilor epocii bronzului în România*, în *SCIV*, 16, 1965, 2, p. 332—333 ; *SCIV*, 16, 1965, 4, p. 782—783 ; *SCIV*, 17, 1966, 3, p. 563.

[7] K. Horedt, *Die Kupferzeit in Transsilvanien*, în *Apulum*, VII, 1968, p. 113.

[8] Optăm pentru folosirea termenului de grup Nyírség în loc de cultură (sau grup) Vučedol uzitat mai des în literatura românească pentru desemnarea unui grup de descoperiri din nord-vestul României (cf. D. Popescu, *op. cit.* şi M. Rusu, *op. cit.*), acestea fiind în legătură directă nu cu descoperirile de tip Vučedol clasice ci cu cele din zona Nyírségului, considerate, pe bună dreptate ca făcînd parte dintr-un grup separat, deşi strîns înrudit cu grupul Vučedol. Asupra problemei terminologiei Vučedol vezi şi G. Bandi, *Remarks of the History of Research in the „Vučedol Problem"*, în *Alba Regia*, VIII—IX, 1967, p. 23 urm.

[9] Reconstituirea formelor vaselor s-a făcut după N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*, Budapesta, 1968, pl. CXXVII.

ornamentate cu benzi de linii paralele, uneori marcate de împunsături, benzi de linii în zig-zag, marcate tot de împunsături, mici dreptunghiuri excizate. Ornamentul este dispus în registre verticale, orizontale sau oblice, uneori paralele. Pe unele fragmente se păstrează urme de încrustaţii de calcar (fig. 1/1—4). b. Fragmente din străchini adînci, de formă bitronconică, cu marginea răsfrîntă în exterior. Ornamentul este identic cu cel de pe fragmentele de mai sus (fig. 1/5—9). c. Fragmente din vase mari, cu gura largă, marginea accentuată şi uşor răsfrîntă în exterior. Culoarea cenuşie sau roşiatică, pasta destul de bună, arderea satisfăcătoare. Ornamentul realizat din striuri adînci, dispuse oblic, mai rar neregulat, care acoperă întreaga suprafaţă a pereţilor exteriori, de la gît pînă la fund sau aproape pînă la fund, este completat de creste alveolare, brîie alveolare sau brîie crestate (fig. 2).

Împreună cu materialele de tip Nyírség au fost descoperite şi fragmente ceramice Otomani I. Din acelaşi punct provin şi fragmente aparţinînd culturii Beden-Pécel.

Berea XIX-Togul Sf. Gheorghe. a. Fragment dintr-un model de casă (?) ornamentat pe feţele exterioare cu benzi de linii incizate marcate de împunsături, benzi de linii în zig-zag excizate, crestături unghiulare, mici triunghiuri. În partea de sus fragmentul este perforat în două locuri. Se păstrează urme de încrustaţii de calcar. Pereţii se îngroaşă spre partea superioară (fig. 3/1). Dimensiuni : Î. — 6,4 cm ; lăţ. — 8,5 cm (?) ; gros. — 0,9—1,7 cm. b. Fragmente din străchini adînci, ornamentate cu triunghiuri, linii în zig-zag, romburi, benzi de linii paralele (fig. 3/2 — 4). c. Fragmente din vase mari, ornamentate cu striuri adînci, dispuse oblic, asociate, pe un fragment cu un brîu alveolat puternic reliefat (fig. 4).

2. *Satulung-Finteuşul Mic* (jud. Maramureş). Statuetă fragmentară, plată, reprezentînd bustul unei femei, lucrată din lut. Pasta este uşor zgrunţuroasă, în compoziţia sa intrînd o cantitate destul de mare de degresanţi (nisip). Din cauza arderii într-un mediu cu puţin oxigen, culoarea statuetei este cenuşiu-roşcată, miezul avînd o culoare cărămizie. Ambele feţe ale statuetei sînt bogat ornamentate. În faţă, corpul este separat de cap printr-un rînd de puncte incizate. În jurul pieptului este dispus un ornament, ce sugerează un colier de mărgele, compus din mai multe rînduri. Înspre talie, statueta prezintă o grupă ornamentală compusă din două unghiuri care flanchează o linie mai adînc incizată, ce se termină într-o volută dublă. Spatele statuetei este ornamentat în aceeaşi manieră stilistică. Părul este sugerat de o grupă de linii verticale terminate fiecare într-un punct incizat. Conturul antebraţelor este reliefat printr-un şir de linii orizontale şi paralele între ele, iar pe umăr se remarcă un grup ornamental compus din volute şi puncte adînc incizate. Ornamentul central, dispus pe verticală, se compune din două linii uşor curbate spre exterior, punctate, aproximativ de la mijloc în jos, de linii scurte care se unesc sub forma unor ace de brad, ce închid între ele trei registre formate din linii paralele orizontale unite prin mici bare verticale şi un ornament de forma unor ace de brad. Ornamentul central se termină în trei registre orizontale (fig. 5—6). Dimensiuni : Î. — 5,9 cm ; lăţ. max. — 5,5 cm ; gros. max. — 1,9 cm.

Piesa a fost descoperită pe un loc rămas neprecizat între Satulung şi Finteuşul Mic, fiind pentru prima oară reprodusă în lucrarea mono-

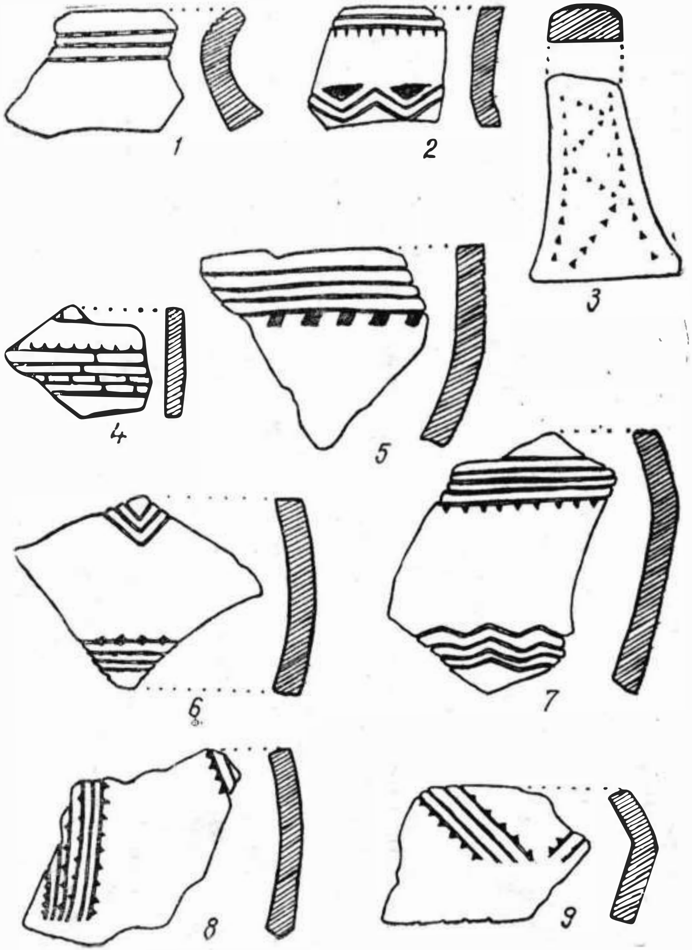

Fig. 1. — Berea XIII — Viile Berei.

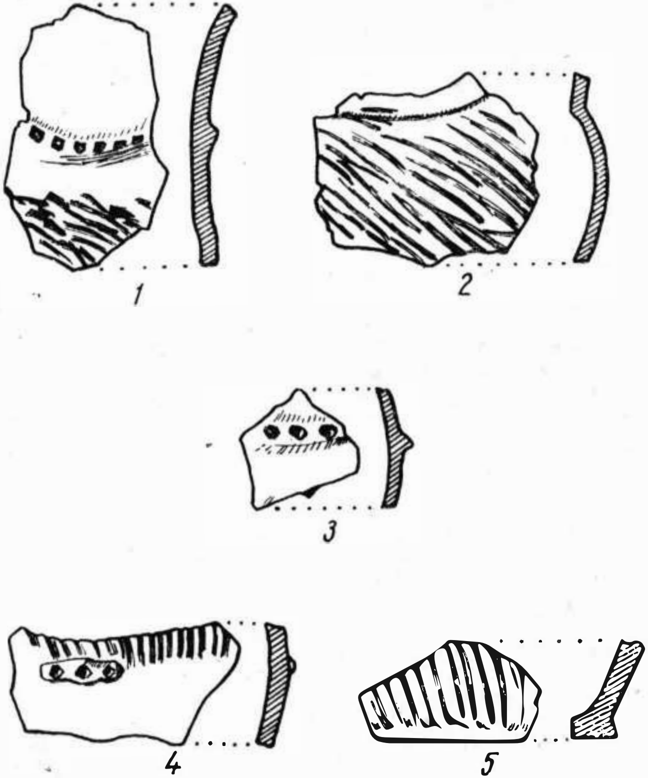

Fig. 2. — Berea XIII — Viile Berei.

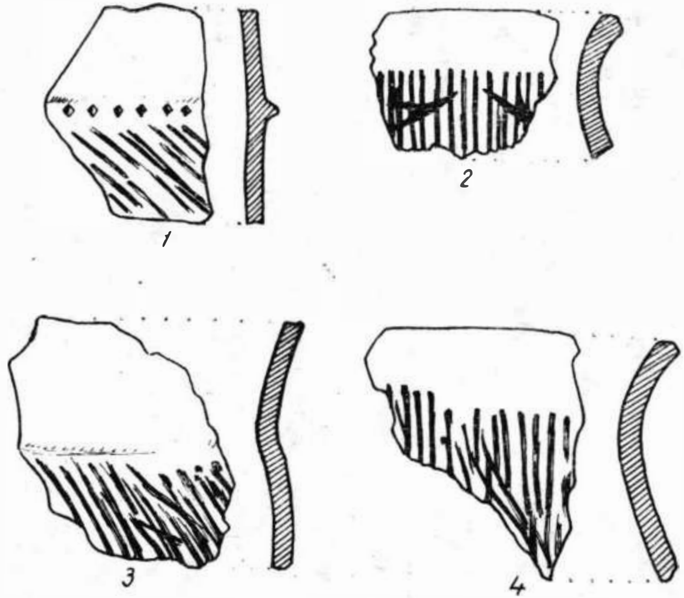

Fig. 4. — Berea XIX — Togul Sfîntu Gheorghe.

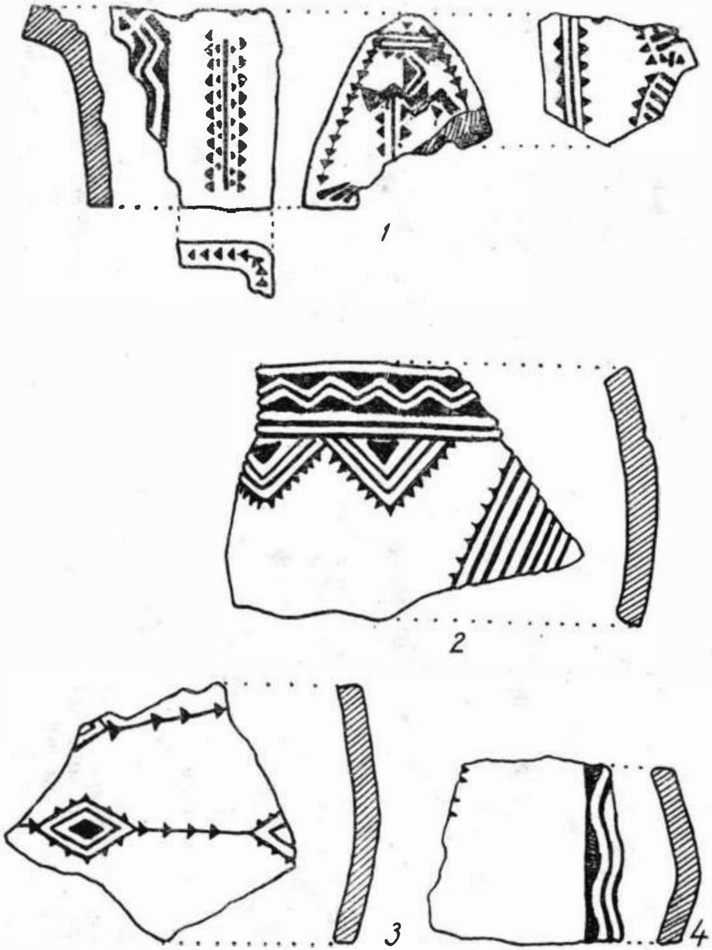

Fig. 3. — Berea XIX — Togul Sfîntu Gheorghe.

grafică *Szatmár Vármegye* la capitolul ce se ocupă de preistoria ţinutului Sătmar[10]. Potrivit indicaţiilor autorului capitolului respectiv, fragmentul de statuetă a fost descoperit într-o săpătură arheologică împreună cu fragmente ceramice ornamentate cu incizii[11].

Din păcate, nu ne-a parvenit nici o altă ştire în legătură cu descoperirea de la Satulung — Finteuşul Mic, privind eventuala situaţie stratigrafică, sau detalii în legătură cu contextul arheologic în care a fost descoperită piesa de care ne ocupăm şi nu am reuşit să identificăm în colecţia veche a muzeului băimărean vreun obiect pe care să-l putem numi ca provenit din aceeaşi săpătură. Trebuie să menţionăm şi faptul că, dintr-o inexplicabilă greşeală, cu ocazia publicării anterioare a fragmentului de statuetă s-a făcut o inadvertenţă. Deşi se specifică în mod clar că în respectiva săpătură s-a descoperit o singură piesă de acest gen, pe care autorul înclină s-o creadă — în mod greşit — toartă de un gen special şi o leagă de descoperirile de la Troia[12], numai reproducerea în desen a feţei statuetei respectă realitatea atît ca formă cît şi ca ornamentică, pe cînd la desenul spatelui corespunde doar forma şi mărimea piesei (desenul este făcut la scara 1/1), ornamentaţia indicată fiind deosebită.

Descoperirea de la Satulung — Finteuşul Mic este amintită şi de M. Rusu[13] şi inclusă de N. Kalicz în catalogul descoperirilor de tip Nyírség[14].

★

Grupul Nyírség face parte din cultura Zók-Vučedol de la începuturile epocii bronzului, format din mixtura populaţiilor de agricultori veniţi din Peninsula Balcanică şi a populaţiilor de păstori veniţi dinspre est, şi cuprinde o bună parte din bazinul carpatic. În funcţie de teritoriul geografic pe care l-au ocupat grupele culturii Zók-Vučedol, compoziţia elementelor venite din direcţii opuse este diferenţiată. Astfel, în zona sudică a culturii, elementele sudice, unele de provenienţă anatoliano-cicladică, sînt mult mai puternice, intensitatea lor scăzînd (rămînînd totuşi importantă), în zonele răsăritene.

Poziţia cronologică a culturii este încă o problemă controversată. S. Dimitrijević, care distinge în dezvoltarea culturii Vučedol patru etape, este de părere că primele sînt paralele din punct de vedere cronologic cu cultura Baden şi numai a doua jumătate a etapei a treia şi etapa a patra au supravieţuit culturii Baden-Kostolac. În cronologie absolută cultura Vučedol s-ar plasa între 1950—1700[15]. O părere asemănătoare are şi P. Korošec, care paralelizează descoperirile de la Ljubliana cu cultura Pécel[16].

M. Garašanin consideră cultura Vučedol concomitentă cu faza

---

[10] *Szatmár Vármegye*, p. 408.

[11] *Ibidem*, p. 404.

[12] *Ibidem*, p. 409.

[13] M. Rusu, *op. cit.*

[14] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 70, care citează piesa după lucrarea lui M. Roska *Szatmár vármegye múltja a legrégiab időktöl a honfoglalás koráig*, 1939, p. 34—53. Această lucrare nu am avut-o la dispoziţie.

[15] S. Dimitrijević, *Ein Beitrag zur weiteren Kenntnis Vučedoler Kultur*, în *Opuscula Archaeologica*, 1, 1956, p. 50—56.

[16] P. Korošec, *Die Einteilung der slawonischen Kultur, ihr Ursprung und relative Chronologie*, în *RVM*, 8, 1959, p. 19—20.

Fig. 5. — Satulung-Finteușul Mic.

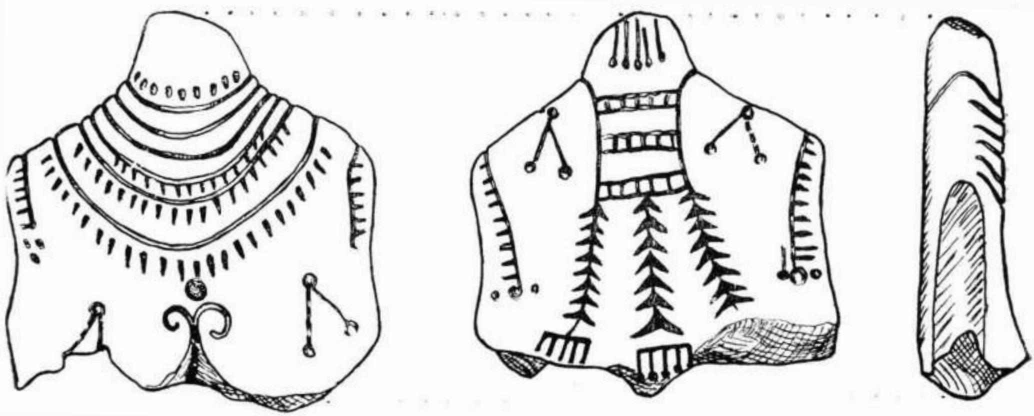

Fig. 6. — Satulung-Finteușul Mic.

tîrzie Bubanj-Hum II şi faza timpurie Bubanj-Hum III, deci posterioară culturii Baden[17].

După Vl. Milojčić cultura Zók este paralelă cu a doua jumătate a Helladicului mijlociu I şi poate cu Helladicul mijlociu II[18].

N. Kalicz, care s-a ocupat special în ultima perioadă de problemele culturii Zók în Ungaria, este de părere că această cultură este posterioară culturii Pécel, citînd descoperirile de la Zók-Várhegy, Szarvas, Vučedol, Pécskö, unde stratul de cultură Zók suprapune pe cel al culturii Pécel. Începutul culturii este plasat în jurul anului 1900[19].

Grupul Nyírség, ramura nord-estică a culturii Zók-Vučedol, este concentrat pe un teritoriu relativ mic în zona Nyírségului (Ungaria de nord-est), granița de nord constituind-o, aproximativ, valea Bodrogului, cea de sud, valea Bereteului, iar spre vest, zona Hortobágy[20].

Punctul cel mai estic al grupului este descoperirea de la Satulung-Finteuşul Mic. În România singurele descoperiri de tip Nyírség sigure provin din cele trei puncte prezentate mai sus[21].

Aşezările grupului sînt de două categorii : întinse pe o mare suprafață şi aşezări mici cu strat de cultură foarte subțire[22]. Ritul de înmormîntare este incinerația, de cele mai multe ori în urne[23].

Formele principale de ceramică sînt cănile cu o toartă, străchinile bitronconice, ceştile cu gîtul scurt prevăzute cu o toartă, castroanele cu picioare, vasele de mari dimensiuni etc. Ornamentul vaselor constă din linii incizate sau excizate, care formează diferite motive geometrice, uneori marcate de împunsături, din striuri — tehnica de ornamentare cea mai des folosită —, din motive textile, din brîuri alveolate sau crestate, uneori însoțite de mici proeminențe. Sînt frecvente în interiorul vaselor mari proeminențe ascuțite, care n-au rol ornamental ci funcțional[24]. În grupul Nyírség au fost descoperite şi două askos-uri. Unul, găsit probabil la Hoszupályi, are ornamente tipice pentru grupul Nyírség. Pe celălalt askos apar motive încrustate sub formă de cruce şi împunsături[25]. Pre-

---

[17] M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în 39 *BerRGK*, 1958, p. 46—47.

[18] Vl. Milojčić , *Zur Chronologie der jüngeren Steinzeit und Bronzezeit Südost-und Mitteleuropas*, în *Germania*, 37, 1959, p. 70—71, 76.

[19] N. Kalicz, *A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpázony határában*, în *AÉ*, 94, 1, 1967, p. 17; idem, *Die Frühbronzezeit*, p. 100 urm., şi după G. Bandi, *op. cit.*, p. 33, începutul migrației sud-est—nord-vest a populațiilor de agricultori, care formează grupul Lasinja-Somogyvár-Zók, începe în jurul anului 1900. Apariția acestui grup, în parte identică cu ceea ce alți cercetători consideră a fi cultura Zók-Vučedol, marchează şi după părerea cercetătorului maghiar, începutul epocii bronzului în partea sud-vestică şi vestică a bazinului carpatic.

[20] N. Kalicz, *A korabronzkori nyírségi csoport*, p. 3; idem, *Die Frühbronzezeit*, p. 70.

[21] În colecțiile muzeului din Oradea se aflau două vase ornamentate cu motive excizate, dintre care unul aparține grupului Nyírség, cf. M. Wosinsky, *Az öskor mészbetétes diszítésü agyagmüvesége*, Budapesta, 1904, pl. XIII, 1 a-c. Locul de proveniență este însă necunoscut. N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit*, p. 64 include şi vasul pl. XIII/2, tot în descoperirile de tip Nyírség, iar I. Ordentlich, *Două statuete cu „cap mobil" descoperite la Sălacea*, în *SCIV*, 18, 1967, 1, p. 152 şi nota 17 spune că ambele vase aparțin culturii Gîrla Mare — Cîrna. Ni se pare cert însă faptul că vasul pl. XIII/2, nu conține motive ornamentale caracteristice grupului Nyírség şi aparține culturii Gîrla Mare — Cîrna, iar vasul, pl. XIII/1, avînd atît forma cît şi motivele ornamentale caracteristice, poate fi atribuit grupului Nyírség.

[22] N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit*, p. 71.

[23] *Ibidem*.

[24] *Ibidem*, p. 74 urm., pl. XI—XXXIII, CXXIII.

[25] *Ibidem*, p. 98, pl. XI/1.

zenţa acestor vase, precum şi a ornamentului geometric excizat sau incizat evidenţiază existenţa elementului sudic în cadrul grupului. În descoperirile de tip Nyírség se cunosc şi cîteva modele de roţi de căruţă [26].

Idolul de la Satulung-Finteuşul Mic este, deocamdată, singura reprezentare antropomorfă atribuită grupului Nyírség. Atît prin formă cît şi prin ornamentare acest idol este strîns legat de celelalte reprezentări antropomorfe ale culturii Zók-Vučedol, în totalitate figurine de femei. Forma idolilor imită de cele mai multe ori forma unei viori. Idolii sînt fie neornamentaţi (Apotovac[27], Vincovci[28], Sághegy[29], Velemszentvid[30]), fie ornamentaţi (Ljubliana[31], Satulung-Finteuşul Mic). Ornamentarea redă de fapt schematic îmbrăcămintea feminină a vremii, precum şi podoabele folosite.

Originea acestor idoli se află, după N. Kalicz, în Anatolia şi insulele Ciclade. Calea de pătrundere a acestora pînă în aria culturii Zók-Vučedol, presupune arheologul maghiar, poate fi plasată, nu în regiunile estice sau mijlocii ale Balcanilor, ci în părţile ei vestice [32].

Idolul de la Satulung-Finteuşul Mic, la fel ca şi cel de la Ljubliana, prezintă o asemănare mai mare cu idolii din Anatolia, care sînt bogat ornamentaţi [33], spre deosebire de idolii din insulele Ciclade, confecţionaţi din marmură şi neornamentaţi [34].

Prezenţa idolilor de factură anatolo-egeeană în cultura Zók-Vučedol atestă influenţa crescîndă a regiunilor sud-estice asupra vieţii spirituale a populaţiilor din bazinul carpatic, influenţă resimţită încă în cultura anterioară Baden-Pécel, legată şi ea destul de strîns de Anatolia [35].

Plasarea cronologică a grupului Nyírség după cultura Baden-Pécel pare a fi certă, avînd în vedere rezultatele unor observaţii stratigrafice concrete, chiar dacă grupul Vučedol, cu care este strîns înrudit, îşi are primele etape de dezvoltare contemporane cu cultura Baden-Pécel.

După N. Kalicz, în grupul Nyírség influenţele acestei culturi se resimt destul de puţin [36]. De aceeaşi părere este şi I. Bóna, care consideră că populaţia culturii Pécel fie a dispărut complet, fie s-a asimilat cu noile populaţii, transmiţînd totuşi acestora două elemente importante : ritul incineraţiei şi cunoaşterea căruţei cu patru roţi[37]. De importanţă mai mare pentru grupul Nyírség sînt relaţiile sau contactele strînse cu grupele Vučedol şi Makkó, cu faza timpurie a culturii Nagyrév, cu cultura mormintelor în groapă din stepele nord-pontice (Grubengrabkultur), cu cultura

---

[26] *Ibidem*, pl. XXVIII/1, 2.

[27] S. Dimitrijević, *op. cit.*, p. 78.

[28] Idem, *Die Vučedoler Fundorte auf dem Gebiete der Stadt Vinkovci*, în *Arheoloski Vestnik*, VII, 1956, 3, pl. XIII/4.

[29] A. Mozsolics, *A Vučedol-laibachi tipusu kerámika Vasmegyéböl*, în *FolArch.*, 5, 1945, p. 45.

[30] *Ibidem*, p. 44, fig. 1 ; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 80, pl. X/5, 7.

[31] R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945, p. 134, fig. 76/5 ; P. Korošec, *op. cit.*, pl. II/3.

[32] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 98.

[33] *Ibidem*.

[34] H. Kühn, *Die Kunst Alteuropas*, Stuttgart, 1954, fig. 55, pl. 26, 33.

[35] N. Kalicz, *Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien*, Budapesta, 1963, p. 83.

[36] Idem, *Die Frühbronzezeit*, p. 99.

[37] I. Bóna, *A korai és középsö bronzkor története Magyarországon és a Kárpátmedencében*, în *RégDolg*, Budapesta, 1960, p. 48.

ceramicii cu şnur din Boemia şi Moravia, cu bronzul timpuriu al Balcanilor, prin care s-au transmis influenţele anatolo-egeene [38].

Format în urma marilor mişcări de triburi din jurul anului 1900, grupul Nyírség a avut o dezvoltare independentă circa 100 de ani, transformîndu-se, pe la 1800, fără nici o ruptură în cultura Hatvan [39]. După N. Kalicz acelaşi fenomen s-a petrecut şi în legătură cu formarea culturii Otomani [40].

Spre deosebire însă de situaţia sigură a poziţiilor cronologice şi a interdependenţei culturale dintre grupul Nyírség şi cultura Hatvan, dovedite în mod peremptoriu de observaţii stratigrafice, cum sînt cele de la aşezarea de la Tiszaluc-Dankadomb [41], în legătură cu cultura Otomani lipsesc deocamdată, aşa cum arătam mai sus, descoperiri certe care să evidenţieze în mod indubitabil relaţiile ei cu grupul Nyírség. Înainte de a încerca totuşi schiţarea contextului acestora, va trebui să examinăm pe scurt caracteristicile primei faze a culturii Otomani.

Aria de răspîndire a culturii Otomani cuprinde nord-vestul şi vestul României, începînd cu cursul superior al Tisei şi pînă pe valea Mureşului, cu infiltraţii în podişul Transilvaniei [42], Ungaria, mai ales zona de confluenţă a Crişurilor, Slovacia de sud şi Ucraina subcarpatică. Dintre aşezările şi cimitirele culturii Otomani încadrate în prima fază, majoritatea sînt însă plasate în zona Erului (partea sudică a judeţului Satu Mare şi cea nordică a judeţului Bihor), numai cîteva găsindu-se, aproximativ, pe aliniamentul Mureşului (Socodor, Vărşand, Şiclău etc.). Cele mai multe din aşezările fazei I îşi continuă existenţa şi în faza a II-a, majoritatea fiind fortificate (Otomani, Sălacea, Girişul de Criş, Carei — Bobald etc.), numai cîteva fiind aşezări deschise (Tiream, Socodor, Medieşul Aurit). Construcţia sistemului de fortificaţie a fost executată în faza I şi persistă şi în faza II [43]. Locuinţele primei faze aparţin exclusiv tipului de „locuinţă construită la suprafaţa solului" [44]. Ritul de înmormîntare este incineraţia, de cele mai multe ori în urne singulare şi numai rareori însoţite de inventar adiacent [45]. La Foeni urna de incineraţie era acoperită cu o strachină, fenomen neobservat la alte descoperiri funerare aparţinînd primei faze a culturii Otomani [46].

---

[38] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 99. O rută posibilă a pătrunderii influenţelor anatolo-egeice este considerată şi România, prin intermediul culturii Coţofeni.

[39] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 103.

[40] Idem, *Die Frühbronzezeit*, p. 104; idem, *Bronzkoritelep Rétközberencs határában*, în *AÉ*, 1, 1967, p. 29.

[41] Idem, *Die Frühbronzezeit*, p. 114–115, 164–165, pl. XXVII–LVII. Aşezarea de la Tiszaluc-Dankadomb a oferit următoarea stratigrafie: nivelul I — elemente Nyírség amestecate cu elemente Hatvan, nivelul IIa — cultura Hatvan timpurie cu resturi ale culturii Zók, nivelul IIb — cultura Hatvan mijlocie, nivelul III — cultura Hatvan tîrzie.

[42] I. Ordentlich, *Aria de răspîndire a culturii Otomani pe teritoriul României*, în *Marmatia*, 1970, fig. 1.

[43] Idem, *Sistemul de fortificare a aşezării de la Sălacea*, în *Rev. Muz.*, 1966, 6, p. 552; idem, *Probleme der Befestigungsanlagen in den Siedlungen der Otomanikultur in deren rumänischen Verbreitungsgebiet*, în *Dacia*, XIII, 1969, p. 458, urm.; idem, *Chronologische*, p. 87.

[44] Idem, *Anordnung und Bau der Wohnungen im Rahmen der Otomanikultur in Rumänien*, în *Dacia*, XII, 1968, p. 143–144.

[45] I. Ordentlich şi C. Kacsó, *Cimitirul de incineraţie din epoca bronzului de la Ciumeşti*, în *SCIV*, 21, 1970, 1, p. 50 urm.

[46] I. Németi, *Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului*, în *Studii şi comunicări, Satu Mare*, I, 1969, p. 63, pl. XVII/1, 2.

Examinînd materialul arheologic al acestei faze (Otomani [47], Sălacea [48], Vărşand [49], Socodor [50], Tiream [51], Ciumeşti [52], Medieşul Aurit [53]) putem constata că există în evoluţia ceramicii două subfaze, evoluţie ce corespunde în unele aşezări chiar cu două faze de locuire [54].

Ceramica primei subfaze nu este prea numeroasă atît cantitativ, cît şi ca varietate de forme şi motive ornamentale. Vasele au fundul plat, pereţii slab arcuiţi, gura largă şi dreaptă. Unele vase sînt prevăzute cu una sau două torţi. Motivele ornamentale constau din striuri, amprente textile, benzi reliefate crestate [55]. Mai puţin frecvent, apar şi fragmente ceramice prevăzute în interior cu proeminenţe mici ascuţite [56].

În subfaza a doua formele ceramice sînt mult mai variate, la fel ca şi motivele ornamentale. Alături de unele forme ce persistă din prima subfază apar altele noi : vase cu picior proeminent, corpul bombat, gîtul arcuit, marginea răsfrîntă în exterior, prevăzute cu una sau două torţi, căni cu corpul bombat, gîtul înalt şi arcuit, marginea răsfrîntă în exterior, prevăzute cu o toartă, castroane cu piciorul scund şi masiv etc. Motivele ornamentale rămîn în general aceleaşi, dar pe unele vase striurile sînt plasate în grupuri, la fel ca şi ornamentul în relief, care apare sub forma unor panglici plasate simetric pe corpul vasului. Este prezent şi un motiv ornamental, neîntîlnit în subfaza anterioară, care constă din linii formate din puncte incizate [57].

În nici una din cele două subfaze n-au fost descoperite askos-uri sau idoli.

Din numeroasele cercetări făcute pînă acum rezultă că purtătorii culturii Otomani au ocupat în general poziţii nelocuite anterior. În aşezările cercetate pînă acum stratul cultural Otomani nu se suprapune peste vreun strat de cultură din perioada imediat precedentă [58]. Doar la Sălacea au fost descoperite în nivelul 5 (cel mai de jos) fragmente ceramice aparţinînd culturilor Baden-Pécel şi Coţofeni [59]. Prezenţa acestora indică, foarte probabil, că cultura Otomani urmează cronologic imediat după culturile

[47] K. Horedt, M. Rusu şi I. Ordentlich, *op. cit.*, p. 318 urm.; I. Ordentlich, *Поселения*, ..., p. 119, fig. 5.

[48] Săpături efectuate de Muzeul Ţării Crişurilor (Oradea) în perioada 1964—1968. Materialul este în parte inedit. Datele încă nepublicate mi-au fost comunicate de I. Ordentlich şi N. Chidioşan, autorii săpăturii, cărora le mulţumesc şi pe această cale pentru amabilitate.

[49] D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania*, p. 108 urm.

[50] *Ibidem*, p. 43 urm.

[51] Săpătură efectuată de muzeul din Carei. Materialul inedit l-am studiat datorită amabilităţii lui I. Németi, autorul săpăturii, căruia îi mulţumesc şi pe această cale.

[52] I. Ordentlich şi C. Kacsó, *op. cit.*, p. 49 urm.

[53] T. Bader şi S. Dumitraşcu, *Săpături arheologice la aşezarea de tip Otomani de la Medieşul Aurit*, în *Materiale*, IX, 1970, p. 127 urm.

[54] I. Ordentlich, *Die chronologische*..., p. 87.

[55] I. Ordentlich, *Поселения* ..., p. 119; idem, *Die chronologische* ..., p. 87; D. Popescu, *op. cit.*, p. 56, 61—62.

[56] I. Ordentlich, *Поселения* ..., fig. 5/5.

[57] D. Popescu, *loc. cit.*; I. Ordentlich, *Die chronologiesche* ..., p. 87; I. Ordentlich şi C. Kacsó, *op. cit.*, p. 49 urm.; T. Bader şi S. Dumitraşcu, *op. cit.*, p. 130, fig. 5.

[58] La Sîntana „Holumb" aşezarea Otomani I se suprapune peste o aşezare Tisa; Cf. T. Bader şi S. Dumitraşcu, *op. cit.*, p. 135, nota 18. Ţinînd seama de decalajul cronologic dintre cele două culturi, suprapunerea este întîmplătoare.

[59] I. Ordentlich, *Die chronologische* ..., p. 88.

epocii cuprului [60], fragmentele ceramice în cauză fiind anterioare culturii Otomani. O situaţie asemănătoare pare să se fi întîmplat şi la Unimăt, unde au fost descoperite împreună, într-o situaţie stratigrafică nelămurită, aşezarea fiind în bună parte distrusă, fragmente ceramice Otomani cu fragmente ceramice Baden-Pécel şi Coţofeni [61].

Deşi cultura Otomani urmează imediat după culturile epocii cuprului, ea n-a preluat de la acestea elemente esenţiale de cultură materială sau spirituală, exceptînd ritul de înmormîntare — incineraţia în urnă — ale cărei antecedente sigure se găsesc în epoca cuprului.

În ceea ce priveşte eventuala bază Nyírség în formarea culturii Otomani trebuie să arătăm că, pe de o parte, ariile iniţiale de răspîndire ale celor două culturi se exclud, fiecare ocupînd zone de locuire distincte, deşi apropiate, pe de altă parte, în nivelele cele mai de jos ale aşezărilor Otomani, care corespund cu prima subfază a culturii, lipsesc elementele certe ale grupului Nyírség, exceptînd aşezarea de la Socodor, unde a fost descoperit un fragment de vas ornamentat cu triunghiuri excizate sub buză, care poate fi atribuit, eventual, grupului Nyírség [62]. Nu este exclus însă faptul că între aşezarea de la Socodor şi aşezările Otomani de pe valea Erului să existe anumite diferenţe cronologice, aşezarea de la Socodor putînd reprezenta, cel puţin în timp, dacă nu ca factură a materialelor arheologice, o etapă ceva mai nouă în dezvoltarea culturii Otomani.

De abia în nivele de locuire corespunzătoare subfazei a doua se poate constata prezenţa unor elemente de tip Nyírség: vase mari cu corpul arcuit, vase cu fund proeminent, torţi în formă de panglică subţiate spre mijloc, motive ornamentale formate din mici puncte incizate — Sălacea — nivelul 4, Körősladány [63], Rétkőzberencs [64]. Şi în cimitirul de incineraţie de la Ciumeşti, care aparţine aceleiaşi subfaze, influenţele grupului Nyírség sînt evidente [65]. Lipsesc însă şi din această subfază alte elemente caracteristice grupului Nyírség, cum ar fi askos-urile şi idolii, precum şi ornamentaţia geometrică a vaselor.

În faza a doua a culturii Otomani (Otomani II) apar atît idoli antropomorfi (Sălacea — statuete cu cap mobil [66], Pir [67]), cît şi vase-askos (Sălacea [68], Pir [69], Tiream [70]). Momentul apariţiei acestor elemente de factură sudică, importuri sau imitaţii, concordă cu apariţia unui nou stil şi o nouă tehnică de ornamentare a ceramicii, ornamentul geomentric incizat. Prezenţa acestora subliniază profundele transformări intervenite în dezvoltarea culturii Otomani la începutul evoluţiei celei de-a II-a faze, desprinderea aproape totală, în mod cert numai culturală, neconstatîndu-se

---

[60] Aşa cum arată descoperirile din zona Erului şi de la Oradea „Solca", aici era punctul de contact a culturilor Baden-Pécel şi Coţofeni.

[61] Informaţie I. Németi.

[62] D. Popescu, *op. cit.*, p. 61, fig. 21/9.

[63] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 64—65.

[64] Idem, *Bronzkori telep Rétközberencs határában*, p. 23, fig. 7/3; 4/9.

[65] I. Ordentlich şi C. Kacsó, *op. cit.*, fig. 1/2; 2/1, 6; 3/5—8. Mormîntul de incineraţie descoperit de Sălacea, de aceeaşi factură cu cele de la Ciumeşti, aparţine nivelului 4.

[66] I. Ordentlich, *Două statuete cu „cap mobil"*, p. 174 urm., fig. 1—3.

[67] Piesă inedită în colecţiile Muzeului judeţean Maramureş.

[68] Două exemplare întregi inedite.

[69] Vas inedit în colecţiile Muzeului judeţean Maramureş.

[70] Două fragmente de askos-uri inedite în colecţiile muzeului din Carei.

seisme în dezvoltarea aşezărilor, din prima fază a culturii. Astfel de transformări bruşte nu se constată în prima fază a culturii Otomani, chiar dacă apar o serie de elemente culturale ce pot permite distingerea a două subfaze în evoluţia acesteia.

Foarte probabil, apariţia celei de-a doua subfaze a primei perioade a culturii Otomani se datoreşte şi influenţelor venite din grupul Nyírség, sau chiar a contactelor directe, din care au rezultat şi o serie de materiale de import în aria culturii Otomani, cum credem că trebuie considerate şi descoperirile de la Berea şi Satulung-Finteuşul Mic.

Existenţa unor similitudini de materiale ale grupului Nyírség în prima subfază a culturii Otomani, cum ar fi anumite forme ceramice şi motive ornamentale, poate fi explicată prin apariţia unui element comun care a contribuit la formarea ambelor, şi anume elementul răsăritean.

În ceea ce priveşte paralelizarea cronologică a primei faze a culturii Otomani cu culturile contemporane, după părerea noastră sincronizările discutate pînă acum nu acoperă întreaga perioadă de dezvoltare a etapei Otomani I.

Spre deosebire de cultura Otomani care urmează imediat după culturile Baden-Pécel şi Coţofeni, atît cultura Nagyrév, de care aparţin nivelele Tószeg A şi cimitirul de incineraţie de la Kulcs, cît şi cultura Periam-Pecica datează dintr-o perioadă mai nouă a bronzului timpuriu. Cultura Nagyrév urmează după grupul Makkó, acesta constituind baza ei de dezvoltare, începuturile corespunzînd cu nivelele Tószeg A_1 [71]. Grupul Makkó este însă contemporan cu grupul Nyírség, făcînd parte tot din cultura Zók-Vučedol, iar dezvoltarea lui este posterioară culturii Baden-Pécel. Cimitirul de incineraţie de la Kulcs reprezintă grupul cel mai recent al cimitirelor de tip Nagyrév, fiind datat de I. Bóna în Reinecke Bronz A_1, ceea ce ar corespunde însă în sistemul său cronologic cu începuturile bronzului mijlociu (aproximativ 1700) [72]. Acest cimitir este paralelizat de N. Kalicz cu nivelele Tószeg A_2 [73]. Începutul culturii Pariam-Pecica corespunde cu începuturile culturii Nagyrév. Ţinîndu-se seama de evidentele paralelisme dintre aceste două culturi, foarte probabil că şi la baza culturii Periam-Pecica să stea tot grupul Makkó, deşi nu este exclusă posibilitatea ca începutul mai recent al culturii să se fi datorat prelungirii culturii Baden-Pécel într-o zonă periferică de dezvoltare, situaţie ce ar repeta pe cea din interiorul munţilor Matra şi Bükk, unde s-a constatat concomitenţa culturii Baden-Pécel cu grupele Makkó şi Nyírség [74].

Culturile Nagyrév şi Periam-Pecica corespund din punct de vedere cronologic, după părerea noastră, numai subfazei a doua a primei perioade de dezvoltare a culturii Otomani. Această subfază este paralelă, în parte, şi cu cultura Hatvan timpurie , care se dezvoltă din grupul Nyírség. Prima subfază este contemporană cu grupele Makkó şi Nyírség ale culturii Zók-

---

[71] I. Bóna, *The Cemeteries of the Nagyrév Culture*, în *Alba Regia*, 2/3 (1963), p. 20; idem, *Über die Entstehung der Frühbronzezeit in der Theiss-Maros-Gegend*, în *ActaAnt*, VIII, Szeged, 1965, p. 66; N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit*, p. 103.

[72] I. Bóna, *The early Bronze Age Urn Cemetery at Kulcs and the Kulcs Group of the Nagyrév Culture*, în *Alba Regia*, 1 (1960), p. 7 urm.; idem, *Geschichte der frühen und mittleren Bronzezeit in Ungarn und im mittleren Donauraum*, în *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, Sect. Hist., III, p. 4.

[73] N. Kalicz, *op. cit.*, p. 103.

[74] *Ibidem*, p. 100.

Vučedol, toate urmînd după cultura Baden-Pécel. Cultura Zók Vučedol are însă o viaţă mai îndelungată decît prima subfază a culturii Otomani, căci, atît grupul Nyírség, pentru o perioadă ceva mai îndelungată, cît şi grupul Makkó sînt paralele parţial şi cu subfaza a doua.

Coroborînd observaţiile stratigrafice, culturale şi cronologice ale culturilor discutate obţinem următorul tabel sinoptic :

<table>
<tr><th colspan="2">Epoca cuprului</th><th>Baden-Pécel Coţofeni</th><th colspan="2">Baden-Pécel</th><th>Baden-Pécel</th></tr>
<tr><td rowspan="3">Prima perioadă a epocii bronzului</td><td>a</td><td>Otomani Ia</td><td rowspan="2">Grupul Nyírség</td><td>Grupul Makkó</td><td>Grupul Makkó (?)</td></tr>
<tr><td rowspan="2">b</td><td rowspan="2">Otomani Ib</td><td rowspan="2">Nagyrév (Toszeg A_1)</td><td rowspan="2">Periam-Pecica (nivelele I—IV) Periam</td></tr>
<tr><td>Hatvan timpurie</td></tr>
</table>

Fireşte, încercarea noastră de a concretiza şi preciza unele observaţii personale, pornind de la rezultatele la care au ajuns specialiştii care au tratat pe larg problemele discutate, este doar o ipoteză, ce urmează să fie confirmată de cercetările viitoare.

BEITRÄGE ZUR FRÜHEN BRONZEZEIT IN NORDWESTRUMÄNIEN

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt ältere Funde aus den Sammlungen des Mus. Baia-Mare, die er der Gruppe Nyírség zuschreibt. Diese wurden zufälligerweise bei Berea (Kreis Satu-Mare) — Fundstellen Viile-Berei und Togul-Sfîntu Gheorghe — zutage gefördert. Desgleichen das verzierte flache Tonidol aus Satulung-Finteuşul Mic.

Um die Beziehungen zwischen der Gruppe Nyírség und der ersten Phase der Otomani-Kultur festzulegen, stellt Verfasser die Hauptzüge dieser zwei Fundkomplexe dar. Innerhalb der Entwicklung der Otomani I-Phase werden zwei Unterstufen ermittelt u. zw. ist die erste Unterstufe

mit der eigentlichen Nyírség-Gruppe zeitgleich. Die zweite Unterstufe der Otomani I-Kultur würde demnach zeitlich der Nagyrév-(bzw. Tószeg A_1)-, Periam-Pecica (bzw. die Schichten I-IV von Periam)- und (teilweise) Hatvan-Kulturen entsprechen. Im Gegensatz zu älteren Meinungen, wonach man die Otomani L-Phase als sich aus der Nyírség-Gruppe entwickelnd betrachtete, nimmt Verfasser an, daß die zwei Kulturen gleichzeitig nebeneinander laufen und beide ihren Ursprung in den Kulturen der Kupferzeit haben.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Fig. 1. — Berea XIII — Viile Berei.
Fig. 2. — Berea XIII — Viile Berei.
Fig. 3. — Berea XIX — Togul Sfîntu Gheorghe.
Fig. 4. — Berea XIX — Togul Sfîntu Gheorghe.
Fig. 5. — Satulung-Finteuşul Mic.
Fig. 6. — Satulung-Finteuşul Mic.

TERITORIUL MILITAR AL LEGIUNII V MACEDONICA LA DUNĂREA DE JOS

DE

EMILIA DORUŢIU-BOILĂ

Organizarea limesului Dunării de Jos, aşa cum îl cunoaştem în secolul al II-lea, este opera împăratului Traian şi ea fost realizată în strînsă dependenţă de cucerirea Daciei.

Prin întemeierea provinciei Dacia, centrul de greutate al apărări graniţei de la Dunărea de Jos s-a deplasat înspre răsărit. Legiunea V Macedonica a fost mutată de la Oescus, devenită colonie în timpul lui Traian, la Troesmis, spre a apăra colţul de provincie de la cotul Dunării, neasigurat încă în faţa eventualelor atacuri din partea neamurilor de dincolo de fluviu, în pofida măsurilor de control al ţărmului de nord al Mării Negre, întreprinse de Nero. La Durostorum a fost adusă legiunea XI Claudia, la Novae rămînînd în continuare legiunea I Italica ; în acest fel, malul drept al Dunării între Novae şi Deltă, neacoperit spre nord de o provincie romană, a fost încredinţat pazei a trei legiuni [1]. Ele aveau sub autoritatea lor în vremea lui Traian circa 14 cohorte şi 6 *alae*, repartizate de-a lungul Dunării şi, cum s-a constatat recent, în ţinuturile din nordul Dunării — cîmpia munteană, Oltenia şi Transilvania de la răsărit de Olt — ţinuturi ce au fost cuprinse mai tîrziu în limitele Daciei inferioare în urma măsurilor de reorganizare luate de împăratul Hadrian.

Prezenţa legiunilor XI Claudia şi V Macedonica la Dunărea de Jos este documentată prin numeroase izvoare literare şi epigrafice : Ptolemeu, *Geogr.*, III 10,5 : Δουρόστορον λεγίων ; Cassius Dio, LV 23, 4 ; τὸ δὲ ἑνδεκάτον τὸ ἐν τῇ Μυσίᾳ τῇ κάτω, τὸ Κλαυδιείον *Itin. Antonin.*, p. 222, 4. *Not. Dign. Or.*, XL 33—35, atestă şederea legiunii XI Claudia în lagărul de la Durostorum pînă la începutul secolului al IV-lea : Legiunea V Macedonica este amintită în lagărul său de la Troesmis de Ptolemeu,

[1] Pentru activitatea legiunilor Moesiei, studiile lui B. Filow, *Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian*, Leipzig, 1906 (*Klio. Beiträge zur alten Geschichte*, VI. Bh.) ; şi E. Ritterling, *Legio*, *RE.*, Bd. 1900, col. 1578, au rămas şi azi de bază ; vezi şi van de Weerd, *Étude historique sur trois légions du Bas-Danube*, Louvain, 1907 ; materialul epigrafic apărut de atunci încoace va fi citat mai jos.

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 45—62.

III, 10.5: Τροισμὶς λεχίων Ε Μακεδονική. Cea mai veche inscripţie descoperită pînă acum care atestă prezenţa legiunii XI Claudia la Durostorum datează de la sfîrşitul domniei lui Traian, din a. 115—117, de pe vremea guvernatorului Q. Roscius Murena Pompeius Falco[2]. Deşi inscripţiile amintesc legiunea V Macedonica la Troesmis numai începînd cu domnia lui Hadrian [3], există indicii sigure că legiunea a fost adusă aici în vremea lui Traian. O inscripţie monumentală pusă la Tyras de o vexilaţie a legiunii V Macedonica, sub guvernatorul Q. Pompeius Falco, cunoscut pentru activitatea sa la Dunărea de Jos şi din inscripţiile de la Durostorum, Tropaeum Traiani şi Tomis, atestă în mod cert că legiunea îşi desfăşura activitatea în această zonă încă din timpul domniei lui Traian [4]. La aceeaşi concluzie conduc materialele tegulare purtînd ştampila legiunii cît şi inscripţia monumentală a legatului C. Calpurnius Rufus, descoperită la Barboşi, care atestă existenţa în anul 112 a castrului de aici; întrucît cercetările din ultima vreme întreprinse la Barboşi au stabilit că detaşamentele cohortei II Mattiacorum, atestate prin ştampile pe cărămizi, au venit aici abia la mijlocul secolului al II-lea, trebuie să admitem că ridicarea castrului de la Barboşi a fost opera legiunii V Macedonica, ale cărei ţigle şi cărămizi au apărut încă din primele nivele arheologice [5]. Fără îndoială că viitoarele cercetări de la Troesmis vor aduce dovada epigrafică directă a instalării lagărului legionar de la Troesmis încă din timpul lui Traian.

---

[2] I. I. Russu, *Monumente antice din Durostor*, *AISC*, II, 1933—35, p. 217, nr. 5 = Ann. Ép., 1936, nr. 14.

[3] *CIL*, III, 6166 şi 6178.

[4] P. Nicorescu, *O inscripţie a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, *ARMSI*, ser. III, tom. XXVI, p. 501 sqq.: *Imp. Nerva Tr[aiano Caes. Opt.] Aug. Ger. Dac. P[ar. tr. p. XX cos.] VI Q Pompeius Fal.[legatus Augusti] pr. pr. fecit per vexil. le[g. V Mac.] et auxilis (sic) eius sub cura [Marci En]ni Illadiani* (centurionis) *leg. V Ma*[c], (restituirile îi aparţin lui P. Nicorescu). Pentru activitatea lui Pompeius Falco în Dobrogea, vezi *CIL*, III, 12470 (Tropaeum Traiani); *CIL*, III, 7537; D. Tudor, *SCIV*, II, 1951, 2, p. 159—164; G. Bordenache, *Dacia*, IV, N.S., 1960, p. 260—263 (Tomis); cf. şi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 126.

[5] Despre unităţile militare din *castellum* de la Barboşi, vezi V. Pârvan, *Castrul de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de Jos*, *ARMSI*, ser. II, tom. XXXVI, 1913, p. 106—119; Gh. Ştefan, *Dacia*, V—VI, 1935—36, p. 348; D. Tudor, *SCŞ Iaşi*, IV, 1953, p. 476—477; N. Gostar, care a condus săpăturile arheologice de la Barboşi în ultimii ani, a stabilit pe baze stratigrafice trei nivele: 1. între începutul secolului al II-lea şi mijlocul secolului al III-lea; 2. mijlocul secolului al III-lea, pînă în 270/271; 3. prima jumătate a secolului al IV-lea. În funcţie de materialele descoperite în aceste nivele, N. Gostar a încercat să precizeze ordinea cronologică a instalării efectivelor din cele patru unităţi militare constatate epigrafic la Barboşi. Astfel, el consideră că prima garnizoană la Barboşi a fost constituită de o vexilaţie a legiunii V Macedonica. După anul 145 ar fi venit aici soldaţi din *cohors II Mattiacorum*, care au ocupat numai ei castelul după anul 167, anul plecării legiunii V Macedonica în Dacia. La începutul secolului al III-lea, a fost adusă aici o vexilaţie a flotei dunărene, *Classis Flavia Moesica*, ale cărei cărămizi cu ştampilă au apărut în săpături numai în nivelele celei de a doua faze. Legiunea I Italica ar fi trimis aici soldaţi cîndva, de-a lungul anilor 106—270. Potrivit vederilor noastre, dată fiind apropierea de Troesmis, nu este exclus ca legiunea V Macedonica să fi construit sau să fi luat parte la construirea castelului de la Barboşi. Data venirii aici a unor detaşamente din *Coh. II Mattiacorum* şi din *Classis Flavia Moesica* rămîne deschisă, ele făcînd parte din armata provinciei de multă vreme. De asemenea, socotim mai probabilă aducerea soldaţilor legiunii I Italica la Barboşi după anul 163 sau 167, cînd locul legiunii V Macedonica l-a luat la Troesmis o vexilaţie a legiunii I Italica. Aceasta din urmă a preluat supravegherea părţii de nord a Dobrogei şi a litoralului Mării pînă la Tyras, după cum rezultă din inscripţiile tegulare.

Activitatea legiunii V Macedonica în ţinuturile de la Dunărea de Jos în prima jumătate a secolului al II-lea este bine cunoscută. Inscripţiile lapidare şi tegulele cu ştampila legiunii descoperite în fortificaţiile de pe ambele maluri ale Dunării au dat indicaţii preţioase asupra razei sale de acţiune şi asupra extinderii teritoriului controlat de ea.

Se ştie că inscripţii puse de ofiţeri şi soldaţi ai legiunii V Macedonica au fost descoperite, în afară de Troesmis, la Orlovka [6] şi Tyras [7], pe malul stîng al Dunării în faţa Noviodunum-ului şi, respectiv pe ţărmul de nord al Mării Negre, apoi la Tropaeum Traiani şi la Tomis [8]; de asemenea, inscripţiile mai arată că numeroşi veterani ai legiunii s-au stabilit în aşezările dobrogene, dintre care amintim aici *vicus* Vercobrittiani, Sinoe, Aegyssus, Tropaeum Traiani, Tomis [9].

Mai puţin cunoscute sînt ţiglele şi cărămizile cu ştampilă care uneori mai mult decît inscripţiile constituie mărturia certă a unei activităţi constructive, atestînd prezenţa efectivă a legiunii. De aceea vom insista mai mult asupra acestui aspect.

Pe malul drept al Dunării, ţigle cu ştampila legiunii V Macedonica au fost descoperite pînă acum la Capidava, Troesmis, Arubium, Dinogetia şi Noviodunum; pe malul stîng al Dunării se cunosc ţigle sau cărămizi cu ştampila legiunii V Macedonica la Barboşi, Orlovka (identificată ipotetic cu Aliobrix), Tyras, unde, pe lîngă ţigle cu ştampila legiunii V Macedonica singură, se cunoaşte o ţiglă cu ştampila unei vexilaţii mixte compuse din unităţile ale legiunilor I Italica, V Macedonica şi XI Claudia şi auxilia acestora. Amintim de asemenea, cărămizile şi ţiglele cu ştampila legiunii V Macedonica descoperite în castrul de la Drajna de Sus în Muntenia [10].

După mutarea legiunii V Macedonica în Dacia, rolul de supraveghere a părţii de NE a Dobrogei şi a ţinuturilor din stînga Dunării pînă la Tyras a fost preluat de legiunea I Italica, ale cărei cărămizi cu ştampilă au apărut în toate castelele controlate pînă atunci de legiunea V Macedonica. Amintim astfel inscripţiile lapidare şi tegulare ale legiunii I Italica descoperite la Troesmis, Dinogetia, Barboşi, Noviodunum, Orlovka, Tyras şi Capidava.

Legiunea XI Claudia a fost activă în partea de sud a Dobrogei, apărînd malul drept al fluviului între Durostorum şi Capidava. În afară de inscriptiile şi cărămizile legiunii XI Claudia descoperite la Durostorum,

---

[6] Pentru problema unităţilor militare romane de la Orlovka (Kartal), identificată ipotetic cu anticul Aliobrix, vezi I. D. Golovko, R. D. Bondari, A. D. Zaghinailo, în *KS*, Odessa, 1963, p. 68—80; cf. N. Gostar, *Aliobrix*, *Latomus*, XXVI, 4, 1967, p. 987—995.

[7] Despre garnizoana romană de la Tyras, vezi P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, *ED*, II, 1924, p. 413—414; idem, *O inscripţie a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă*, *ARMSI*, ser. III, tom. XXVI, mem. 16 (1944); *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, *ARMSI*, ser. III, tom. XIX, mem. 16 (1937).

[8] *CIL*, III, 14214^{20} (Tropaeum Traiani); *CIL*, III, 7534, 7560; D. Tudor, *Materiale*, II, 1956, p. 581, nr. 49; *CIL*, III, 7550 (Tomis).

[9] *CIL*, III, 7560 (Tomis); *CIL*, III, 7524 (Sinoe), ; *CIL*, III, 12479 (*Vicus Vercobrittiani*); V. Pârvan, *Dacia*, II, 1925, p. 224 (*Histria*); *CIL*, III, 14443 (*Aegyssus*).

[10] Gh. Ştefan, *Le camp romain de Drajna de Sus*, *Dacia*, XI—XII, 1947, p. 123, fig. 5 (nr. 7 şi 8).

amintim documentele epigrafice descoperite la Axiopolis, Tropaeum Traiani, Rîmnicul de Jos [11].

Este probabil că tot acest teritoriu de-a lungul Dunării, marcat de materialul epigrafic prezentat mai sus, era cel puţin pînă în a doua jumătate a secolului al II-lea teritoriu militar sub autoritatea legiunilor. Abia după ridicarea centrelor civile de la Troesmis, Durostorum şi Tropaeum Traiani la rangul de *municipia*, teritoriile militare s-au restrîns şi delimitat de cele civile.

Conţinutul noţiunii de teritoriu militar s-a constituit în literatura de specialitate pe măsura îmbogăţirii cunoştinţelor despre organizarea limesului roman. De la *territorium* sau *prata legionis*, respectiv *prata* unităţilor auxiliare, posesiune funciară indispensabilă aprovizionării trupelor şi limitată la împrejurimile imediate ale castrelor, s-a ajuns la noţiunea mai cuprinzătoare numită în literatura germană de specialitate „militärisches Nutzland" sau „Militärland", reprezentînd zona în care legiunea şi unităţile sale auxiliare îndeplineau o funcţie strategică, cum ar fi paza graniţei şi asigurarea căilor de comunicaţie, dar şi o funcţie de gospodărire, ca administrarea şi exploatarea teritoriului respectiv [12].

Pornind de la observaţia că ţiglele militare au fost întrebuinţate numai în construcţii cu caracter militar, s-a încercat să se determine cu ajutorul cartării inscripţiilor tegulare extinderea teritoriilor militare. S-a stabilit de exemplu că aria de răspîndire a ţiglelor şi a cărămizilor legiunilor din castrul de la Vindonissa depăşea zona necesară aprovizionării trupelor, ea cuprinzînd o fîşie de teren de-a lungul limesului şi a căilor principale de acces. Aceeaşi constatare s-a făcut pe întregul sector al limesului renan apărat de armata Germaniei inferioare. Aici, pe lîngă linia de fortificaţii pe malul stîng al Rinului, s-au determinat posesiunile propriu-zise ale legiunilor şi un teritoriu militar pe malul drept al Rinului exploatat economic în cursul întregii epoci imperiale [13]. În Spania, seria de *cippi terminali* care separau *prata* legiunii IV Macedonica de teritoriile a două civitates, Iuliobriga şi Segisamo, închideau un teritoriu vast, cuprinzînd şi *prata* unor unităţi auxiliare dependente de autoritatea legiunii. Cără-

---

[11] *CIL*, III, 14439 (*Axiopolis*); *CIL*, III, 14214 [6], 7483 (cf. E. Bujor, *SCIV*, IV, 1953, 3–4, p. 779–782), *CIL*, III, 14214 [1] (*Tropaeum Traiani*); V. Pârvan, *Histria*, IV, *ARMSI*, ser. II, 1916, p. 664–668, nr. 44 (*Histria*).

[12] A. Schulten, *Das Territorium Legionis, Hermes*, XXIX, 1894, p. 481–516; E. Nowotny, *Das Territorium Legionis von Carnuntum, RLIO*, XVIII, 1937, col. 129–152; A. Mócsy, *Das Territorium Legionis und die Canabae in Pannonien, ActaArch Budapesta*, III, 1953, 1–4, p. 179–199; Chr. Ruger, *Germania Inferior. Untersuchungen zur Territorial- und Verwaltungsgeschichte Niedergermaniens in der Prinzipatszeit*, Beihefte der Bonn. Jahrb., 39 (1970); H. v. Petrikovits, *Der Niedergermanische Limes, Limes — Studien*, Basel, 1959, p. 88–95.

[13] Victorine von Gonzenbach, *Die Verbreitung der gestempelten Ziegel der im I. Jh. n. Chr. in Vindonissa liegenden römischen Truppen*, Bonn, Jahrb., 163, 1963, p. 76–150, încearcă să delimiteze raza de acţiune a legiunii din *castra* de la Vindonissa pe baza răspîndirii ţiglelor cu ştampila legiunii; cf. şi Chr. Ruger, *op. cit.*, p. 51–54.

mizile cu ştampila legiunii au fost descoperite în mai multe puncte pe cuprinsul acestui teritoriu, mărturie a activităţii de producţie şi constructive a legiunii [14].

Legătura teritorială şi tactică dintre legiuni şi auxilii se reflectă nu numai în participarea legiunilor la construirea castelelor auxiliare învecinate, ci şi în textul diplomelor militare. S-a observat că în unele diplome militare, trupele nu sînt înşirate în ordinea numerică obişnuită, ci într-o anumită ordine, ce s-a dovedit a fi una teritorială. S-a putut face astfel legătura dintre un grup de corpuri auxiliare, care constituiau împreună cu legiunile din garnizoana cea mai apropiată o singură unitate tactică [15].

În discuţiile privind teritoriile militare se conturează deci două aspecte diferite : teritoriul de exploatare economică al unităţilor militare, legiuni sau corpuri auxiliare, şi teritoriul strategic de graniţă, constituit de linia de fortificaţii. Terminologia utilizată în literatura de specialitate ezită între ,,territorium legionis'', ,,prata legionis'', şi ,,Militärland'' sau ,,militärisches Nutzland'', acelaşi termen avînd la diverşi autori sensuri diferite, fie de teritoriu economic, fie de teritoriu mai larg, cu caracter strategic.

Trăsăturile generale ale organizării teritoriului militar, evidenţiate pretutindeni la graniţele imperiului, ar trebui să le găsim aplicate şi pe limesul Dunării de Jos. Studiul nostru a avut în vedere sectorul graniţei dunărene de sub controlul legiunii V Macedonica din lagărul de la Troesmis. Cartarea inscripţiilor monumentale şi a tegulelor descoperite în această zonă arată că raza de acţiune a legiunii V Macedonica a cuprins un sector bine precizat al limesului dunărean şi că apariţia în diverse puncte din cuprinsul acestei zone a materialului epigrafic al legiunii nu este întîmplătoare, ci că ea reflectă o activitate de construcţie şi prezenţa efectivă a detaşamentelor ei în punctele respective (fig. 1).

La Troesmis, garnizoana legiunii V Macedonica, o inscripţie fragmentară păstrează o menţiune a teritoriului. Inscripţia datează din anul 162, din timpul guvernării lui M. Servilius Fabianus Maximus, se referă deci la existenţa premunicipală a aşezărilor de la Troesmis. Textul, foarte mutilat, nu conţine nici o indicaţie explicită cu privire la apartenenţa teritoriului pomenit : *...C. Planc[ius ... ?domo Fabia] Ancyr ... teritor[ii...] um a so[lo... c. R. con]sistenti [bus ad canabas* sau *ad legionem*

---

[14] Pe acelaşi criteriu, Garcia y Bellido delimita teritoriul legiunii IV Macedonica din Hispania : *L. Terentius, figlinarius en Hispania de la Legio IIII Macedonica*, în *Hommages à Léon Herrmann*, Coll. *Latomus*, XLIV, p. 374—382 ; idem, *El ,,Exercitus Hispanicus'' desde Augusto a Vespasiano*, Archivo Espanol de Arqueologia, XXXIV, 1961, 1—2, nr. 103—104, p. 118—120 (cf. idem, *AEArq*, XXIX, 1956, p. 174 sqq. non vidi) inscripţiile tegulare ale legiunii au fost descoperite într-o zonă ce corespunde cu cea delimitată prin *cippi* terminali ai legiunii.

[15] A. Radnóti, *Zur Dislokation der Auxiliartruppen in den Donauprovinzen*, *Limes-Studien*, Basel, 1959, p. 134—150. Studiul lui A. Radnóti privind dislocarea trupelor auxiliare la Dunărea de Jos comportă o discuţie mai amplă pe care ne-o rezervăm pentru un alt prilej ; menţionăm aici doar importanţa şi implicaţiile concluziilor lui A. Radnóti privind problema legăturii tactice şi teritoriale dintre legiuni şi auxilia — pusă în evidenţă în modul de redactare a diplomelor militare. În această ordine de idei reamintim inscripţia de importanţă excepţională de la Tyras, citată mai sus, pusă *per vexil (lationem) le [g(ionis) V Mac(edonicae)] et auxili(i)s eius* cf. P. Nicorescu, *ARMSI*, XXVI, 1944, p. 501—504.

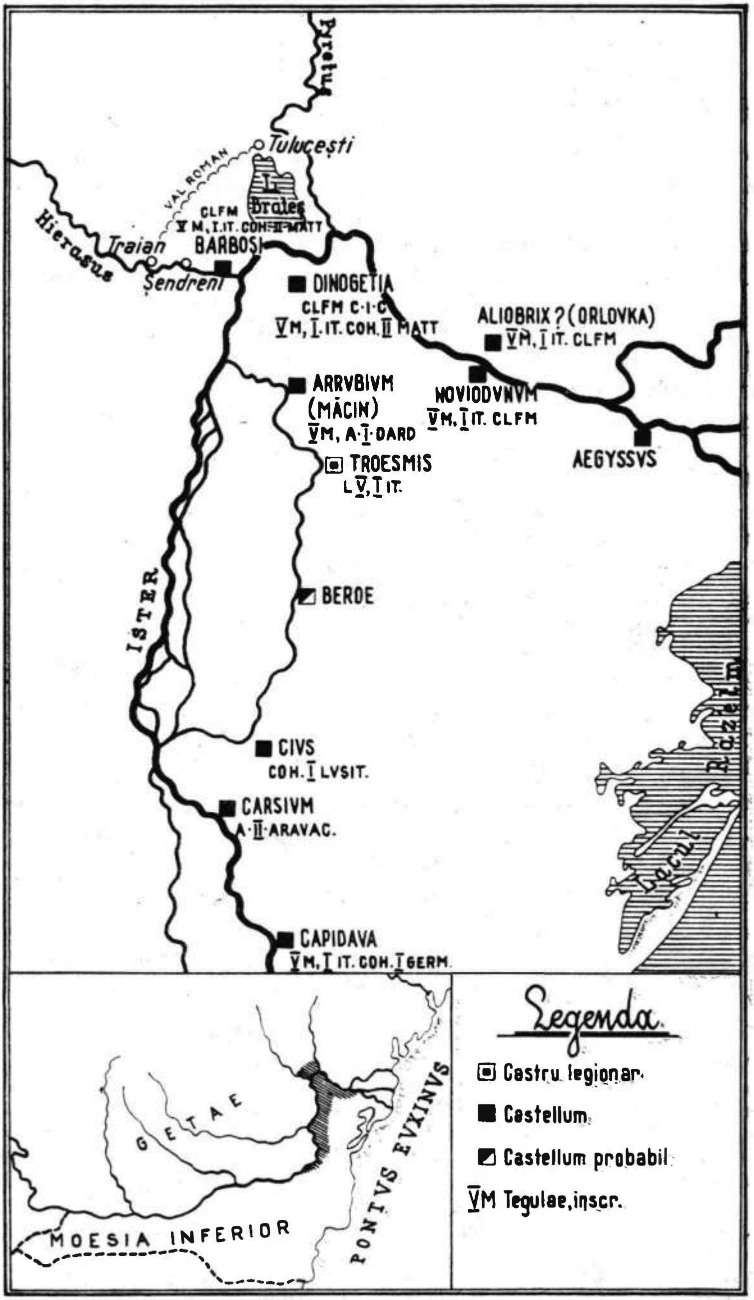

Fig. 1. — Harta sectorului de Limes al Dunării de Jos sub autoritatea legiunii V Macedonica.

V Macedonicam]; primii editori ai inscripţiei, V. Pârvan şi J. Weiss[16] au restituit *territorium Troesmense*, înţelegînd prin acesta organizarea teritorială cu caracter quasi-municipal a vicilor depinzînd de canabele de la Troesmis. Iată explicaţia lui V. Pârvan: „...este foarte probabil ca diferiţii vici de pe territorium legionis... să se fi grupat împrejurul organizaţiei quasi-municipale din vicus Troesmensium, alcătuind mai mult un fel de „*territorium municipii*" decît un „*territorium legionis*" sau nu *territorium* pur rural, ca cel din Capidava. În orice caz însă, acest *territorium* se va fi numit *Troesmense*, întocmai ca şi canabele de lîngă lagăr, şi va fi atîrnat edilitar de *magistri* şi *aediles* din Troesmis, mai mult decît de orice autoritate"[17]. Conform acestei interpretări, *territorium Troesmense*, comunitatea vicilor de pe teritoriul legiunii, ţinea administrativ de *vicus Troesmensium*, adică de canabele legiunii, V. Pârvan nepunînd pe vremea aceea problema unor aşezări paralele, a canabelor şi a centrului civil.

Relevînd, primul pentru Troesmis, existenţa paralelă a celor două centre, canabele şi aşezarea civilă, R. Vulpe a interpretat această inscripţie ca referindu-se la *territorium Troesmense*, definit ca unitatea administrativ-teritorială dependentă de *vicus*, adică de aşezarea civilă de la Troesmis: „Acest territorium — spune R. Vulpe — este identic, desigur, cu ceea ce celelalte inscripţii numesc Troesmis. În ceea ce priveşte fragmentul de cuvînt [...] *sistenti*[...], pe care J. Weiss îl completează [*c. R. con*]*sistenti*[*bus ad canabas leg. V. Mac.*], iar V. Pârvan [*vet*(*eranis*) *et c*(*ivibus*) *R*(*omanis*) *con*]*sistenti*[*bus Troesmi ad legionem V. Mac.*], în lumina consideraţiilor noastre discriminatorii nu poate avea nici o legătură cu canabele legiunii, aşa cum înţeleg cei doi cercetători, ci trebuie să se refere numai la acel conventus, pur civil, de c. R. Troesmi consistentes, de pe territorium"[18].

Spre deosebire de V. Pârvan, care considera că teritoriul pomenit în inscripţie era teritoriul rural dependent administrativ de canabae, R. Vulpe socotea că acest teritoriu aparţinea aşezării civile Troesmis şi că prin *cives Romani Troesmi consistentes* trebuie să se înţeleagă nu atît comunitatea din *vicus Troesmensium*, ci aceea de pe *territorium*: „După instalarea legiunii — scrie R. Vulpe — vechea aşezare de la Troesmis a rămas tot mai mult pe planul al doilea faţă de *canabae*, care prin dezvoltarea lor a ajuns s-o eclipseze, de fapt chiar absorbind-o, aşa că sub numele de Troesmis a rămas să se înţeleagă mai mult teritoriul rural..., care s-a păstrat ca o unitate administrativă net deosebită de canabae"[19].

Atribuirea teritoriului atestat la Troesmis în faza premunicipală aşezării civile, fie că o numim *canabae* ca V. Pârvan, fie *vicus* ca R. Vulpe, este în contradicţie cu situaţia constatată îndeobşte la graniţele imperiului, unde, îndată după cucerirea unei provincii, o fîşie de teren de-a lungul graniţelor a intrat din necesităţi strategice şi economice în competenţa armatei, mai exact, a legiunilor; autoritatea militară în aceste zone de graniţe a dăinuit atîta vreme cît ea a fost singura autoritate

---

[16] V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, *ARMSI*, ser. II, tom. XXXV, 1912—13, p. 491—502; J. Weiss, *Bauinschrift aus Troesmis*, *JÖAI*, XVI, 1913, Bbl., col. 209—210.

[17] *Op. cit.*, p. 500.

[18] R. Vulpe, *Canabenses și Troesmenses*, *SCIV*, IV, 1953, 3—4, p. 557—579. Citatul este de la p. 574.

[19] *Ibidem*, p. 573.

cu drept roman. Teritoriile civile s-au delimitat de cele militare abia după constituirea unor comunităţi cu drept roman, adică a municipiilor sau coloniilor. Pînă la întemeierea municipiului Troesmis, nu putem avea în vedere existenţa unui teritoriu civil dependent de aşezarea civilă, întreaga zonă de-a lungul limesului Dunării de Jos apărată de legiunea V. Macedonica fiind sub autoritatea acesteia. Identificarea teritoriului pomenit în inscripţie cu *territorium Troesmense* aparţinînd aşezării civile, identificare propusă de R. Vulpe, se bazează pe premisa că *vicus Troesmensium* continua situaţia juridică anterioară intrării sale sub autoritatea legiunii şi, ca atare, avea un teritoriu propriu, comportîndu-se din acest punct de vedere ca o *civitas* peregrină.

Lăsînd la o parte faptul că o *civitas* peregrină nu poseda teritorii în zonele de graniţă, acestea fiind în întregime sub control militar, observăm că în inscripţiile de la Troesmis nu avem deocamdată nici un element privitor la perioada dinaintea instalării legiunii, element care să sprijine presupunerea că *vicus Troesmensium* continua viaţa vechii cetăţi autohtone. Cum s-a arătat mai sus, cea mai veche inscripţie de la Troesmis datează din vremea lui Hadrian. De asemenea, alt indiciu care ar fi putut să susţină ipoteza unei continuităţi a aşezării autohtone la Troesmis şi anume, prezenţa numelor trace în onomastica inscripţiilor, lipseşte, cu o singură excepţie şi aceea nesigură; începutul celor două aşezări de la Troesmis pare deci a fi legat de instalarea garnizoanei legiunii V Macedonica pe al cărei teritoriu se aflau din punct de vedere juridic şi fiscal. De aceea, cetăţenii romani, atît cei din *canabae* cît şi cei din *vicus* alăturat, erau *consistentes*, adică aveau statutul juridic al unor *incolae*, în raport cu autoritatea centrală a teritoriului, legiunea. În acelaşi raport se aflau faţă de legiune şi locuitorii aşezărilor din restul teritoriului.

În lumina discuţiei de mai sus, propunem ca r. 7—9 ale inscripţiei de la Troesmis să se restituie : . . . *territor*[*ii leg. V Mac. ?templ*] *um a so*[*lo fecerunt vet. et c. R. con*] *sistenti* [*bus ad canabas legionis V Mac.*], în loc de... *territor*]*ii Troesmensis, ?templ*] *um a so*[*lo fecerunt vet. et c. R. con*] *sistenti* [*bus Troesmi ad legionem V Mac.*], lectură propusă de V. Pârvan.

Presupunem că aici avem de a face cu *territorium legionis* în înţelesul de teritoriu economic, restrîns la împrejurimile lagărului şi ale canabelor. Cît de întins era acest teritoriu e greu de spus în stadiul actual al cercetărilor. Ştim însă că raza de acţiune a legiunii cuprindea un sector destul de mare de-a lungul limesului Dunării de Jos, după datele de care dispunem pînă azi, cel puţin între Capidava şi Noviodunum, cuprinzînd sub autoritatea sa castelele unităţilor auxiliare de la Capidava, Carsium, Cius, Arubium, Dinogetia, Barboşi, Noviodunum, Aliobrix şi *prata* acestora.

Afirmaţia noastră este aparent în contradicţie cu inscripţia de la Ulmetum care atestă un *territorium Capidavense* [20]. La Capidava era un

---

[20] *CIL*, III, 12491 : *C. Iul. C. f. Quadrat(us) memoriam sibi et Iuliae Terentiae coniugi suae se vivo per liberos suos fecit*; *loci princeps quinquennalis territorii Capidavensis*; cf. V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, *ARMSI*, XXXV, 1912—13, p. 467—478; Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, vol. I, p. 19—20 (unde se exprimă părerea că monumentul lui Quadratus a fost adus mai tîrziu la Ulmetum de la *villa* sa de pe teritoriul rural al Capidavei, în consecinţă magistratura *princeps loci* nu s-ar referi la Ulmetum, ci la Capidava însăşi).

castellum ocupat începînd de pe la mijlocul secolului al II-lea de *cohors I Germanorum*, fapt ce rezultă din două inscripţii puse chiar de prefecţii săi, L. Atilius, *L. fil.*, *Quir* (*ina tribu*)... şi C. Munatius Venustus [21]. Prima menţiune a cohortei printre trupele Moesiei Inferior datează din anii 156—157, în diploma de la Brestovene, unde ea este numită cu numele ei complet: *Cohors I Germanorum c. R.* Pînă în anul 134 ea făcuse parte din armata Germaniei inferioare, atestată prin diplomele nr. 14 din anul 82, nr. 40 din anul 116 şi nr. 50 din anul 134 [22]; trebuie să presupunem că ea a fost dislocată la Dunărea de Jos în intervalul dintre anii 134, ultima menţiune în diplomele germane, şi anul 156/57, dată pînă la care *castellum* capidavens fusese în paza altei unităţi militare. Dintr-o inscripţie descoperită mai de mult la Capidava, care numeşte pe un *optio* al legiunii I Italica, s-a dedus că garnizoana de aici era constituită de un detaşament al legiunii I Italica, deducţie privită de V. Pârvan cu îndreptăţită rezervă; dată fiind poziţia geografică a Capidavei, aceasta ar fi trebuit să fie sub autoritatea comandantului lagărului legionar de la Durostorum, zicea V. Pârvan[23], sau de la Troesmis, adăugăm noi. Cărămizile cu ştampila legiunii V Macedonica descoperite în cursul săpăturilor arheologice recente de la Capidava sugerează că fortul de aici a fost ridicat de un detaşament al legiunii V Macedonica de la Troesmis [24] (fig. 2/1); Capidava făcea deci parte din sectorul supravegheat de legiunea de la Troesmis, impresie întărită de inscripţia mai sus amintită pusă de un *optio* al legiunii I Italica, legiune care a preluat competenţele legiunii V Macedonica după plecarea acesteia în Dacia, atît în castrul de la Troesmis cît şi pe întregul sector al graniţei apărate de ea.

În apropierea cetăţii tîrzii, ridicată pe zidurile vechiului *castellum*, cercetările de teren au descoperit urmele unei întinse aşezări civile [25], care avea probabil statutul juridic al unor *canabae*, denumite în literatura germană de specialitate, atunci cînd ele se dezvoltau pe lîngă un *castellum* de unitate auxiliară, cu termenul de „Auxiliarvicus". Asemenea aşezări s-au dezvoltat în apropierea fiecărui centru militar mai important, garnizoane de unităţi auxiliare sau de vexilaţii legionare, de ex. la Barboşi,

[21] R. Florescu, *op. cit.*, p. 94, nr. 17, şi p. 101—102, nr. 24.

[22] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, n-a cunoscut inscripţiile de la Capidava, de aceea nu a inclus în cartea sa istoricul acestei cohorte. Diploma de la Brestovene a fost publicată de I. Venedikov. *Rimska voenna diploma ot Brestovene, Kubratsko* (Diploma militară de la Brestovene, Kubratsko), *Izvestiia Varna*, IX, 1953, p. 61 şi urm.; pentru datarea diplomei, vezi discuţiile la E. Doruţiu-Boilă, *Dacia*, N.S., XII, 1968, p. 397—400; vezi istoricul cohortei I Germanorum c.R. la C. Cichorius, *RE*, s.v. *Cohors*. col. 293—94, şi E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Viena, 1932, p. 192.

[23] *CIL*, III, 14214 [19] (= Gr. Florescu, *Capidava*, I, p. 107—108); V. Pârvan, *op. cit.*, p. 469, nota 2.

[24] Gr. Florescu şi colab., *Săpăturile arheologice de la Capidava*, *Materiale*, VI, 1959, p. 624; la Capidava a fost găsit şi un fragment de cărămidă pe a cărei ştampilă a fost întregit numele legiunii XI Claudia, fragment astăzi pierdut; această descoperire l-a determinat pe Gr. Florescu să afirme că lagărul de la Capidava a fost construit de un detaşament al legiunii de la Durostorum, *op. cit.*, p. 15 şi nota 1.

[25] Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 12—16.

Noviodunum, Arubium, Cius, Dimum, Abritus, Sexaginta Prista, pentru a ne limita la exemplele bine cunoscute din Moesia inferioară. Aceste aşezări purtau numele vechilor centre autohtone pe lîngă care au fost con-

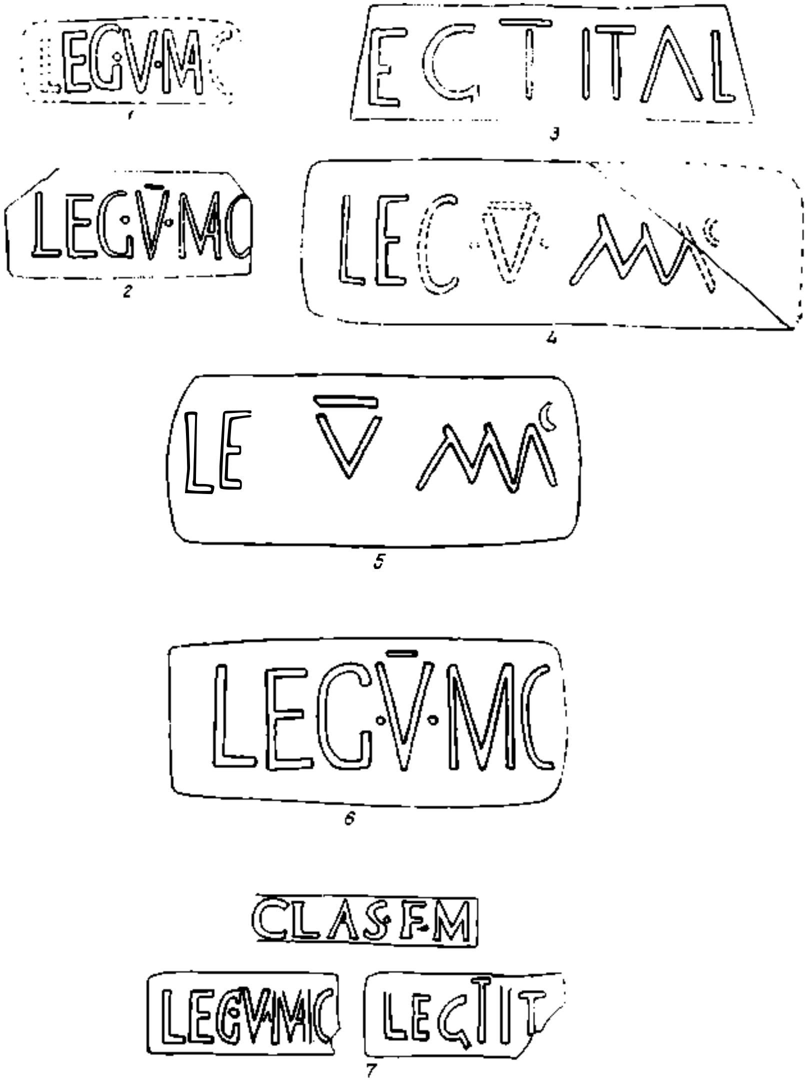

Fig. 2. — Ştampile tegulare.

1, Capidava (După Gr. Florescu, *MCA*, VI, p. 624); *2*, Barboşi (După N. Gostar, *AUI*, XI, 1965, p. 8, fig. 2,5); *3*, Barboşi (M.N.A., inv. nr. 7936); *4*, Măcin (M.N.A., inv. nr. v. 7681); *5*, Drajna de Sus (M.N.A., inv. nr. 125b); *6*, Noviodunum-necropolă (Muz. Delta Dunării, Tulcea, inv. nr. 432); *7*, Orlovka (După *Kratkie Soobščenia*, Odesa, 1963, p. 98, fig. 3, nr. 8, 9, 10).

struite castelele: *veterani et cives Romani et consistentes Abrito ad canabas* (sau *ad castellum*, după propunerea lui Fr. Vittinghoff, ceea ce din punctul de vedere al problemei studiate este acelaşi lucru, adică aşezarea purta

numele Abritus), *a finibus canabarum Dimensium* (în „horothesia lui Laberius Maximus") sau Capidava, în cazul de care ne ocupăm [26].

Întocmai ca legiunile, unitățile auxiliare aveau *prata*, teritorii necesare aprovizionării trupelor, teritorii care cuprindeau *villae rusticae* și probabil *vici* locuiți de *veterani*, *cives Romani* și autohtonii antrenați într-un fel sau altul în activitatea economică legată de necesitățile trupelor. Teritoriul acesta purta numele centrului de care depindea juridic și administrativ: *fines canabarum Dimensium* cu centrul la Dimum, *territorium Capidavense* cu centrul la Capidava. Autoritatea superioară aparținea, ca peste tot de-a lungul limesului, legiunii în raza căreia se aflau castrul și unitatea auxiliară garnizonată acolo. Nu s-a păstrat nici o mențiune privind organizarea administrativă a centrului civil de la Capidava, se știe însă din inscripția mai sus amintită de la Ulmetum că teritoriul avea în fruntea sa un *quinquennalis*. V. Pârvan, comentînd această inscripție, încerca să pună de acord menționarea unui vast teritoriu rural cu lipsa de importanță a castelului de la Capidava, arătînd că *vici* cu constituție autonomă întemeiați de *cives Romani et Bessi consistentes regione Capidavae* „s-au organizat pe bază civilă într-o comună rurală, un territorium quasi-municipal...". Faptul că pînă la acea dată lipsea orice știre privitoare la unitatea militară care a ocupat *castellum* de la Capidava, l-a determinat pe V. Pârvan să respingă ipoteza după care acest teritoriu s-ar fi dezvoltat în legătură cu canabele de la Capidava [27]. Descoperirea între timp a două monumente care atestă prezența în fortul de la Capidava a cohortei I Germanorum schimbă această perspectivă singulară, conform căreia dezvoltarea acestui important centru de pe *limes* s-ar fi petrecut independent de factorul militar. La Capidava avem deci: un *castellum* construit de un detașament al legiunii V Macedonica, ocupat de la mijlocul veacului al II-lea de *cohors I Germanorum c. R.*; alături de *castellum*, așezarea civilă Capidava și teritoriul aferent castelului, locuit de *veterani*, *cives Romani* și autohtonii grupați în *vici*. Autoritatea superioară aparținea legiunii din castrul de la Troesmis, mai întîi legiunea V Macedonica, apoi legiunea I Italica.

O situație oarecum similară avem la Barboși, pe malul stîng al Dunării, la gura Siretului. Aici, la începutul secolului al II-lea, a fost ridicat un castru — conform rezultatelor ultimelor cercetări — de către

---

[26] Un „Auxiliarvicus" este definit ca fiind "... die Festungsvorstadt eines Auxiliarkastells und entspricht den Canabae Legionis einer Legionsfestung" (H. v. Petrikovits, *Die Ausgrabungen in Neuss*, *Bonn. Jahrb.*, 161, 1961, p. 479); se pare că romanii înșiși întrebuințau termenul *canabae* pentru așezările extra-murane dezvoltate pe lîngă castrele legionare, preferînd termenul *vicus* pentru cele desvoltate pe lîngă castelele trupelor auxiliare; cf. Fr. Vittinghoff, *Studien für europäische Vor- und Frühgeschichte*, 1968, p. 136, nota 34, care susține că pînă acum nu există nici o mărturie că și așezările din apropierea lagărelor auxiliare se numeau *canabae*; de aceea, el propune ca în inscripția de la Abritus să se restituie... *veterani et c.R. et consistentes Abrito ad ca[stellum]* în loc de ... *ad ca[nabas]*, cum citise editorul inscripției (T. Ivanov, *Izvestiia-Institute*, XIX, 1955, 184); totuși mărturia există: (*secundum formam quam accepit habebit ius exigendi portori*) *a finibus canabarum Dimensium usque ad mare* se spune în „Horothesia lui Laberius Maximus" (fragmentul inedit din exemplarul A, editat de D. M. Pippidi, *StCl*, VI, 1964, p. 331—342) — respinsă de Fr. Vitinghoff, *Die rechtliche Stellung der canabae legionis und die Herkunftsangabe castris*, Chiron, 1, 1971, p. 307, ca incertă și în contradicție cu sensul termenului *canabae*; vezi și *vicani consistentes Castello Veluniate(nsi)* ?, de la Carriden, Scoția, *JRS*, XLVII, 229 sq. și ... *vicani vici veteris castelli Mattiacorum*, *ILS*, 7094, pe limesul german.

[27] V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, *ARMSI*, XXXV, 1912—13, 469—470.

un detaşament al legiunii V Macedonica, ale cărei cărămizi au apărut în primele nivele arheologice (fig. 2/2). Lagărul exista deja în vremea lui Traian, fapt ce reiese dintr-o dedicaţie din anul 112 din timpul legaţiei lui P. Calpurnius Macer Caulius Rufus. Mai tîrziu, poate pe la mijlocul secolului al II-lea, a fost adusă aici cohorta II Mattiacorum, atestată printre trupele Moesiei Inferioare încă din anul 99, precum şi o unitate a flotei imperiale a Dunării de Jos, ale căror numeroase cărămizi şi ţigle ştampilate indică o staţionare mai îndelungată în castrul de la Barboşi[28]. După mutarea legiunii V Macedonica în Dacia, în lagărul de la Troesmis a fost adusă o *vexillatio* a legiunii I Italica, căreia i-a revenit misiunea de a supraveghea şi malul stîng al Dunării. Prezenţa acesteia la Barboşi este atestată încă din vremea lui Marcus Aurelius şi Lucius Verus printr-o inscripţie votivă pusă de centurionul Cornelius Firmus şi prin alte două fragmente, dintre care unul reprezintă o listă de veterani ai legiunii lăsaţi la vatră între anii 162—167. Au fost descoperite aici şi ţigle ale legiunii I Italica, dintre care una singură a fost publicată de V. Pârvan şi se găseşte în colecţiile M.N.A. [29] (fig. 2/3).

Pe lîngă acest castru s-a dezvoltat aşezarea civilă, atestată prin relativ numeroase inscripţii, dintre care amintim în primul rînd altarul închinat lui *Hercules Victor* de către magistratul local, *L. Iulius Iulianus, qui et Rundacio, quinquennalis* [30]. V. Pârvan a interpretat această inscripţie ca referindu-se la organizarea administrativă a teritoriului, *ordo*, din hotărîrea căruia s-a dat locul pentru aşezarea altarului, fiind *ordo curialium* al teritoriului organizat quasi-municipal şi constituit din mai mulţi *vici* romani răspîndiţi pe o arie întinsă în sudul Moldovei pînă spre Poiana. Aşezările romane de pe valea inferioară a Siretului ar fi precedat întemeierea cas-

---

[28] Pentru istoria castelului de la Barboşi şi trupele care au garnizonat acolo, vezi mai sus nota 5; inscripţia din anul 112, dedicată guvernatorului Moesiei Inferioare, arată dependenţa acestei zone de provincia Moesia (*CIL*, III, 777: *Imp. Caes. Div[i]fil Nervae. Traiano Au[g.] Ger. Dacico pont max. [tri]b. pot. XVI imp. VI co[s]. V[I] p.p. P. Calpurnio Macro Caulio Rufo leg. Aug. pro. p[r]*) În cursul săpăturilor arheologice din anul 1959 a fost descoperită în ruinele de la Barboşi o inscripţie pe care se păstrează fragmentar numele împăratului Hadrian (N. Gostar, *O inscripţie de la Hadrian în castellum roman de la Barboşi*, *AUI*, S.N., secţ. III, a. Istorie, XII, 1966, p. 151—152).

[29] *CIL*, III, 7514 (= 778): *Pro salute et victoria et concordia M. Aurelii Antonini et L. Aur. Veri imp. Cornelius Firmus* (*Centurio*) *leg. I Ital. aram posuit*; *CIL*, III, 7515 (cf. D. Tudor, *SCŞIaşi*, IV, 1953, 1—2, p. 476—477): ... *M(arcus) Ant(onius). / T. Fl(avius)* ... */ Largo et Messalino cos./ C. Iul(ius)*... (a. 147); *D. Tudor* atribuie această listă legiunii V Macedonica, după părerea sa încă în castrul de la Troesmis pînă în anii 167/68, după care a fost înlocuită. la Troesmis ca şi la Barboşi. de un detaşament al legiunii I Italica. *CIL*, III, 7517: ... *ETV/*... *VSM/*... *ICV/*... *leG I IT.*; cf. V. Pârvan, *Castrul Poiana*, p. 115. De la Barboşi mai provine o inscripţie fragmentară, *CIL*, III, 7516, dedicată unui guvernator al Moesiei Inferioare din al cărui nume se păstrează doar cîteva litere: ... *OSVI*... */ leg. auG PR. pr./*... *SCO*... */* ... */ LEN*... Fragmentul a fost reeditat de D. Tudor, *SCŞIaşi*, IV, 1953, p. 474—476 în r. 1 D. Tudor citeşte ... *cOS VI* şi propune pe această bază datarea inscripţiei în vremea lui Commodus, singurul împărat din secolul al II-lea care, în afară de Traian, a purtat pentru a şasea oară titlul de consul. Fragmentul de cărămidă cu ştampila legiunii I Italica a fost descoperit împreună cu sarcofagul de la Barboşi; cf. V. Pârvan, *Castrul Poiana*, p. 115; în col. M.N.A., inv. nr. 07936.

[30] Altarul a fost descoperit la Şendreni şi a fost publicat întîia oară de N. Velichi. *Necropola şi altarul votiv de la Serdaru* (*Şendreni*) *judeţul Covurlui*, *BCMI*, 1912, p. 120 şi urm.; cf. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 103 şi urm.; agnomen-ul *Rundacio* a fost considerat de cercetătorii români daco-getic, cf. de ex. R. Vulpe, *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 382; *Rundacio* a fost însă format de la Ryndacos, trădînd originea orientală a purtătorului său; alţi orientali la Bărboşi, vezi mai jos notele 32 şi 33.

trului de la Barboşi, cucerirea oficială nefiind decît încorporarea politică şi militară a unui ţinut deja asimilat romanităţii. Cercetările ulterioare au constatat însă că teritoriul din sudul Moldovei anexat provinciei Moesia Inferior a fost mai redus decît socotea V. Pârvan, el fiind închis spre nord de valul roman dintre Prut şi Siret pe linia Tuluceşti-Traian. Pe cuprinsul acestui teritoriu au fost identificate cîteva puncte cu urme romane, cele mai întinse fiind fireşte cele de la Barboşi, şi din împrejurimile sale imediate [31]. Aşezarea civilă de la Barboşi s-a dezvoltat în strînsă dependenţă de castrul întemeiat de Traian la gura Siretului şi a îndeplinit funcţia unor *canabae*. Cum s-a remarcat, numeroasele elemente greceşti, numite în inscripţiile descoperite aici, arată că traficul comercial cu centrele greceşti de pe litoral sau din Asia Mică, destinat să acopere necesarul de aprovizionare a trupelor, era foarte viu. Amintim aici sarcofagul adus din Asia Mică lucrat în timpul asiarchului Alphenus Modestus, a cărui familie a avut, se pare, strînse legături cu aceste ţinuturi [32], apoi monumentele funerare ale familiilor lui Marrenus Anencletus, L. Iulius Saturninus, Ἑλικώνιος Ὀλυμπιανοῦ şi ale liberţilor Apollonios şi Helpis [33].

Toate aceste monumente, cu excepţia altarului lui L. Iulius Iulianus, au fost decoperite în imediata apropiere a castrului. La Şendreni, de unde provine altarul mai sus amintit, n-au fost identificate pînă acum alte inscripţii şi nici urmele vreunor edificii romane mai importante. Presupunem că teritoriul delimitat de valul roman era dependent de castrul de la Barboşi, constituind ceea ce inscripţiile numesc în altă parte *pratum*, adică teritoriul strategic şi economic necesar unei desfăşurări normale a activităţii castrului. Castrul şi teritoriul aferent ţineau din punct de vedere militar şi administrativ de autoritatea legiunii din lagărul de la Troesmis, pînă la Marcus Aurelius legiunea V Macedonica, apoi legiunea I Italica, activitatea celor două legiuni fiind atestată aici, pe lîngă monumentele citate, prin inscripţii tegulare [34].

---

[31] Vezi studiul lui V. Pârvan mai sus amintit, *Castrul Poiana*, unde se dă şi o hartă cu drumurile şi valurile antice din Moldova de Jos; rezultatul cercetărilor mai noi întreprinse la Şendreni-Barboşi a fost publicat sub forma unui raport preliminar de N. Gostar, *Materiale*, VIII, 1962, p. 505—511; se constată că dincolo de valul Tuluceşti-Traian, care închide printr-un arc de cerc teritoriul dependent de castrul de la Barboşi, nu au fost identificate urme romane.

[32] Sarcofagul a fost descoperit în necropola de la Barboşi şi a fost publicat de C. Moisil, *BCMI*, III, 1910, p. 86; vezi şi V. Pârvan, *Castrul Poiana*, p. 112—113; sarcofagul purta la data descoperirii o inscripţie pictată în roşu (azi ştearsă), reprezentînd datarea prin numele eponimului de la Cyzik sub care a fost prelucrat: ἐπὶ Ἀλφ(ήνου) Μοδέστου ἀσιάρχου (cf. *SEG*, I, 331); Alphenus Modestus, al cărui nume a fost emendat de L. Robert, *Études Anatoliennes* (1937), p. 124—127, a fost strateg la Cyzik sub Septimius Severus, cunoscut de pe monedele locale; el era înrudit cu Antonius Alphenus Arignotus, menţionat într-o inscripţie de la Thyatira ca tribun al cohortei I Cilicum şi *curator* al municipiului Tropaeum Traiani (cf. L. Robert, *Inscription de Thyatire en Lydie*, *Istros*, I, 1934, p. 216—220), a cărui carieră s-a desfăşurat în timpul domniei lui Caracalla; L. Robert, *Bull. Ép.*, 1960, p. 178—179, nr. 274, pune în legătură cărămizile cu ştampila *CIC*, descoperite la Dignogetia, cu funcţia de tribun al cohortei I Cilicum îndeplinită de Alphenus Arignotos în cursul şederii sale la Dunărea de Jos.

[33] *CIL*, III, 12486; 7518 (= 6220); *CIL*, III, 6219; *AEM*, VI, 45, 93.

[34] Din cele cîteva zeci de ştampile pe ţigle, olane şi cărămizi descoperite la Barboşi (cf. N. Gostar, *Unităţile militare din castellum roman de la Barboşi*, Danubius, I, 1967, p. 108) cunoaştem numai cele publicate de V. Pârvan, *Castrul Poiana*, p. 114—115 (*CL. FL.*; *LEGIITAL*), *CIL*, III, 7620 (*COH MATT*); *CIL*, III, 7618 (*LEGVMAC*); Gh. Stefan, *Dacia*,

Castrul de la Barboși era capul de pod din stînga Dunării în fața Dinogetiei ; în acest din urmă punct au fost descoperite cărămizi și țigle cu ștampilele acelorași unități militare care au staționat în castrul de la Barboși, adică ale legiunilor V Macedonica și I Italica, ale *coh. II Mattiacorum* și ale *Classis Flavia Moesica*. În afară de acestea au apărut aici cărămizi cu ștampila *CIC*, cu lectura incertă, probabil ale *coh. I Cilicum*, a cărei activitate în Dobrogea și pe țărmul de nord al Mării Negre este bine cunoscută în secolele II—III [35].

Pe malul drept al Dunării țigle cu ștampila legiunii V Macedonica au mai fost descoperite la Arubium, în cursul săpăturilor arheologice întreprinse acolo în 1939 de Avachian. Rezultatele cercetărilor sale au rămas nepublicate, dar în depozitele M.N.A. se păstrează trei țigle cu ștampila legiunii provenite din săpăturile efectuate atunci la Arubium (fig. 2/4). Tipul ștampilei, identic pe cele trei țigle, este asemănător cu cel de pe țiglele descoperite la Drajna de Sus (fig. 2/5). Din inscripții se știa că la Arubium a garnizonat în secolul al II-lea *Ala I Dardanorum* [36], dar este probabil că, întocmai ca la Barboși, legiunea V Macedonica a participat efectiv la construirea castelului sau chiar că detașamente ale legiunii au constituit prima sa garnizoană.

Legiunea V Macedonica a avut sub autoritatea sa și castelul de la Noviodunum, una din principalele stațiuni ale *Classis Flavia Moesica*. Cercetările arheologice întreprinse aici au scos la iveală numeroase cărămizi și țigle cu ștampila flotei, mărturii ale activității ei, în construirea

---

V—VI, 1935—36, p. 344 (*COH II MATT*; *LEGVMAC*) ; N. Gostar, *AUI*, S.N., secț. III, a. Istorie, XI, 1965, p. 6, fig. 2, nr. 5 (*LEGVMAC*). Tipul de ștampilă a legiunii V Macedonica, în care literele *MA* sînt în ligatură, a apărut în numeroase exemplare la Troesmis, cum rezultă din rapoartele cercetătorilor francezi care au condus săpături la Troesmis în anii 1865—1867 (L. Renier, *CRAI*, 1865, p. 277 ; G. Boissière, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, ser. II, t. IV, Paris, 1864, p. 201 ; E. Desjardins, *Annali di corrispondenza Archeologica*, Roma, 1868, p. 60, nr. 53) ; în colecțiile M.N.A. se păstrează mai multe *tegulae* cu acest tip de ștampilă fără indicarea provenienței. N. Gostar scrie, *loc. cit.*, că pînă acum la Barboși se cunoaște o singură cărămidă cu ștampila legiunii I Italica, anume, cea publicată de V. Pârvan ; el socoate că prezența legiunii I Italica la Barboși nu este nevoie să fie explicată prin plecarea legiunii V Macedonica în Dacia, ea putînd fi anterioară acestei date, întocmai ca la Tyras, unde un centurion al legiunii I Italica avea sub comanda sa o vexilație a celor trei legiuni moesice împreună cu auxilia (cf. P. Nicorescu, *ARMSI*, t. XIX, 1937, p. 218—220.

[35] Se presupune că la Dinogetia ar fi existat în secolele I—III un turn de pază în legătură cu *castellum* de la Barboși ; urme de fortificații aparținînd acestei epoci n-au fost descoperite pînă acum, au apărut însă mai multe fragmente de *tegulae* cu ștampilele acelorași unități militare care au staționat în castelul de la Barboși și anume, ale legiunilor V Macedonica, I Italica, ale flotei dunărene și *Coh. II Mattiacorum*; pe lîngă acestea, ștampila cu literele *CIC*, probabil ale cohortei I Cilicum. Tipul acestor ștampile este identic cu cel al ștampilelor de pe cărămizile de la Barboși ; cf. Gh. Ștefan, *Dinogetia*, I, 1967, p. 15 ; idem, *Materiale*, VII, p. 586, fig. 3, 4 ; *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 410, fig. 13. Comparînd cronologia ruinelor de la Barboși și Dinogetia, Gh. Ștefan a ajuns la concluzia că Dinogetia pomenită de Ptolemeu era situată la Barboși, numele Dinogetia fiind transferat pe malul drept al Dunării asupra cetății de la Garvăn-Bisericuța, după retragerea garnizoanei romane de la gura Siretului, la sfîrșitul secolului al II-lea, în studiul *Dinogetia. A problem of ancient topography*, *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 317—329.

[36] *CIL*, III, 7512 : *Pro sal[ute. . .] T. Flavius Apollinaris / praef. alae I Dardan / quiet. domum a so[lo/su]mptib. suis feci[t/ad]ventatibus collegis feliciter.*

castrului şi a clădirilor anexe [37]. Tot aici au apărut cîteva ţigle cu ştampila legiunii V Macedonica, utilizate în diversele construcţii din cetate şi în mormintele din necropola tumulară din apropiere (fig. 2/6). Faptul că alături de unităţile flotei, staţiunea de la Noviodunum a trebuit să aibă şi unităţi de infanterie a fost intuit de Gh. Ştefan, editorul unui mic altar cu inscripţie descoperit la Noviodunum, dedicat de un *miles* al legiunii I Italica [38]. Presupunem că, întocmai ca la Capidava, Arubium, Dinogetia şi Barboşi, lagărul de la Noviodunum a fost construit cu participarea legiunii de la Troesmis, sub a cărui autoritate superioară se afla împreună cu întregul sector al limesului Dunării de Jos în aval de Capidava. După mutarea legiunii V Macedonica în Dacia, acest rol a fost preluat de vexilaţia legiunii I Italica adusă în acest scop la *Troesmis*.

Pe malul opus al fluviului, în faţa cetăţii Noviodunum, în localitatea Orlovka (Kartal), identificată ipotetic cu Aliobrix, au apărut de asemenea inscripţii tegulare ale celor trei corpuri militare atestate la Noviodunum, anume, ale flotei imperiale a Moesiei şi ale legiunilor V Macedonica şi I Italica [39] (fig. 2/7). Tipul ştampilelor legionare este identic cu cel de pe ţiglele descoperite la Noviodunum, Barboşi şi Capidava. Descoperirile de la Orlovka confirmă ipoteza mai sus formulată de noi cu privire la rolul jucat de legiunile din castrul de la Troesmis în partea de nord a Dobrogei, pe ambele maluri ale Dunării.

Alături de cetatea de la Noviodunum au fost descoperite urmele unei întinse aşezări civile şi dincolo de ea, la est şi la sud, necropola tumulară. O inscripţie descoperită aici încă la începutul veacului numeşte pe magistraţii acestei aşezări, anume un *quinquennalis* şi doi magistri, organizare asemănătoare cu cea atestată epigrafic în canabele de la Troesmis [40]. Conform interpretării lui V. Pârvan, acest *quinquennalis* era magistratul teritoriului, supraordonat celor doi *magistri*, aceştia din urmă fiind funcţionari vicani, ai unui singur *vicus* sau ai doi *vici* de pe teritoriul noviodunens. Interpretarea acestei inscripţii, identică cu explicaţia dată altarului de la Şendreni şi monumentului funerar al lui C. Iulius Quadratus de la Ulmetum, pornea de la premisa că funcţia de *quinquennalis* era întotdeauna legată de administraţia unui teritoriu rural. Dacă pentru Capidava această interpretare se confirmă prin mărturia expresă a epigrafei, acesta nu mai este cazul pentru Noviodunum şi Barboşi. Aici inscripţiile

---

[37] Inscripţiile tegulare descoperite în cursul cercetărilor arheologice de la Isaccea au fost editate succesiv după cum urmează : I. Barnea şi colab., *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, *Materiale*, IV, 1957, p. 166 (ştampila *CLFLM*, în două variante, una în sens retrograd); I. Barnea şi B. Mitrea, *Materiale*, V, 1959, p. 470 (*Classis FM*, *CLFMY*; *CLFLW*). Cele trei ştampile cu *LEGVMAC* sînt inedite ; ele au fost descoperite în cursul săpăturilor din Cetate şi necropolă în anii 1956 şi 1958, cum rezultă din fişele Muzeului Delta Dunării din Tulcea ; mulţumesc şi pe această cale colegilor de la muzeul din Tulcea, Simion Gavrilă, director, V. Bauman, muzeograf principal, pentru sprijinul acordat în consultarea acestor materiale.

[38] Editat în *Dacia*, IX–X (1941–1944), p. 473–475 : ... *Rom*[*anus*] *miles*/ *leg. I Ital.*/*votu. so*(*l*)*vit*/*lib. m.* ; la Noviodunum a mai fost descoperită o stelă funerară pusă de un veteran al legiunii XI Claudia, dar atestarea unui veteran aşezat într-o localitate are altă semnificaţie decît aceea a unui ofiţer activ (D. Tudor, *op. cit.*, p. 468–471).

[39] Vezi mai sus nota 6.

[40] Inscripţia, descoperită în ruinele cetăţii de la Isaccea, a fost publicată întîia oară de Gr. Tocilescu, *RIAF*, VIII, 1902, p. 283. Lectura ei a fost emendată de V. Pârvan, *Descoperiri nouă în Scythia Minor*, p. 502–509 : ... *d*... *cura*(*m*) *agent*(*ibus*)/ *Ti. C*(*audio*) *Valent*(*e*)/*q*(*in*) *q*(*uennale*) *et Celsio*/*Celerian*(*o*) *et Cl*(*audio*)/... *mag*(*istris*).

numesc pe magistrații unor comunități cu caracter quasi-urban, ai *canabelor* dezvoltate lîngă *castra*, un *quinquennalis* și doi *magistri* la Noviodunum și un *quinquennalis* la Barboși. De la data publicării studiului lui V. Pârvan, modul de organizare a canabelor a putut fi mai bine cunoscut; se știe astăzi că acestea erau conduse de un *quinquennalis*, doi *magistri* și doi *aediles*. Aceeași organizare, fără *aediles*, a fost atestată în inscripția mai sus amintită pentru așezarea civilă de la Noviodunum. Organizarea teritorială, aici ca la Barboși, a rămas pînă azi total necunoscută (adică neatestată epigrafic). Trebuie însă să postulăm, într-un caz și într-altul, întocmai ca la Capidava, existența unor *prata*, indispensabile pentru funcționarea castrelor. Autoritatea superioară, atît asupra castelului cît și asupra teritoriului aferent, aparținea și aici legiunii V Macedonica.

Ștampile ale legiunii V Macedonica au fost descoperite, în afara limesului propriu-zis al Dunării de Jos, la Drajna de Sus si la Tyras, în ambele locuri împreună cu material tegular al celorlalte două legiuni moesice. Castrul de la Drajna, ca și celelalte castre din regiunea subcarpatică a Munteniei, a fost părăsit la începutul domniei lui Hadrian și el făcea parte din sistemul de fortificații ridicate de împăratul Traian în cursul războaielor dacice.

Situația cetății Tyras în cadrul provinciei Moesia Inferior nu este încă suficient de clară, oricum, instalarea garnizoanei romane aici se încadrează în seria de măsuri defensive întreprinse pe țărmul de nord al Mării Negre; Tyras nu făcea deci parte din sistemul limesului moesic, de exemplu, ca Barboși sau Orlovka. Întocmai ca la Drajna și în celelalte locuri în afara limesului, garnizoana romană de aici era compusă din vexilații mixte ale celor trei legiuni ale Moesiei Inferior împreună cu auxilia acestora.

Legiunile din castrul de la Troesmis au avut în competența lor un vast teritoriu militar de-a lungul limesului Dunării de Jos, între Capidava și, cel puțin, Noviodunum. Concluzia noastră se sprijină pe mărturii epigrafice, inscripții monumentale și tegulare. Dacă descoperirea inscripțiilor și a tegulelor cu ștampila legiunii V Macedonica în toate castelele de pe sectorul limesului discutat aici ar putea părea nesemnificativă, de exemplu aceasta putîndu-se explica prin circulația produselor de atelier de-a lungul arterei comerciale a Dunării și nu neapărat prin prezența efectivă a legiunii în acele puncte, apariția materialului epigrafic monumental și tegular al legiunii I Italica exact în aceleași locuri, imediat după plecarea legiunii V Macedonica din lagărul de la Troesmis, este simptomatică. Aceasta, mai mult decît o circulație întîmplătoare a unor mărfuri, arată că respectivul sector al limesului se afla în continuare sub autoritatea legiunii din lagărul de la Troesmis, care a continuat să funcționeze și după întemeierea municipiului. La Troesmis, Barboși și Capidava, unde s-au descoperit inscripții bine datate, se constată că legiunea I Italica a preluat misiunea apărării acestei zone încă în timpul domniei lui Marcus Aurelius și Lucius Verus, cînd legiunea V Macedonica a fost dusă în Orient pentru a participa la expediția împotriva parților, iar de acolo, a fost îndreptată direct spre Dacia, unde a ocupat lagărul de la Potaissa pînă la părăsirea provinciei. Întreg acest teritoriu a fost teritoriu militar, întrerupt doar de teritoriul municipiului Troesmis după întemeierea aces-

tuia. Raza de acţiune a legiunii V Macedonica şi apoi a legiunii I Italica a cuprins şi o fîşie de-a lungul malului stîng al Dunării, castelele de la Barboşi şi Orlovka făcînd parte din acelaşi sistem defensiv şi din teritoriul controlat de ele.

DAS MILITÄRTERRITORIUM DER LEGIO V MACEDONICA AN DER UNTEREN DONAU IM 2. JH. U.Z.

ZUSAMMENFASSUNG

Der untere Donaulimes, in seiner für das 2. Jh. bekannten Form, wurde von Trajan aufgebaut. Nach Begründung der Provinz Dacien ist nach Durostorum die Legio XI Claudia und nach Troesmis die Legio V Macedonica versetzt worden und unter ihrer Autorität entstanden die Auxiliar-Kastelle von Axiopolis, Capidava, Carsium, Cius, Arrubium, Barboşi. Unter der Herrschaft von Marcus Aurelius wurde die Legio V Macedonica nach Dacien versetzt. An ihre Stelle kam eine Vexillation der Legio I Italica nach Troesmis.

Die Bestimmung des Zuständigkeitsbereiches der Castra von Troesmis und der Ausdehnung des sukzessiv von den beiden Legionen kontrollierten Militärlandes ist auf Grund der Kartierung von Inschriften und Ziegelstempeln möglich. Es konnte in dieser Untersuchung festgestellt werden, daß in der ersten Hälfte des 2. Jh. der Limesabschnitt von Capidava bis Noviodunum unter dem Schutze der Legio V Macedonica stand. Die Legion bildete mit den in diesem Raum stationierten und ihr unterstellten Hilfstruppenkörpern eine taktische Einheit (vgl. die Karte). Wenn auch gegenüber der Aussagefähigkeit von Inschriften- und Ziegelstempelfunden der Legio V Macedonica bei allen Hilfstruppenstandorten des betreffenden Limesabschnittes Einwände erhoben werden könnten (daß z.B. die Ziegel auch auf Handelswegen dorthin gelangen konnten), so ist es für den effektiven Wirkungsbereich der Legion doch bezeichnend, daß unmittelbar nach Abzug der Legio V Macedonica aus Troesmis, bei denselben Kastellen Inschriften und Ziegelstempel der Legio I Italica auftauchen. Das bezeugt unbedingt mehr wie eine Handelstätigkeit, und zwar daß der Donaulimes von Capidava bis Noviodunum auch nach der Begründung des Munizipiums, weiterhin unter der Autorität der Legion von Troesmis verblieb.

Dieses ganze Limesgebiet war Militärland, das nur vom Territorium des Munizipium Troesmis unterbrochen war. Der Wirkungsbereich der Legio V Macedonica und anschließend der Vexillation der Legio I Italica im Lager bei Troesmis umfaßte einen Streifen auch längs des linken Donauufers, wobei die Kastelle von Barboşi und Orlovka zum selben Verteidigungssystem gehörten.

ERKLĂRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — Abschnitt des von der Legio V Macedonica überwachten unteren Donaulimes.

Abb. 2. — Ziegelstempel. 1. Capidava (nach Gr. Florescu, *MCA*, VI, S. 624); *2.* Barboşi (nach N. Gostar, *AUI*, XI, 1965, S. 8, Abb. 2, nr. 5); 3. Barboşi (im MNA, Inv. Nr. 07936); 4. Măcin (im MNA, Inv. Nr. V. 7681); 5. Drajna de Sus (im MNA, Inv. Nr. 01258); 6. Noviodunum-Gräberfeld (im Museum „Delta Dunării'', Tulcea, Inv. Nr. 432); 7. Orlovka (nach *Kratkie Soobščenija*, Odessa, 1963, S. 98, Abb. 3, Nr. 8, 9 und 10).

AVXILIA PROVINCIAE DACIAE

(În legătură cu lucrarea lui J. Beneš) *

DE

I. I. RUSSU

Cea mai recentă cercetare monografică asupra armatei auxiliare romane [1] din zona sud-estică a Europei tratează numai trupele staţionate în provinciile de pe cele două maluri ale Dunării Inferioare: Moesia şi Dacia; este produsul unei munci meritorii de erudiţie şi explorare epigrafică a tînărului cercetător ceh J. Beneš, o încercare preliminară de a sistematiza materialul documentar şi bibliografia în cadrul unui repertoriu al tuturor unităţilor, sintetizate în tabele nominale după provincii (districte) şi categorii de trupe. Trebuie să fie numită numai „preliminară", din cauză că este bazată mai mult pe bibliografie, prin citarea masivă a numeroşi autori: Cichorius, Filov, Christescu, Wagner, Kraft, Szilágyi ş.a. [2], şi mai puţin pe munca personală de control, revizuire şi utilizare directă a materialului documentar epigrafic, care (precum se ştie,

* Jan Beneš, *Die römischen Auxiliarformationen im unteren Donauraum*, în *Sbornik Prací Filosofické Fakulty Brnĕnské University*, E—15 (1970), p. 159—209 (deutsche Übersetzung von A. Bok); p. 209—210 rezumat ceh „Rimska Auxilia v Dolním Podunají".

În afară de abrevierile obişnuite ori indicate în text, *OltR* = D. Tudor, *Oltenia Romană*, Bucureşti, 1942, ed. a II-a, 1958; ed. a III-a, 1968.

[1] Despre trupele auxiliare ale armatei romane: *Auxilia*, în *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines* (Daremberg-Saglio), I, p. 586—588; *RE*, II (1896), col. 2 618—2 622; G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford, 1914, 192 p.; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien*, Berlin, 1938; K. Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Berna, 1951; G. Alföldy, *Die Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior*, Bonn-Düsseldorf, 1968, 238 p. (cf. *Dacia*, XIV, 1970, p. 483—486).

[2] Despre *auxilia* provinciei Dacia: *Ala*, *Cohors* în *RE* (Cichorius); V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937; Wagner, *op. cit.*; Kraft, *op. cit.*; Szilágyi J., *A dáciai erödrendszer helyörségei és a katonai téglabélyegek* (Die Besatzungen des Verteidigungs-systems von Dazien und ihre Ziegelstempel), Budapest, 1946 (*Dissert. Pannon.*, II, 21; unele rectificări şi completări: *Dacia*, I, 1957, p. 360—363); despre *Numeri*: infra, nota 6.

La bibliografia despre „auxilia Daciae" este de adăugat:

— V. Gerasimova, *Razmestvane na rimskite pomoştni voiski prez II v. v Mizia i Dakia (po epigrafski pametniţi)* [Déplacement des troupes romaines auxiliaires au IIe s. en Mésie et en Dacie (d'après des monuments épigraphiques)], în *Arheologija* (Sofia), 1969, nr. 4, p. 5—10, repertorii întocmite superficial, cu lacune şi erori grave privind trupele auxiliare (numite

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 63—77.

inutil a fi repetat mereu) se prezintă destul de abundent în aparenţă, în fond însă este discontinuu, lacunar şi fragmentar, risipit şi adesea echivoc sau chiar inconcludent în ansamblu sau în amănunte; — el constituie, oricum, sursa esenţială, primordială dacă nu chiar exclusivă a informării noastre asupra armatei provinciilor în general, asupra întregii organizări şi a variatelor realităţi complexe din vasta împărăţie romană. Cunoaşterea integrală, directă şi precisă a materialului epigrafic (în măsura cît s-a păstrat fiind accesibil şi utilizabil) constituie condiţia *sine qua non* a oricărei contribuţii utile, durabile, la progresul ştiinţific, la cunoaşterea antichităţii romane şi mai ales a vieţii provinciale.

Alegerea şi gruparea pentru studiu a trupelor auxiliare ale Moesiei şi Daciei (în felul cum a procedat J.B.) este justificată, logică, în firea lucrurilor, dată fiind nu numai legătura organică între orînduirea şi dezvoltarea celor două zone provinciale danubiene, dar şi unitatea sau asemănarea fondului etnic-social localnic, indigen. Organizarea şi întreaga viaţă romană a Daciei carpatice au crescut de fapt ca o prelungire a celei din Moesia danubiană şi balcanică; ele nu pot fi studiate separat, dar în acest context social-istoric balcano-carpato-dunărean trebuie inclusă (cel puţin parţial) şi Pannonia celto-illyrică, dacă nu pentru alte considerente de ordin general, cel puţin pentru faptul că o bună parte din armata Daciei romane (legiuni, auxilii) a venit din şi prin Pannonia şi Dalmatia; iar legăturile „daco-pannonice" în epoca imperială apar intense, profunde (trupe, aparat administrativ, elemente social-etnice şi culturale etc.). Studiul organizării militare şi a dezvoltării social-economice a spaţiului tracoroman la Dunărea de Jos trebuie amplificat cu zona Dunării Mijlocii şi Sava — Drava, adică Pannonia — Dalmatia de nord.

Remarcabila lucrare (probabil teză de doctorat) despre trupele auxiliare a lui J. Beneš comportă destul de numeroase observaţii şi obiecţii, ca şi completări şi rectificări de amănunt, care vor fi prezentate aici în cadrul unei regrupări a materialului informativ privind trupele din Dacia, unde autorul ceh se pare că nu este familiarizat suficient nu numai cu materialul epigrafic al zonei, dar nici cu anumite amănunte ale geografiei şi topografiei antice şi moderne, ca şi cu bibliografia românească de specialitate din ultima vreme [3]. Nu sînt discutate în cele ce urmează unităţile şi materialele cu problemele privind Moesia (care par de altfel să comporte mai puţine lacune, erorile fiind mai reduse), din cauză că nu e posibil un control direct al materialului epigrafic din Bulgaria şi Serbia. În consecinţă, este întocmit aici un tabel sumar, schematic, al unităţilor auxiliare ale provinciei Dacia, rectificînd totodată erorile şi confuziile mai vechi sau recente prezentate de J.B., erori care (mai ales

alae şi *cohortes*; de *numeri* nu ştie nimic) din Dacia la a. 110 (p. 6), Dacia Superior, Inferior şi Porolissensis (p. 8) în sec. II (în baza diplomelor militare); la fel pentru trupele auxiliare din Moesia Superior şi Inferior;

— L. Balla, în *Debreceni Déri Múzeum 1968 évi évkönyve,* Debrecen, 1970 [1971?], p. 111—129;

— C. C. Petolescu, *Întinderea provinciei Dacia Inferior,* în *SCIV*, 22, 1971, p. 411—422, trupele auxiliare din această provincie, după diplome şi inscripţii.

[3] De ex. lipsesc dintre publicaţiile necesare: *Acta Musei Napocensis* (Cluj, I, 1964 şi urm.); *Anuarul Institutului de studii clasice* (Cluj, Sibiu) ş.a.; nu lipsesc însă la J. Beneš numeroase erori de tipar şi de altă natură, ca (la p. 160) Conrad Cichorius „rebotezat" de J. B. în „Ernst Cichorius"; alte erori sînt relevate şi corectate la unităţile auxiliare respective ale Daciei, mai jos.

prin difuzarea într-o limbă de circulaţie mondială) pot să deformeze lucrurile producînd denaturări şi dificultăţi în ochii cercetătorilor nepreveniţi. Gruparea unităţilor militare este cea devenită „clasică" (*alae*, *cohortes*, *numeri*) adoptată de W. Wagner ca şi de J. Beneš — ale cărui aserţiuni şi ipoteze nevalabile ori neprobabile vor fi relevate şi rectificate la locul lor în ordinea paginilor lucrării sale. Numerotarea curentă [*1—83*] arată unităţile auxiliare ale Daciei romane ale căror date apar verificate sau măcar foarte probabile. Ele sînt înşirate, pe scurt (cu minimum de documentare şi bibliografie), în cele trei categorii amintite în ordinea *ethnicon*-ului (sau în lipsa acestuia, a altui indicativ), indiferent de data venirii şi staţionării ori plecării din Dacia sau din careva dintre cele trei districte (Superior, Inferior; Porolissensis — Apulensis — Malvensis).

Alae[4]

„*Ala I Alpinorum in Dacia ?* Die Stempel ALIAI aus der Umgebung von Sarmizegetusa interpretiert Szilágyi [supra, nota 2], 52, pl. XIV, nr. 207 AL(a) I AL(pinorum ?)" este o ficţiune ce nu trebuia nici măcar menţionată.

[*1*]. — **Ala I Asturum**, la Hoghiz (Olthéviz, jud. Braşov), castrul explorat prin săpătură în a. 1949 (*Materiale şi cercetări arheol.*, I, 1953, p. 785—798; *Tabula Imperii Romani*, L 35, p. 46); dar cărămizi stampilate AL P A au fost găsite şi la Boroşneu Mare (jud. Covasna; *Erdélyi Múzeum*, Cluj, 1944, p. 486). Aserţiunea lui J.B. „ungefähr vom Ende des II. Jhd. lagerte sie in Germisara (Cigmău)" este o inadvertenţă, căci dedicaţia epigrafică *CIL*, III 1393 era un prinos al comandantului „Aelius ? Gem. Antoninus [p]rae[f. a]la Asturum" la băile Germisara — Geoagiu, unde este sigur că el (în concediu şi la tratament balnear) nu s-a dus însoţit de comandamentul şi de trupa sa auxiliară staţionată la Hoghiz (Boroşneu).

[*2*]. — **Ala I Batavorum milliaria**, la Războieni-Cetate (jud. Alba), numeroase materiale tegulare cu ştampilă, din care unele [———] BAT. „Sie lagerte in Salinae-Războieni, zeitweilig auch in Apulum" este o concluzie pripită a lui J.B. din inscripţia *CIL*, III 7800, a unui călăreţ din Ala Batavorum trecut în Numerus Singulariorum, la Apulum, unde evident că nu s-a mutat toată unitatea sa de cavalerie.

[*3*]. — **Ala I Bosporanorum** (numită şi „Gallorum et Bosporan.") este considerată greşit ca „milliaria" de J.B., eroare provocată de G. Téglás şi W. Wagner care citeau semnul X în patrat (simplu ornament) pe ştampile drept ∞; unitatea a staţionat la Micia (Veţel), apoi la Cristeşti (jud. Mureş, pe malul stîng-sudic al Mureşului), în Dacia Superior; inscripţii, material tegular ştampilat; *Acta Musei Napocensis* [AMN], I,

[4] *Ala*, în *DA*, I, p. 174—175; *RE*, I, 1 223—1 270; *Dizionario Epigrafico* (De Ruggiero), I, 372—383; A. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, ed. a II-a (1967), p. 53—56 şi XVI—XVII; E. Birley, *Alae and Cohortes milliariae*, în *Corolla memoriae E. Swoboda dicata*, Graz-Köln, 1966, p. 54—67.

1964, p. 184. „Nachweisbare Stempel BOSPo sind in Mikháza-Sovárad gefunden worden. Unsichere Stempel TBO = (ala)I BO(sporanorum?) fand man in Potaissa" sînt aserţiuni fictive.

[*4*]. — **Ala I Britannica civium Romanorum,** menţionată numai în diploma *CIL*, XVI, 163 (din 2 iulie 110); J.B. adaugă „später hat sie vielleicht in Dacia Inf. im Umkreis Potaissa gelagert", dar pentru asemenea „staţionare" lipseşte orice dovadă, Potaissa era în Dacia Superior (Porolissensis), confuzie şi în ce priveşte geografia Daciei romane.

[*5*]. — **Ala I Civium Romanorum** menţionată numai în *CIL*, XVI 57 (a. 110).

[*6*]. — **Ala I Claudia Nova Miscellanea** numai în dipl. *CIL* XVI 163 (2 iul. 110), în garnizoana Daciei; posibil ştampile A CL la Slăveni în Oltenia, *AnnÉp*, 1966, 317; dar aserţiunea „. . . gehörte sie der leg. IV Flavia in Dacia Inf." (J.B.) este greşită, căci această legiune a staţionat în sud-vestul Transilvaniei — Banat (Dacia Superior).

„*Ala Contariorum in Dacia ?*" este o confecţie a lui J.B., căci Szilágyi (p. 14) încercînd în text lectura [Ala. . . . ?] CONT(ariorum?), cu N răsturnat, arăta în nota sa 62 că este *co*(*hors*) *VI T*(*hracum*), I + V ligat în chip de N, fig. 238, 239 [*61*].

[7] **Ala Electorum** „aus einer Inschrift aus Koplean" (J.B.), inscripţie care era zidită în conacul feudal din Coplean, dar adusă din ruinele castrului învecinat Samum-Căşeiu (jud. Cluj), *Activitatea Muzeelor*, Cluj, 1956, p. 129, fig. 5 (desen; Muz. Dej). Lectura numelui „A(u)r(elius ?) Cotes", cu îndoieli absolut inutile, pe piatră fiind evident AVR în ligatură (*AnnÉp*, 1957, 331). Unitatea derivă probabil din *Numerus Illyricorum*[*70*].

[*8*]. — **Ala Claudia Gallorum Capitoniana,** nu numai în dipl. *Klio*, 1959, p. 196—198 (a. 140) cu trupele Daciei Inferior, dar şi în cărămizi ştampilate AL GAL la Reciu (*Materiale*, VI, p. 198) şi ALA GAL la Boroşneu Mare (Covasna), *SCIV*, XIV, 1963, p. 165; *Arheologia Moldovei*, III, 1966, p. 181; *AnnÉp*, 1967, 419.

Ala I Gallorum et Bosporanorum (*CIL*, XVI 108 şi cărămizi AL I BOS, ALE BoSPo) este identică cu *Ala I Bosporanorum*[*3*] şi cu *Ala Gallorum*.

Ala II Gallorum et Pannoniorum, în *CIL*, XVI 110 (a. 159), 185, *Materiale*, II, p. 703—713 (a. 164), la care J.B. face remarca „unüberzeugend ist die von M. Rusu (*Materiale*, II, 1956, p. 701—713 [dar J.B. n-a citit ori n-a înţeles nota* din *Materiale*, II, p. 703, unde e menţionat alt autor]) geäusserte Schlussfolgerung, dass ihr Lager das Kastell Gherla (vgl. Ala II Pannon.) sein konnte" : autorul n-a observat că este o singură unitate militară [*13*] cu nume diversificat.

[*9*]. — **Ala I Hispanorum,** la Slăveni; nu e sigur dacă *CIL*, III 13800 (fragmentară) se referă la refacerea integrală a castrului unităţii; toate datele despre ea: *SCIV*, 21, 1970, p. 161—162; materiale epigrafice inedite, între care o inscripţie menţionînd construirea unei *basilica* militare, la a. 205 (*Drobeta*, Turnu Severin, I, 1971).

[*10*]. — **Ala I Hispanorum Campagonum** staţionată la Micia în Dacia Superior; documentarea epigrafică integrală: *SCIV*, 21, 1970, p. 162—163.

[*11*]. — **Ala I Augusta Ituraeorum Sagittariorum,** staţionată probabil la Micia, *CIL*, XVI 57 (a. 110); *AMN*, VI, 1969, p. 171 (documentarea completă).

[*12*]. — **Ala Milliaria,** „lässt sich ihre Anwesenheit aufgrund der Stempel im Lager Optatiana (Zutor) in Dacia Porolis. voraussetzen" este greşit, căci documentul care o menţionează la Sutoru (Zutor) este epitaful *CIL*, III 7644 (*Ephemeris Dacoromana*, IV, p. 85, nr. 12; Muz. Cluj).

Al(*a*) *N*(*umeri*) *Il*(*l*)*yr*(*icorum*), cf. [*70*].

[*13*]. — **Ala II Pannoniorum** (*veterana*), staţionată la Gherla, este identică cu *Ala II Gallorum et Pannoniorum.*

[*14*]. — **Ala Siliana civium Romanorum,** la Gilău (Cluj), *Materiale*, II, p. 703—713; afirmaţii confuzioniste „aufgrund von Stempeln kann man ihre zeitweilige Anwesenheit in Viştea und im Lager Românaşi annehmen. Unklare Stempel A S sind in Kissink gefunden worden" (J.B.); dar descoperirea ştampilelor tegulare în satele învecinate cu Gilăul (Viştea, Suceag) nu înseamnă că trupa a staţionat prin văile şi pe dealurile acestor sate, ci numai că s-au întrebuinţat aici materiale tegulare ale unităţii; la Kissink (Cincşor) stampila „AS" este mai curînd MS(?), *CIL*, III 8075, 31 (Muz. Sibiu, inv. 3 334); nu poate să aibă nimic a face cu *Ala Siliana.*

„*Ala Thraecum*" este o unitate fictivă, produs al falsei lecturi sugerate de C. Torma în inscripţia fragmentară *CIL*, III 849 (Gilău) ca EQ A[l. Thra]EC, în loc de eventual „Siliana" (?).

[*15*]. — **Ala Tungrorum Frontoniana,** la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), abundent material epigrafic; a fost adusă în Dacia nu „nach Trajans dakischen Kriegen", ci după moartea acestui împărat, pe la a. 118—119.

Ala Gallica este una dintre *Alae Gallorum*[*3*].

Cohortes[5]

[*16*]. — **Cohors Afrorum,** *CIL*, VI, 3529, în Dacia; „mit Vorsicht ist es nötig Szilágyis Interpretierung der in Sucidava gefundenen Stempel CAD C(ohors) (I) A(frorum ?) D (= quingenaria ?) zur Kenntnis zu nehmen" (J. B.).

[*17*]. — **Cohors I Alpinorum equitata,** în Dacia Superior; aserţiunea „war in Moesia Sup. am Anfang des II. Jhd. (*CIL*, XVI 54, a. 103/6)

[5] *Cohors*, în *DA*, I, p. 1 287—1 289; *RE*, IV (1900), col. 231—356; *DizEpigr*, II (1900), p. 324—338; Domaszewski, *Rangordnung*, p. 56—59 şi XVII.

und blieb dort auch nach den dakischen Kriegen (*CIL*, XVI 90, von 144)" (J.B.) este incompletă, eronată : unitatea participă la războaiele dacice (*AnnÉp*, 1939, 81) ; atestată în Dacia Superior (*CIL*, XVI 90 etc.). J.B. o numeşte apoi „diese Ala...". A staţionat la Sărăţeni, Călugăreni (jud. Mureş), *AMN*, II, 1965, p. 209—214.

[*18*]. — **Cohors I Antiochensium**, se afirmă „nach 86 befand sie sich in Moesia Sup., wo sie im II. Jhd. dauernd verblieb (*CIL*, XVI 39, 45, 111). Ihr Lager war Drobeta (Turnu Severin)" (J.B.), confuzie topografică : unitatea apare la Drobeta numai într-o inscripţie de clădire din vremea lui Ulpius Traianus, *Revista istorică română*, III, 1933, p. 35 (=*OltR*², p. 379, 1), şi cărămizi. Diplomele din *CIL*, XVI (nu „XI" cum scrie J.B.) se referă la timpul de staţionare a unităţii în Moesia ; cf. *Epigraphische Studien*, V, 1968, p. 177—178 ; *OltR*³, p. 345 ; *AMN*,VI, p. 175.

[*19*]. — **Cohors I Batavorum milliaria** pia fidelis, J.B. citează ca documentare *AnnÉp*, 1957, 119, unde însă textul respectiv cu menţionarea unităţii (dipl. de la Gilău, *Materiale*, II, p. 703—713) nu este reprodus, numele cohortei nu apare ; altă eroare „*CIL*, XVI (Suppl.), 163 von 164" este de fapt *CIL*, XVI 185 din a. 164, căci *CIL*, XVI 163 e din a. 110. „Romiţa" corect e Romita (jud. Sălaj).

[*20*]. — **Cohors IIII Betavorum** (=*Batavorum*), „aus den in Olteni (Limes Alutanus) gefundenen Stempeln CIIIIBE oder CIIIIBET..." (J.B.) ; dar acest Olteni nu este pe Limes Alutanus (în Oltenia), ci pe cursul superior al Oltului (Oltszem, la sud de Tuşnad) ; numele etnic al unităţii apare echivoc BE+T sau BE+L, deci eventual şi „Betasiorum", dar posibil şi „Belgarum" (?). *Materiale*, VIII, 1962, p. 331, fig. 6,2 (*ArhMold*, IV, 1966, p. 178 ; V, 1967, p. 138—141 ; *AnnÉp*, 1967, 409 ; Muz. Sf. Gheorghe).

[*21*]. — **Cohors IX (?) Batavorum**, *SCIV*, 16, 1965, p. 183—184, cărămidă ştampilată din Oltenia, dacă lectura este de considerat ca sigură ; unitatea poate să fi stat în Dacia numai pe timpul războaielor de cucerire a ţării.

[*22*]. — **Cohors II Flavia Bessorum** nu a staţionat la Olteni în Dacia intracarpatică, ci numai la Cincşor (Kleinschenk, Kissink, pe Olt), aparţinînd Daciei Inferior ; întreaga documentare şi istoria ei în Dacia : *AMN*, IV, 1967, p. 86—88.

Cohors IIII Bessorum? în baza cărămizilor de la [*20*] neprobabilă.

[*23*]. — **Cohors I Bracaraugustanorum**, în Dacia Inferior, *Klio*, 1959 [nu 1939, cum scrie J.B.], p. 196—198 ; neverosimilă aserţiunea sa „im III. Jhd. kann man ihren Aufenthalt in Slăveni — erwägen". A staţionat la Breţcu (Angustia, jud. Covasna).

[*24*]. — **Cohors I Britannica milliaria c.R. equitata**, în nordul Daciei aserţiunea „nach Beendigung der dakischen Kriege ist sie auf dem ok-

kupierten Gebiet im J. 110 zweimal belegt: *CIL*, XVI 57, 163. Bald überging sie nach Dacia Porol....” conţine o eroare: Dacia Porolissensis era zona de nord a întregii Dacii din care s-a detaşat prin a. 126—130, unitatea auxiliară nu „a trecut (überging)” din Dacia în Porolissensis, ci a rămas pe loc, numai teritoriul în care se afla a primit un nume nou, „Porolissensis”; nu e deloc indiferent dacă era stabilitate sau mutare de unităţi combatante.

[*25*]. — **Cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata p.f. c.R.** *CIL*, XVI 160 „M. Ulpius Navantico, gebürtig aus Ratae in Britannien, dessen Vater der Kelte Adcobrovatus gewesen ist”, forma reală a cognomenului celtic este *Novantico*, care încă era un celt din insulă nu numai tatăl lui (*Adcobrovatus*), sau ca un „M. Ulpius” el era mai mult: un „celto-roman”, fiind unul din nenumăratele exemple epigrafice de romanizare ilustrată prin modificarea antroponimiei provincialilor. „Ihr Kommandant war Lucanus Sa...” (J.B.) este greşit, corect: *Laecanius Sc*[...] (*AnnÉp*, 1959, 37). A staţionat la Porolissum (inscripţii).

[*26*]. — **Cohors I Aurelia Brittonum milliaria**, la Bumbeşti pe Jiu; J.B. citează numai *CIL*, III 14485 a (=*Inscriptiones Latinae Selectae*, 9179), dar şi 13704 (=ILS, 9009) menţionează unitatea cu numele „coh. I F M Bryttonum Malvensis”.

[*27*]. — **Cohors II Brittonum (Britannica) milliaria c.R. p.f. equitata,** în Dacia Porolissensis; „ihre Standplätze waren Certia (Romiţa) und Ilişua (Alsóilosva)” (J.B.), dar „Romiţa” este Romita, iar la Ilişua [*15*] s-a găsit numai o cărămidă ştampilată, nesigură.

[*28*]. — **Cohors I Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria,** în armata Daciei Inferior, la a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198); „nach dem J. 150 lagerte sie in Dacia Porol. *CIL*, XVI 110 von 158/9” (J.B.), dar aici este o confuzie rezultînd din eroarea de incizare în dipl. *CIL*, XVI 110 unde în loc de II AVG NERV PACENS BRITTON s-a scris la Roma numai „I AVG” (etc.), cf. *CIL*, XVI Supl. p. 216; J. B. nu observă că el însuşi citează „*CIL*, XVI 110”, în două locuri: *a*) la Coh. I Aug. Nervia Pacensis Brittonum, şi *b*) la Coh. II Aug. Nervia Pacensis Brittonum, cu toate că în diplomă este loc numai pentru una din ele, adică (fiind armata Daciei Porolissensis) a doua cohortă.

[*29*]. — **Cohors II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum,** cf. [*28*], a staţionat la Buciumi (jud. Sălaj); la bibliografia anterioară (piesa principală *SCIV*, X, 1959, p. 305—317) se adaugă *Studii şi comunicări* (Sibiu), 14, 1970, p. 289—291 (inscripţie imperială onorifică, fragmentară; Muz. Zălau). Bogat material arheologic şi epigrafic la castru. Cohors II Numidarum nu a staţionat aici, ci în Dacia Inferior (prin Oltenia).

[*30*]. — **Cohors III Brittonum** a participat numai la construirea podului peste Dunăre (Drobeta — Turnu Severin), cărămizi [co]H III BRIT (*CIL*, III 1703); „etwa in der Zeit Hadrians hat sie in Dacia Inf.

in Cincşor gelagert" (J.B.) este o aserţiune gratuită (din vreo confuzie), căci se pare că unitatea nu a staţionat în Dacia.

„*Cohors IIII Brittonum equitata?*", plasată de către J. B. la Olteni (Oltszem, jud. Covasna), este produsul vreunei confuzii, cf. [*20*].

[*31*]. — **Cohors III Campestris e. R. milliaria** (*CIL*, XVI 57, a. 110), atestată într-o inscripţie (*AnnÉp*, 1934, 14) la Napoca (Cluj) nu putea să staţioneze în acest oraş, unde nu exista castru; eventual la Gilău (?).

[*32*]. — **Cohors I Cannanefatium**, în Dacia Porolissensis, menţionată în cele trei diplome din a. 164 (*Materiale*, II 1956, p. 703—709; *CIL*, XVI 185; *AnnÉp*, 1959, 37); a staţionat la Tihău (Tihó, jud. Sălaj; urmînd după o VEXILLAT(io) LEG XIII GEM, inscripţie de clădire, *Materiale*, VII 1961, p. 385), unde s-au găsit numeroase materiale tegulare cu ştampila C I CF (Muz. Zălau, Tihău etc.) ce trebuie citită *C*(*ohors*) *I C*(*annane*)*F*(*atium*), înţeleasă anterior greşit drept „C I CY" şi „deslegată" în două feluri „C(ohors) I CY(pria)" sau „C(ohors) I Cy(renaica)" (C. Torma; *CIL*, III 8074, 13; *Materiale*, VII, p. 385 etc.).

[*33*]. — **Cohors I Flavia Commagenorum** în Dacia Inferior, la a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198), prin sud-estul Olteniei (cărămizi; *AMN*, VI, p. 171). Autorul citat de J. B. ca „Ch. Ştefan" este în realitate Gh. Ştefan (Bucureşti).

[*34*]. — **Cohors II Flavia Commagenorum equitata sagittariorum**, la Micia; „in Dakien im J. 110 (*CIL*, XVI 163). Bald überging sie nach Dacia Superior (im J. 144, 157; *CIL*, XVI 90, 107) und lagerte in Micia (Veţel)" (J.B.), iarăşi este evident o formulare eronată: nu era necesară nici o „deplasare", Micia fiind în Dacia, iar de prin a. 120 în aceeaşi parte numită Dacia Superior. Tot materialul documentar: *AMN*, VI, p. 172.

„*Cohors III Commagenorum* lag im II. Jhd. in Dacia Inf. (Hoghiz), Cichorius *RE* 274—5, Wagner, S. 126, Christescu, 187, Szilágyi, 20", dar ultimii trei autori citaţi de J.B. au arătat că în *CIL*, III 955 = 7721 e coh. III Gallorum, la Hoghiz, nu „coh. III Commagenorum" inexistentă.

[*35*]. — **Cohors I Cretum Sagittariorum** a lucrat la construirea podului de lîngă Drobeta, staţionînd după războiul daco-roman în Dacia (*CIL*, XVI 163, 2 iul. 110), retrasă de Aelius Hadrianus în Moesia Superior.

„*Cohors VI Nova Cumidavensium Alexandriana*" la Rîşnov (jud. Braşov), *AISC*, IV, 1941-3, 1944, p. 234—261 (= *Izvestiia Institut*, XVI, 1950, Sbornik Kazarov, I, p. 61—69) este o lectură total neverosimilă (cu „VI Nova"), lipsită de orice analogie şi justificare documentară sau logică; asemenea aberaţie „epigrafică" a fost rectificată la timp prin lectura probabilă *coh*(*ors*) *Vind*(*elicorum*) *Cumidavensis* (Alföldi A., *Magyarok és románok*, Deér J., Gáldi L., Budapesta, I, 1943, p. 44); totuşi vechea formulă cu „VI Nova" mai persistă în unele publicaţii româneşti (ca *AMN*, V, 1968, p. 476); iar concluziile unui cercetător de bună credinţă şi dezinformat ca J. B. „nach der Existenz der coh. VI Cumida-

vensium könne man schliessen, dass noch weitere fünf Kohorten unter Reihenfolgenummern I-V existiert haben; sie sind über ganz Dakien disloziert gewesen, da das Lager Cumidava den Kräften und Bedürfnissen einer Auxiliarformation entsprochen hat" au o rezonanţă extravagantă, de-a dreptul ... fantomatică.

„*Cohors I Cypria* (oder Cyrenaica)" la Tihău este produsul unei confuzii, căci ştampila tegulară respectivă se citeşte *C(ohors) I C(annane)—F(atium)* [*32*].

[*36*]. — **Cohors IV Cypria c.R.** la Bumbeşti în Dacia Inferior; o formulare ca „war 110 in Dakien (*CIL*, XVI 57). Im II. Jhd, war sie in Moesia Inf. am linken Donauufer (vorübergehend in Bumbeşti) ... " (J. B.) arată lipsă de orientare geografică: Bumbeşti (jud. Gorj, pe Jiul Superior) nu era „în Moesia Inf. pe malul stîng al Dunării"; cf. *Dacia*, XIV, 1970, p. 446.

[*37*]. — **Cohors III Delmatarum milliaria equitata c.R.** la Mehadia (jud. Caraş-Severin), inscripţii, cărămizi ştampilate; *CIL*, III; *AMN*, VI, 1969, p. 179; VII 1970, p. 146—147; VIII 1971, p. 548—549 (în diplome militare nu este menţionată).

[*38*]. — **Cohors I Aelia Gaesatorum milliaria,** staţionată la Bologa (jud. Cluj, împreună cu [*48*]), în Dacia Porolissensis; inscripţii, ştampile tegulare, diplome; aserţiunea „nur aus dem *CIL*, XVI 110 wissen wir, dass sie milliaria gewesen ist" (J. B.) este greşită, căci şi în diploma a. 133 (*AMN*, I, p. 163-4 = *AnnÉp*, 1962, 255) apare cu numele I AELIA GAESAT ∞.

[*39*]. — **Cohors I Gallorum Dacica** („oder *Cohors I Aelia Gallorum*" este o „echivalenţă" fictivă propusă de J. B.), în două diplome *CIL*, XVI 90 (a. 144) şi 107 (a. 157) este numită COH I GALLOR DACICA, dovadă că staţiona mai demult în această provincie; dar „coh. I Aelia Gallorum" este o ficţiune produsă de confuzia cu *cohors Aelia Gaesatorum* [*38*].

[*40*]. — **Cohors II Gallorum** în Dacia Inferior pe la a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198, diplomă militară); apoi din nou în Moesia Superior.

[*41*]. — **Cohors II Gallorum Macedonica** (*equitata*), menţionată nu numai „im J. 110 in Dakien, *CIL*, XVI 163" din 2 iulie 110, dar şi în 17 febr. 110 „II Gallorum Macedonica", *CIL*, XVI 57, omis de J. B.

[*42*]. — **Cohors II Gallorum Pannonica equitata,** „im J. 110 in Dakien, *CIL*, XVI 163, später in Dacia Superior, *CIL*, XVI 90" (J. B.), de fapt era în aceeaşi zonă centrală a Daciei devenită (prin a. 120) Dacia Superior.

[*43*]. — **Cohors III Gallorum,** în Dacia Inferior, a. 129 (*CIL*, XVI 75) şi 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198); la Ioneştii Govorii pe Olt, apoi la Hoghiz (jud. Braşov; cf. [*1*]), în vremea lui Marcus Aurelius; *OltR*³, p. 350.

[*44*]. — **Cohors V Gallorum** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 163), staţionînd la Pojejena de Sus (jud. Caraş-Severin); „im II. aber möglich auch im III. Jhd., lagerte sie neuerdings in Moesia Superior, im Lager Pojejena de Sus (*CIL*, III 12632; *AnnÉp*, 1963, 165 u.a.)" afirmă J. B.; dar Pojejena era în Banat (Dacia), nu în Moesia Superior. *SCIV*, 21, 1970, p. 159—161.

„*Cohors VIII Gallorum* (Moesia Sup.); fragmentare Stempel ... HVIII wurden in Balta Verde gefunden, *Materiale*, II, 1956, S. 257" (J.B.); dar cărămida cu [co]H VIII era probabil a cohortei VIII Raetorum [*57*].

[*45*]. — **Cohors I Hispanorum quingenaria** p.f. în Dacia la a. 110, *CIL*, XVI 57 din 17 II 110 [nu „17 XII 110" cum scrie J. B.], 163 din 2 VII 110, în Dacia Porolissensis, la Românaşi (Sălaj); menţionată şi în diplomele din a. 133, 159, 164.

[*46*]. — **Cohors I Hispanorum veterana quingenaria equitata**, în Dacia Inferior, a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198) etc., staţionată la Buridava şi Arutela pe Olt în Oltenia, apoi la Breţcu (Augustia, jud. Covasna).

[*47*]. — **Cohors I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria c. R. equitata**, *CIL*, XVI 57 şi 163 (a. 110); „nach einer Zwischenzeit etwa um 120—159 in Dacia Sup., irgendwo zwischen Potaissa und Napoca (*CIL*, III 1627) lagernd ..." (J. B.) este un alt calambur: *CIL*, III 1627 e celebrul milliarium (Aiton, jud. Cluj) arătînd că porţiunea de şosea dintre Potaissa („a Potaissa Napocae") şi acel punct a fost construită de cohors I Hisp. mil. în a. 108; trupa staţiona probabil la Potaissa în acest timp, apoi la Orheiul Bistriţei (*SCIV*, 18, 1967, p. 113—121) etc.

[*48*]. — **Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata**, în Moesia (Lederata), apoi la Vîrşeţ (*CIL*, III 6273); la 110 în Dacia (*CIL*, XVI 163 etc.); castrul Bologa, cu coh. I Aelia Gaesatorum [*38*]. *AMN*, V, 1968, p. 462—463.

[*49*]. — **Cohors IV Hispanorum equitata**, în Dacia Superior, la Inlăceni (Enlaka, jud. Harghita), după coh. VIII Raetorum; în dipl. 144 şi 159 (*CIL*, XVI 90, 108); bogat material epigrafic lapidar şi tegular; *Emlékkönyv Kelemen L.*, 1957, p. 532—541; *AMN*, I, p. 186—190.

„*Cohors VIII Hispanorum* lagerte ungefähr zwischen 117/120—129 in Dacia Sup., erbaute hier das Kastell Inlăceni (*AnnÉp*, 1960, 375), aus dem sie dann die coh. VIII Raetor. c. R. eq. torq. ablöste (*Materiale*, II, S. 257: die fragm. Stempel: ... HVIII aus Balta Verde" este produsul unei confuzii confecţionîndu-se o unitate militară nouă „coh. VIII Hispanorum" din ... eroarea de tipar în *AnnÉp*, 1960, 375, care scria „elle (coh. VIII Raetor.) fut remplacée plus tard par la coh. VIII Hispanorum qui construit le camp en pierre"; în această frază parisiană cifra „VIII" este în loc de „IIII" (provenind poate din vreo dactilografiere neglijentă); era *cohors IV Hispanorum* [*49*].

[*50*]. — **Cohors I Augusta Ituraeorum Sagittariorum** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 57), Dacia Superior, a. 144, 157, 158 (*CIL*, XVI, 90,

107, 108); „vorübergehend in Sarmizegetusa lagernd" (J. B.) este o concluzie eronată scoasă din existenţa la Ulpia Traiana a unui fragment epigrafic votiv „[... ... ? Gem]ellus D[om(o)? Pa]lmyr(a) ORIE ... praef. coh. I Aug. I[tur.? ...]", *Dacia*, I, 1924, p. 251. *AMN*, VI, p. 171. La Porolissum ştampilă tegulară C O H I A U G (Muz. Cluj, tegul. 103; *SCIV*, X, 1959, p. 316), alt exemplar identic descoperit în castrul Buciumi (jud. Sălaj, săpătură 1970, N. Gudea).

[*51*]. — **Cohors I Ituraeorum Sagittariorum milliaria (?) equitata** (?) în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 57); mutată în Tracia; *AMN*, VI, p. 171. În asertiunea lui J. B. „*Materiale*, VII, S. 379—380: Die Stempel CHSIIS aus Porolissum = C(o)H(ors) I I(turaeorum) S(agittariorum)?" este una din numeroasele confuzii cu care ne-am obişnuit: cărămizile cu literele CHSIIS aparţin cohortei I Hispanorum [*45*].

[*52*]. — **Cohors I Lingonum**, staţionată în Britannia, atestată pe o cărămidă cu ştampilă la Sucidava (Celei, jud. Olt, *SCIV*, 16, 1965, p. 362—363 = *AnnÉp*, 1966, 329); reapare în Britannia, la a. 105 (*CIL*, XVI 51); poate să fi participat numai la războiul I dacic (a. 101/2).

[*53*]. — **Cohors V Lingonum**, atestată în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 163), în Porolissensis la a. 159 (*CIL*, XVI 110), la 164 (CIL, XVI 185) etc. Garnizoana la Porolissum, inscripţii, ştampile tegulare.

[*54*]. — **Cohors I Montanorum** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI, 163); nu se ştie nimic altceva despre ea, dar J. B. scrie „lagerte vielleicht in Ampelum (*CIL*, III 8074, 21)": altă confuzie, piesa *CIL*, III 8074, 21 este din Sebeş (Mühlbach, jud. Alba), fragment de ştampilă tegulară ///III MO (cohors I Montanorum, după C. Gooss), cu totul nesigur. Din Dacia e mutată prin a. 110—114 în Pannonia unde rămîne.

[*55*]. — **Cohors II Flavia Numidarum** în Dacia Inferior la a. 129 (*CIL*, XVI 75) şi 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198); greşit s-a afirmat că ar fi fost mutată în Dacia Porolissensis la Buciumi [*29*] şi în Orient. J. B. citeşte aceeaşi ştampilă tegulară COH II N(er)V(ia) (Brittonum) la p. 173 şi tot el COH(ors) I NV(midarum) la p. 183 a monografiei sale.

Cohors I Palmyrenorum Porolissensium, *CIL*, III 908 (la Potaissa) CI P P este posibilă şi foarte probabilă; cf. [*79*].

[*56*]. — **Cohors I Pannoniorum equitata veterana p.f.** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 163); la 160 era din nou în Moesia Superior (*CIL*, XVI 111).

„*Cohors IIII Pannoniorum* (*CIL*, IX 3924)" a fost presupusă ca staţionînd în Dacia, pe baza unei cărămizi din colecţia muzeală a vechiului liceu Blaj, interpretată de G. Téglás drept „COH IIII P"; de fapt este o cărămidă din Buciumi [*29*].

[*57*]. — **Cohors VIII Raetorum c. R. equitata torquata** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI, 57, 163), staţionînd la Inlăceni (*AnnÉp*, 1960, 375, a. 129; *AMN*, I, p. 190—192); în Dacia Superior la a. 144 (*CIL*, XVI 90)

staţiona în acest timp la Teregova (jud. Caraş-Severin), cărămizi [co]H VIII R(aetorum).

[*58*]. — **Cohors I Sagittariorum milliaria equitata** (*Gordiana*), la Drobeta; *OltR*[3], p. 348; *AMN*, V, p. 176.

Cohors III Sagittariorum (în Moesia); „undeutliche Stempel COIIIS fand man auch in Porolissum (Szilágyi, S. 53)" sînt ale coh. I. Hispan. [*45*].

[*59*]. — **Cohors I Thracum Germanica c.R.** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 57, 163); mutată în Germania (*CIL*, XVI 62, 63, a. 116), *AMN*, IV, p. 88.

[*60*]. — **Cohors I Thracum Sagittariorum**, în Dacia Superior prin anii 144—158 (*CIL*, XVI 90, 107, 108); *AMN*, IV, p. 88. J. B. scrie „befand sich um das J. 150 in Moesia Sup. (*CIL*, XVI 90, 107, 108)" eroare de tipar sau dactilo.

[*61*]. — **Cohors VI Thracum equitata** „im J. 110 in Dakien (*CIL*, XVI 163), später wurde sie nach Dacia Porol. (*CIL*, XVI 110, 185)" trecere dintr-un district în altul, în loc de rămînere pe loc (cum era în realitate): în Dacia încă nedivizată (în a. 110), în acelaşi loc din nord (Dacia Porolissensis); staţionare la Porolissum şi Românaşi; ştampile tegulare COVIT, COH VI THRACV. *AMN*, IV, p. 88—89.

[*62*]. — **Cohors I Tyriorum Sagittariorum** în Dacia Inferior, dipl. a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198). *AMN* VI, p. 176.

[*63*]. — **Cohors I Ubiorum** în Dacia Superior, la a. 144 şi 157 (*CIL*, XVI 90, 107); inscripţii, cărămizi ştampilate; loc de staţionare Odorheiul Secuiesc (?). *Dacia*, VI 1962, p. 507—508; *AMN* VII, p. 140—143.

[*64*]. — **Cohors I Vindelicorum milliaria c. R. p. f.** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 163), staţionînd la Arcidava (Vărădia, jud. Caraş-Severin), apoi la Tibiscum; *AMN*, VI 1969, p. 185, VII p. 139, 141. Poate să fi staţionat prin anii 222—235 la Rîşnov-Cumidava (?), dacă este cea din inscripţia *AISC*, IV, p. 234—261, COH VIND CVMIDAVENS.

Numeri[6]

[*65*]. — **Vexillarii Africae et Mauretaniae Caesariensis** împreună cu *Mauri Gentiles*, la a. 158 în Dacia Superior (*CIL*, XVI 108).

[*66*]. — **Pedites Britannici — Numerus Singulariorum Peditum Britannicorum** în Dacia la a. 110 (*CIL*, XVI 57, 163), în Dacia Superior la

[6] *Numerus*, în *DA*, IV, p. 117—118,; *RE* XVII (1937), col. 1 327—1 341 şi 2 537—2 554 (H. T. Rowell), articol lacunos, cu erori; Domaszewski, *op. cit.*, p. 59—61 şi XVII—XVIII; Christescu, *op. cit.*, p. 194—202; F. Vittinghoff, în *Historia* (Wiesbaden), I, 1950, p. 389—407; J. C. Mann, *Hermes*, 82, 1954, p. 501 şi urm.; H. Callies, în *BerRGK*, 45, 1964, p. 130—227.

157 (*CIL*, XVI 107); inscripţii, ştampile tegulare N B, NSB, NPS şi SPB. La bibliografia oferită de J. B. (în care „Gostăr" trebuie îndreptat în Gostar) se adaugă: *Sargetia* (Deva), V, 1968, p. 96.

[*67*]. — **Numerus Burgariorum et Veredariorum Daciae Inferioris** a construit castrul la Racoviţa — Copăceni, pe malul Oltului, *CIL*, III 13795, 13769 (= *ILS*, 8908, 9180).

[*68*]. — **Numerus Campestrorum,** *CIL*, III 1607 („Daciae incertae"), ar fi după J. B. „aus der Mannschaft der coh. III Campestris ausgegliederte Abteilung als selbständige Einheit in Dacia Sup." (?).

[*69*]. — **Numerus Germanorum (Germanicianorum) exploratorum** a participat la războiul dacic, staţionînd apoi în Dacia Superior; *AMN*, VI, 1969, p. 493—8; *Sargetia*, V, 1968, p. 97; „befand sich in den J. 180—230 in Dacia Inf. im Lager Orăştioara de Sus ..." (J. B.), dar Orăştioara (jud. Hunedoara) este în teritoriul fostei Dacia Superior.

[*70*]. — **Vexillatio Equitum Illyricorum** în Dacia Inferior, la a. 129 (*CIL* XVI 75), *Numerus Equitum Illyricorum* la a. 140 (*Klio*, 1959, p. 196—198), *Al(a) N(umeri) Il(l)yr(icorum)* la Brîncoveneşti (Marosvécs, jud. Mureş), *CIL*, III 8074, 7; *SCIV*, 18, 1967, p. 175—176. De adăugat *Al(a) Elec(torum)* la Samum-Căşeiu (*ActMuz*, 1956, p. 129—130).

[*71*]. — **Mauri Gentiles,** cf. [*65*].

[*72*]. — **Numerus Maurorum Hisp.**, în Dacia Superior, probabil pe la Ampelum (Zlatna), unde s-au găsit epigrafele: *CIL*, III 1294, 1149 (= *ILS*, 3558), 1316; *AMN*, V, 1968, p. 473 = VI 1969, p. 533 = *Apulum* VII, 1968, p. 407 = *Latomus*, XXVI, 1967, p. 1 101 = *Acta V Congr. Epigr.*, 1967 (1970), p. 358, — unitate militară încă necunoscută lui J.B.

[*73*]. — **Mauri Micienses — Numerus Maurorum Miciensium** în Dacia Superior la Micia (Veţel, Deva), *Sargetia* II, 1941, p. 118 (= *AnnÉp*, 1944, 74; *Amer. Journal Arch.*, 1950, p. 420); „zeitweilig konnte sie auch in Sarmizegethusa und Potaissa gelagert haben" (J.B.), dar inscripţiile respective (*Dacia*, III—IV, p. 554—555 = *AnnÉp*, 1933, 250, şi *CIL*, III 7695) nu trebuie interpretate iarăşi atît de rigid, ele arată numai elemente izolate din N M M în acele localităţi şi nu prezenţa trupei întregi care nu se deplasa după fiecare comandant sau ostaş al ei „în delegaţie".

[*74*]. — **Numerus Maurorum Tibiscensium** la Tibiscum în Dacia Superior, *CIL* VIII 9368 (= 20944) din Africa; posibil şi *CIL* III 12595 (Tibiscum).

[*75*]. — **Numerus Maurorum E**(---?) pe cărămizi ştampilate la castrul Răcari (jud. Dolj) N M E (ori N M S?), *SCIV*, V, 1954, p. 608.

[*76*]. — **Numerus Maurorum O**(*ptat-* ?) la Sutoru (Zutor ,jud. Sălaj) probabil antica Optatiana (?), *Anuarul Comisiunii Monumentelor Isto-*

rice, Transilv. 1930-1 p. 86—87 inscripţie şi cărămizi ştampilate N M O; *AMN*, V p. 460—461.

[*77*]. — **Numerus Maurorum** S(---), la Sînpaul (Păuleni, Homorod-szentpál, jud. Harghita), cărămizi cu stampila N M S, *Dacia*, VII—VIII, 1941, p. 319—320; N. S., I, 1957, p. 361 (*Sargetia*, VIII, 1970, p. 65—74); diferit de [*75*]. J. B. îl numeşte ,,Numerus Maurorum Sagittariorum" considerîndu-l identic cu [*75*].

[*78*]. — **Palmyreni Sagittarii ex Syria** în Dacia Superior, la a. 120, *CIL*, XVI 68 şi *AnnÉp*, 1959, 31; *Syria*, XXII, 1941, p. 231 (= *AnnÉp*, 1947, 169); *AMN*, II, 1965, p. 135—136, VI, p. 173 (toată documentarea cunoscută în 1969).

[*79*]. — **Numerus Palmyrenorum Porolissensium**, identic sau derivat (adică o parte) din [*78*]; inscripţii *CIL*, III, şi *AMN*, V, 1968, p. 453, 456 etc.; VI, 1969, p. 173 (toată documentaţia).

[*80*]. — **Numerus Palmyrenorum O**(*ptat-?*), *CIL*, III, 1471; *SCŞ-Iaşi*, IV, 1953, p. 490 (= *AnnÉp*, 1956, 217); *AMN*, VI, p. 174 (toată documentaţia).

[*81*]. — **Numerus Palmyrenorum Tibiscensium**, inscripţii, cărămizi la Jupa (jud. Caraş-Severin), *ArhMold*, II-III, p. 300; *SCIV*, 18, 1967, p. 168—169; *AMN*, VI, 1969, p. 175; VII, 1970, p. 136—138.

[*82*]. — **Suri Sagittarii — Numerus Surorum Sagittariorum** în Dacia Inferior, staţionînd la Arutela, Rădăcineşti, Romula şi Sucidava; inscripţii, cărămizi ştampilate; *AMN*, VI, p. 175 (întreaga documentaţie).

[*83*]. — **Symmachiarii Astures**, în războiul dacic, *Klio*, XX 1926, p. 227 (= *AnnÉp*, 1926, 88 etc.).

Singulares (legati augusti, consularis) era formaţia de escortă şi de gardă a guvernatorului provincial şi comandant suprem al armatelor Daciei (*legatus augusti praetorius* sau *consularis*) cu numele luat după garda imperială de la Roma (*equites singulares*), alcătuit din ostaşi de valoare şi prestanţă selecţionaţi din auxiliile provinciei şi detaşaţi la cartierul-comandament general în Apulum (Alba Iulia); erau, din cele două arme principale, călăreţi (*equites singulares*) şi pedestraşi (*pedites singulares*), grupaţi într-un NUMERUS, echivalent ca efectiv eventual cu o cohortă auxiliară, de vreo 500 ostaşi. Fiind formaţie de elită şi de gardă (nu unitate combatantă), ea nu poate fi considerată ca trupă auxiliară asemănătoare celor vreo 80 consemnate mai sus. ,,Dieser Teil der Garde des Statthalters von Dacia Inf. ist in Apulum gelegen ..." (J. B.) este iarăşi o confuzie: Apulum se afla în Dacia Superior (Apulensis), iar numele formaţiei era *Singulares Consularis* (nu ,,consulares" cum greşit scrie J. B.).

Numărătoarea controlată şi verificată a tuturor auxiliilor (*alae*, *cohortes*, *numeri*) armatei romane a Daciei a dat un catalog impozant cu

peste 80 de unităţi, din care însă abia 50 (55) sau maximum 60 au staţionat în această provincie mai mult de un deceniu. Este aici un simplu tabel numeric şi nominal, sistematizat, ca o schiţă (compendiu) de caracter orientativ şi normativ pentru formaţiile auxiliare ale provinciei carpatice, urmărind deocamdată numai identificarea lor, împreună cu rectificarea unor erori mărunte sau mai mari ale cîtorva cercetători din secolele XIX şi XX (mai ales G. Téglás, C. Torma, V. Christescu, W. Wagner ş.a., sfîrşind cu J. Beneš); rămîne, în chip firesc, să fie întocmit (în viitorul apropiat) un repertoriu al auxiliilor amplu, cu informaţii privind obîrşia etnic-teritorială, cadre de conducere şi efective, locul şi durata staţionării (deci permanenţa şi intensitatea relativă a contactului lor cu societatea locală daco-romană), precum şi alte date disponibile ce pot să fie utile pentru reconstituirea istoriei lor ceva mai amănunţite, dar totul numai schematic, după ce vor fi fost eliminate erori şi confuzii ca cele semnalate mai sus. Repertoriul şi studiul formaţiilor auxiliare vor trebui încadrate în ansamblul istoriei militare a Daciei şi a dezvoltării vieţii romane a provinciei carpatice; iar faţă de „sărăcia obiectivă" privind atît repartizarea şi cantitatea, cît şi calitatea materialului documentar disponibil, întregul tablou social-istoric va fi amplificat şi diversificat la nivelul documentării şi al criteriilor actuale.

AVXILIA PROVINCIAE DACIAE

RÉSUMÉ

Après un examen détaillé du travail de J. Beneš (supra, note*) concernant les troupes auxiliaires de la Mésie et de la Dacie (qui contient nombre de lacunes, de confusions et d'erreurs), on a considéré nécessaire et utile de reviser l'ensemble du matériel épigraphique de la province de Dacie et de présenter un répertoire complet des unités auxiliaires de cette province. C'est un simple tableau provisoire, qui devra être amplifié et developpé dans le cadre de l'histoire militaire de la Dacie romaine.

ȘTIRI NOI PRIVIND CULTELE EGIPTENE ÎN DACIA INFERIOR

DE

CONSTANTIN C. PETOLESCU

Două studii mai vechi, unul privind cultele orientale în general, altul numai pe cele egiptene [1], nu cunoșteau nici un monument consacrat divinităților egiptene pe teritoriul Daciei Inferior.

Descoperiri ulterioare au arătat însă că ele nu sînt absente nici în această provincie [2]. De la Sucidava se cunoștea mai de mult un cap al lui Sarapis, provenind probabil de la un bust, din alabastru [3]. La Drobeta s-a găsit un cap de copil, din marmură, avînd șuvițe groase de păr într-o coafură specifică copiilor care practicau cultul isiac [4]. Zeii egipteni au ecouri și pe gemele din Romula ; pe o piatră gravată, Isis și Sarapis apar reprezentați sub formă de bust, în profil spre dreapta : zeul cu capul încununat de un *calathus*, iar zeița cu un bulb de mac și două cornițe[5].

În muzeele oltene am identificat recent alte două monumente figurate, inedite [6] :

1. *Coronament de monument funerar.* Proveniența necunoscută. Dimensiuni : înlțimea max. = 0,425 m ; lung. max. = 1,10 m ; grosimea bazei = 0,21 m. Muzeul din Tîrgu-Jiu. Inv. 378 (fig. 1).

---

[1] Cf. Octavian Floca, *I culti orientali nella Dacia*, în *ED*, VI, 1935, p. 204—239; Dorin O. Popescu, *Le culte d'Isis et de Sérapis en Dacie*, extrait des *Mélanges de l'École Roumaine en France*, VI, 1927; A. I. Popa, *O nouă inscripție închinată zeiței Isis, la Apulum*, în *SCIV*, XIII, 1962, 1, p. 147—152 etc.

[2] Cf. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, București, 1968, p. 373 și urm. (cap. *Religiile*, passim).

[3] D. Tudor, *Dacia*, IX—X, 1941—1944, p. 420, n. 26, fig. 33; Gabriella Bordenache, *Sculture greche e romane*, București, 1969, p. 85, nr. 166, pl. LXXII.

[4] Gabriella Bordenache, *Correnti d'arte e reflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo Nazionale di Antiquità*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 277 și urm.

[5] D. Tudor, *Pietre gravate descoperite la Romula*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 213, nr. 11, fig. 2/10.

[6] Monumentele au fost studiate cu permisiunea tov. Elena Udriște, directoarea Muzeului județean din Tîrgu-Jiu, și a tov. I. Firu, directorul Muzeului Olteniei din Craiova, căruia autorul, cu deosebire, îi mulțumește.

Locul descoperirii rămîne necunoscut, provenind din vechiul fond al muzeului, distrus şi împrăştiat în 1916, în timpul războiului. Monumentul a rămas necunoscut lui Grigore Florescu, ceea ce înseamnă că redescoperirea sa este ulterioară datei cînd autorul şi-a publicat cele două lucrări consacrate monumentelor funerare din Dacia romană [7]. Înclin a crede că monumentul provine din aşezarea rurală de la Măghereşti (jud. Gorj), unde s-au mai descoperit un coronament de stelă funerară întreg şi un altul fragmentar, din marmură, ambele păstrate acum la Muzeul din Craiova [8].

Monumentul aflat în Muzeul judeţean din Tîrgu-Jiu este din marmură, cu puternice depuneri silico-calcaroase, care-i ascund în parte detaliile sculpturale.

Monumentul reprezintă doi lei aşezaţi în direcţii opuse, cu capul întors înainte şi gura întredeschisă. Starea monumentului nu ne permite observaţia dacă labele dinainte sînt aşezate, ca de obicei, pe un cap de berbece. Maxilarul superior al leului din dreapta este puţin rupt, la fel urechile celor doi lei. Pe capetele leilor se află cîte o cavitate dreptunghiulară, de dimensiunile 2 × 4 × 3,5 cm, cu o destinaţie necunoscută.

Între cei doi lei, pe un pilastru, se vede un cap uman. Faţa bucălată este încadrată de o barbă bogată, iar părul pe frunte formează nişte bucle. Ochii sînt închişi, simbol al somnului etern. Urechile îi sînt încadrate de o pereche de corniţe răsucite, permiţînd identificarea acestui „geniu funerar", altfel rămas necunoscut în registrul muzeului, cu zeul egiptean Ammon [9]. Pe partea superioară, plată, a capului, se găseşte, ca şi la cei doi lei, o cavitate dreptunghiulară, de dimensiunile 4,5 × 3,5 × 2 cm. (Spre dreapta şi stînga, de la această cavitate pornea cîte un şanţ mic, pînă la spate şi aproape de partea dinapoi a urechii din dreapta). Această cavitate servea probabil pentru fixarea unui con de pin pe capul lui Ammon. Astfel reconstituit, monumentul se aseamănă cu un altul descoperit la Mintia, în Dacia Superior [10]. Prin analogie cu acela, monumentul din Muzeul din Tîrgu-Jiu se poate data în secolul al II-lea e.n.

Monumentele funerare cu chipul lui Ammon, cunoscute în Dacia, sînt încă destul de rare : cel de la Mintia cunoscut mai de mult şi amintit mai sus [11] şi alte cinci publicate mai recent, provenind de la Apulum, Sebeş, Napoca, Micia şi Sarmizegetusa (sau Micia) [12]. Monumentul din Muzeul din Tîrgu-Jiu ar putea fi primul cunoscut pînă acum în Dacia Inferior şi, oricum, al şaptelea din Dacia.

2. *Statuetă de bronz a lui Sarapis, goală în interior.* Descoperită la Romula. Înălţimea (pe perpendiculară) = 29,5 cm. Muzeul Olteniei, Craiova. Inv. 13 727 (fig. 2).

---

[7] Grigore Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Superiore*, în *ED*, IV, 1930, p. 72—184 ; idem, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942.

[8] Idem, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferiore*, Bucureşti, 1942, p. 37—38, nr. 34—35.

[9] G. K. Blondel, *Ammon*, s. v. *DA*, I, 1873, p. 230—233.

[10] A. Buday, *Dolgozatok—Travaux*, VII, 1, 1916, p. 50, fig. 11: Gr. Florescu, *op. cit.*, *ED*, IV, 1930, nr. 48.

[11] Cf. *ibidem*.

[12] Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men şi Jupiter Ammon în Dacia Superioară*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 145—159, nr. 2—6.

Fig. 1. — Coronament de monument funerar. Muzeul din Tîrgu-Jiu.

Fig. 2. — Statuie de bronz a lui Sarapis. Muzeul Olteniei, Craiova.

Starea de conservare este slabă. Lipsesc braţele şi piciorul stîng. Partea posterioară a piciorului drept este sfîşiată.

Zeul este îmbrăcat într-o mantie lungă, pînă la călcîie, care îi cade în falduri largi pe piept, pe umeri şi pe poale. O parte a mantalei este prinsă de umărul stîng, îi alunecă pe partea stîngă a spatelui şi se opreşte în faţă, în dreapta, la mijloc. În picioare poartă sandale.

Faţa zeului este încadrată de o barbă bogată, iar pletele îi cad în bucle pe umeri şi pe spate. Creştetul capului îi este cuprins de o panglică.

Pe cap poartă un *calathus*, ornat cu trei ramuri cu cîte cinci foi, stilizare a tradiţionalei ramuri de măslin, atribut caracteristic al lui Sarapis [13].

Piciorul drept, care se mai păstrează, este curbat mult în spate. Aceasta, ca şi poziţia cutelor poalelor veşmîntului, arată că statueta a fost executată pentru a fi pusă în poziţie şezîndă. Orificiile unde se prindeau braţele arată că cel drept era orientat în jos, iar cel stîng în sus.

Probabil, conform unui tip tradiţional, mîna dreaptă era aşezată pe capul unui Cerber tricefal, iar stînga ţinea un sceptru, simbol al puterii pe care zeul o exercita asupra viilor şi morţilor. Acesta este tipul clasic care reproduce, mai mult sau mai puţin fidel, statuia de lemn, operă a lui Bryaxis, care împodobea serapeul din Alexandria [14]. Încă de la începutul imperiului a apărut un nou tip de Sarapis, în picioare. O statuetă de bronz din Muzeul din Florenţa îl arată pe zeu ţinînd într-o mînă sceptrul, iar cu cealaltă făcînd semnul binecuvîntării [15]. Adesea, zeul are ca atribut o pateră sau, mai degrabă, un corn al abundenţei, simbol împrumutat de la Pluto, stăpîn al pămîntului, care reînnoieşte şi face să rodească plantele [16].

Capul maiestuos, cu o expresie în acelaşi timp sumbră şi binevoitoare, umbrit de un păr abundent, amintea adoratorilor despre dublul caracter al zeului care domnea, în acelaşi timp, asupra pămîntului roditor şi asupra regatului lugubru al morţilor [17]. De altfel, acest atribut al zeului concordă foarte bine cu activitatea agricolă intensă şi caracterul agrest al panteonului romulens [18].

★

Cu acestea, repertoriul monumentelor consacrate cultelor egiptene pe teritoriul Daciei Inferior se prezintă mai amplificat şi diversificat : cinci reprezentări, amintind pe principalii zei egipteni, mult răspîndiţi în lumea elenistică şi romană : Isis, Sarapis şi Ammon [19].

---

[13] A. García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, Leiden, 1967, p. 129—130, nr. 4.

[14] Georges Lafaye, *Sérapis*, s.v. *DA*, IV, 2, p. 1250, fig. 6367.

[15] *Ibidem*, p. 1 250—1 251.

[16] *Ibidem*, p. 1 251.

[17] F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, ed. a IV-a, Paris, 1929, p. 72. Asupra cultului lui Sarapis, cf. *DA*, IV, 2, p. 1 248—1 251 ; Roeder, *Sarapis*, s.v. *RE*, Stuttgart, 1914, col. 2 394—2 426.

[18] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 401, cu referire la p. 374 şi urm.

[19] Pentru cultele egiptene, în general cf. F. Cumont, *op. cit.*, p. 69—94. Pentru diferite provincii romane, cf. studiile recent apărute în marea colecţie editată de M. J. Vermaseren, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain*, Leiden, vol. I : V. Wessetzky, *Die ägyptischen Kulte zur Römerzeit in Ungarn*, 1961 ; vol. III : Maria Floriani Squar-

Monumentul funerar cu chipul lui Ammon poate fi opera unui pietrar local sau din provinciile vecine. În schimb, statueta de bronz a lui Sarapis este o operă de import. Observaţii mai noi au permis constatarea că măcar o parte din geme se confecţionau şi la Romula [20], ceea ce poate fi cazul şi cu gema de aici reprezentînd pe Isis şi Sarapis, dar executaţi după un tip cunoscut încă din gliptica elenistică [21].

Căile difuziunii cultelor egiptene în Dacia Inferior sînt cele cunoscute : prin coloniştii veniţi din zonele orientale ale imperiului, prin negustori şi prin militari. Ele apar tocmai în centrele cu viaţă economică intensă, cu puternice legături cu Orientul [22] şi cu o populaţie orientală apreciabilă, alcătuită din civili şi militari.

NOUVELLES DONNÉES CONCERNANT LES CULTES ÉGYPTIENS EN DACIE INFÉRIEURE

RÉSUMÉ

1. Couronnement d'un monument funéraire avec la tête du dieu Ammon, du IIe siècle de n.è. Le lieu de découverte reste inconnu ; il s'agit, peut-être, de l'établissement rural de Măghereşti (dép. Gorj). Aujourd'hui au Musée de Tîrgu-Jiu. Fig. 1.

2. Statue en bronze, fortement mutilée, de Sérapis, trouvée à Romula. Musée de l'Olténie, Craiova. Fig. 2.

Ainsi, le répertoire des monuments concernant les divinités égyptiennes de la Dacie inférieure est plus riche et plus complet.

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Couronnement du monument funéraire. Musée de Tîrgu-Jiu.

Fig. 2. — Statue en bronze de Sérapis. Musée de l'Olténie, Craiova.

ciapino, *I culti orientali ad Ostia*, 1962, p. 19—36 ; vol. V : A. García y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*, p. 106—139 ; vol. VI : Eve and John R. Harris, *The Oriental cults in Roman Britain*, 1965, p. 74—95 ; vol. VII : L. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mésie Supérieure*, 1966, p. 54—55 ; vol. XII : G. Grimm, *Die Zeugnisse ägyptischer Religion und Kunstelemente im römischen Deutschland*, 1969.

[20] D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 118 ; idem, *art. cit.*, în *Apulum*, VI, 1967, p. 225 şi nota 57.

[21] Idem, *Apulum*, VI, p. 213, nota 13.

[22] Idem, *Oltenia romană*, ed. a III-a, p. 122.

OGLINDIREA FORMELOR DE PROPRIETATE ÎN UNELE NECROPOLE DIN EPOCA FEUDALĂ TIMPURIE DIN TRANSILVANIA

DE

BAKÓ GÉZA

Precum se știe, proprietatea asupra mijloacelor de producție constituie elementul hotărîtor al relațiilor de producție. Prin urmare, cunoașterea temeinică a relațiilor de producție dintr-o anumită epocă, precum și a legii economice fundamentale care, exprimă ansamblul acestora, necesită în prealabil studierea relațiilor de proprietate.

Pornind de la considerentul arătat, într-un studiu publicat nu de mult am încercat să determinăm formele de proprietate din țara noastră de pe la începutul perioadei de trecere la feudalism[1]. Continuînd cercetările în acest domeniu, în lucrarea de față vom căuta să contribuim la elucidarea formelor de proprietate din cadrul obștilor sătești ale epocii feudale timpurii din Transilvania, folosindu-ne în acest scop de rezultatele analizei sociologice și paleoetnografice a unor necropole din secolele IX–XI.

★

Cu ocazia publicării analizei necropolelor din secolul al XI-lea de la Moldovenești și Hunedoara[2] am arătat că în cadrul acestora, mormintele alcătuiau grupuri familiale dispuse în șiruri paralele. La Moldovenești s-a dezvelit un astfel de șir, iar de la Hunedoara cunoaștem două șiruri complete și cîteva morminte aparținătoare unor șiruri învecinate. Fiecare șir era folosit în comun de mai multe familii, în majoritatea lor, individuale. Familiile care se înmormîntau într-un șir constituiau negreșit o comunitate. Aceste comunități de la Moldovenești și Hunedoara se pot identifica din punct de vedere organizatoric cu decuriile atestate docu-

---

[1] G. Bakó, *Probleme privind unitatea economică și organizatorică de bază, precum și formele de proprietate din țara noastră în secolul IV e.n.*, în *Cumidava*, II, Brașov, 1968, p. 27–42.

[2] G. Bakó, *Despre structura socială a populației din epoca feudală timpurie de la Moldovenești*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p, 337–342, și fig. 1–2.

SCIV, tomul 23, nr. 1, București, 1972, p. 83–91.

mentar, respectiv, în privinţa caracterului, cu cetele de neam cunoscute pe cale etnografică. Identitatea dintre decurie şi ceata de neam nu este de loc surprinzătoare. Datele istorice existente dovedesc că majoritatea decuriilor din epoca feudală timpurie erau nu unităţi create artificial, ci comunităţi ale societăţii născute pe cale naturală. De exemplu, cu privire la vechile cătune din Ciuc, numite decurii (tízesek), am demonstrat încă mai de mult că iniţial erau aşezări ale unor mari comunităţi familiale[3]. Aşadar, în cazul acesta decuria era de fapt marea comunitate familială.

Un sistem de organizare similar celui arătat mai sus întîlnim şi în necropola feudală timpurie de la Vărşand[4]. Deşi nici aceasta nu a fost dezvelită în întregime, totuşi săpăturile din 1949 arată clar că mormintele alcătuiau şi aici grupuri familiale dispuse în şiruri arcuite (după configuraţia terenului). Şanţurile principale din 1949 au secţionat trei şiruri situate astfel: 1. pe panta movilei centrale a aşezării din epoca bronzului; 2. pe panta interioară a „inelului" înconjurător; 3. pe panta exterioară a „inelului" amintit. În şirul al treilea au fost dezvelite parţial trei grupuri de morminte aşezate pe direcţia SSV-NNE în ordinea cronologică (fig. 1). În comparaţie cu necropola de la Moldoveneşti grupurile menţionate se pot data în felul următor : I, caracterizat prin lipsa monedelor şi prin practicarea înmormîntării cu cal, datează din jurul anului 1 000; II, lipsit de monede dar şi de înmormîntarea cu cal, este contemporan fazei I-Moldoveneşti (primele decenii ale secolului al XI-lea); III, caracterizat prin apariţia unei monede (din nefericire nedeterminabilă) aparţine fazei II-Moldoveneşti (1030—1060). Caracterul grupurilor şi succesiunea lor cronologică denotă că ele reprezintă trei generaţii consecutive ale unei mari comunităţi familiale.

Pe baza exemplelor de care dispunem putem afirma că sistemul de organizare identificat în cazul necropolelor prezentate era larg întrebuinţat în Transilvania, avînd aici o tradiţie mai veche.

Astfel, după cum a stabilit Kurt Horedt, şi în necropola birituală din secolele IX—X de la Mediaş mormintele se aflau în şiruri paralele distanţate, orientate pe direcţia NNV-SSE.[5] Aici cunoaştem două şiruri dezvelite în bună parte, precum şi un mormînt aparţinător, probabil, unui al treilea şir (fig. 2). În cadrul şirurilor se observă bine gruparea mormintelor în funcţie de familiile individuale[6]. Privitor la extinderea înmormîntărilor este grăitor faptul că mormintele cele mai noi (M. 1 şi M. 16, cu vase avînd ştampilă de fund şi buza evoluată)[7] se aflau la unul din capetele şirurilor respective. Aşadar înmormîntările progresau de la un capăt la celălalt al şirurilor, întocmai ca la Moldoveneşti, Hunedoara şi Vărşand. Avînd în vedere numărul şi poziţia mormintelor din şirul cen-

---

[3] G. Bakó, *Evoluţia socială şi economică a secuilor în secolele XIII—XV*, în *SAI*, II, 1957, p. 42—43.

[4] D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (II)*, în *Materiale*, II, 1956, p. 103—106, 124—143, 146—152.

[5] K. Horedt, *Un cimitir din secolele IX—X la Mediaş*, în *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, Ser. Hist., 1965, 2, p. 7—23.

[6] Înmormîntări ale unor familii individuale reprezintă probabil grupurile formate din : M. 5 şi M. 9; M. 14—16.

[7] K. Horedt, *op. cit.*, p. 12 şi p. 19, fig. 7/4.

tral (în mai mare măsură cunoscut) credem că şirurile de la Mediaş erau folosite de cîte o mare comunitate familială, în decurs de aproximativ două generaţii, adică 50—60 de ani.

Un sistem de organizare asemănător în privinţa formei, dar net deosebit din punctul de vedere al semnificaţiei sociologice, se constată în necropola de la Ciumbrud.

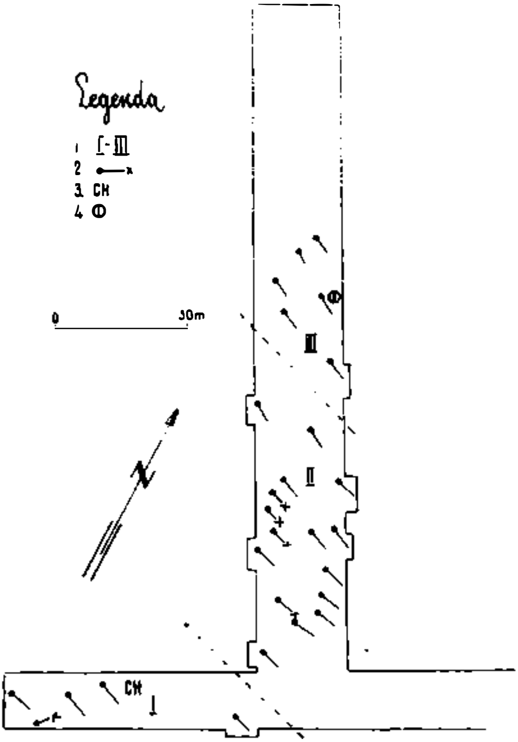

Fig. 1. — Planul analitic al secţiunii şirului al treilea de la Vărşand (întocmit pe baza planului şi a datelor publicate de Dorin Popescu) :

1, grupuri de morminte reprezentind generaţiile consecutive ale unei mari comunităţi familiale ; *2*, morminte de copil ; *3*, înmormîntare cu oase de cal şi harnaşament ; *4*, monedă.

Cu ocazia săpăturilor din 1957 au fost dezvelite la Ciumbrud, pe panta dintre terasa inferioară şi cea superioară a Mureşului, mormintele unei necropole din prima jumătate a secolului al X-lea. Tot atunci a fost salvat inventarul unor morminte contemporane, distruse de excavaţii, stabilindu-se şi locul lor precis în cadrul necropolei[8]. Săpăturile de verificare din anul următor au demonstrat că în locul respectiv înmormîntările nu depăşeau limitele indicate de mormintele cunoscute[9], acestea constituind

---

[8] A. Dankanits şi I. Ferenczi, *Săpăturile de la Ciumbrud*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 605—615.

[9] I. Ferenczi, *Săpăturile de salvare de la Ciumbrud*, în *Materiale*, VII, 1961, p. 191—199 şi 192, fig. 1.

deci o necropolă compactă[10], corespunzătoare cerinţelor analizei sociologice, paleoetnografice.

Examinînd planul necropolei (fig. 3) observăm că mormintele alcătuiau şapte zone orientate pe direcţia NNE-SSV. Zonele notate de noi cu B-F cuprindeau cîte două grupuri de morminte. În schimb zona A avea numai un grup, iar zona G doar un singur mormînt.

Grupurile prezintă două variante: I, caracterizată prin frecvenţa cerceilor de tip Staré Mesto (B_1—F_1); II, lipsită de cerceii aparţinători tipului amintit (A, B_2—F_2, G). În zonele B — F întîlnim cîte un grup din ambele variante. Mormintele zonelor A şi G aparţin toate variantei II.

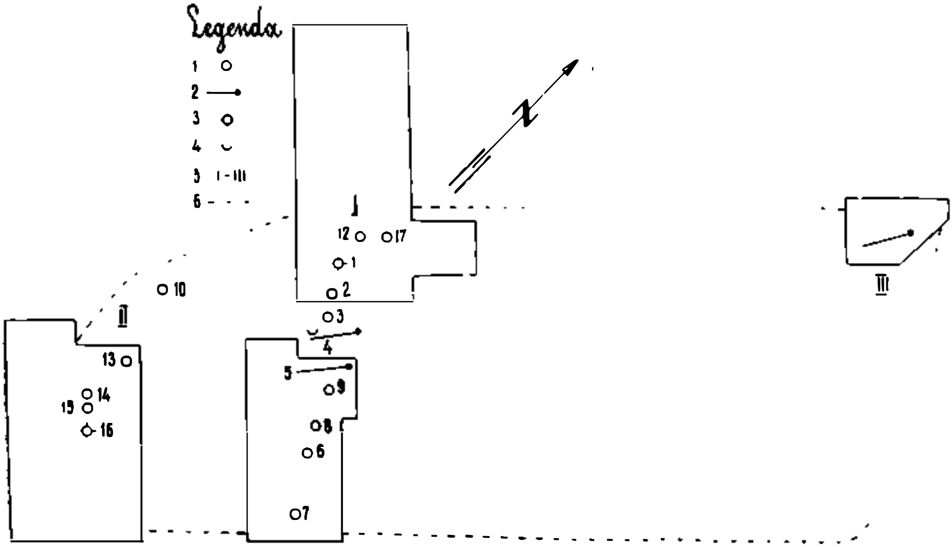

Fig. 2. — Planul analitic al zonei dezvelite din necropola de la Mediaş (întocmit după planul şi datele publicate de K. Horedt):

1. morminte de incineraţie; *2*. morminte de inhumaţie; *3*. morminte de incineraţie cu inventar mai nou; *4*. vas de ofrandă; *5*. şiruri de înmormîntare ale unor mari comunităţi familiale; *6*. marginea presupusă a necropolei.

Raportul cronologic dintre cele două variante este indicat cel mai clar de zona C, unde după mărturia inelelor de păr din M. 32, grupul variantei II era negreşit mai nou decît grupul cu cercei de tip Staré Mesto.

Întrucît durata înmormîntărilor nu depăşea 50—60 de ani, grupurile din zonele B—F, aparţinătoare celor două variante, reprezintă două generaţii consecutive ale unor familii. În ceea ce priveşte zonele A şi G, cuprinzînd numai morminte ale variantei II, acestea se pot atribui unor familii înroite în vremea generaţiei a doua. De menţionat că în zona D apare pe lîngă cele două grupuri şi un mormînt izolat, situat la capătul mai vechi, care provine pe semne de la un membru vîrstnic al generaţiei anterioare.

[10] Se pare că la Ciumbrud existau mai multe (2—3) cimitire feudale timpurii, de dimensiuni mici. Un al doilea cimitir feudal timpuriu se afla, eventual, pe terasa inferioară a Mureşului (privitor la mormintele descoperite aici: A. Dankanits şi I. Ferenczi, *op. cit.*, p. 610).

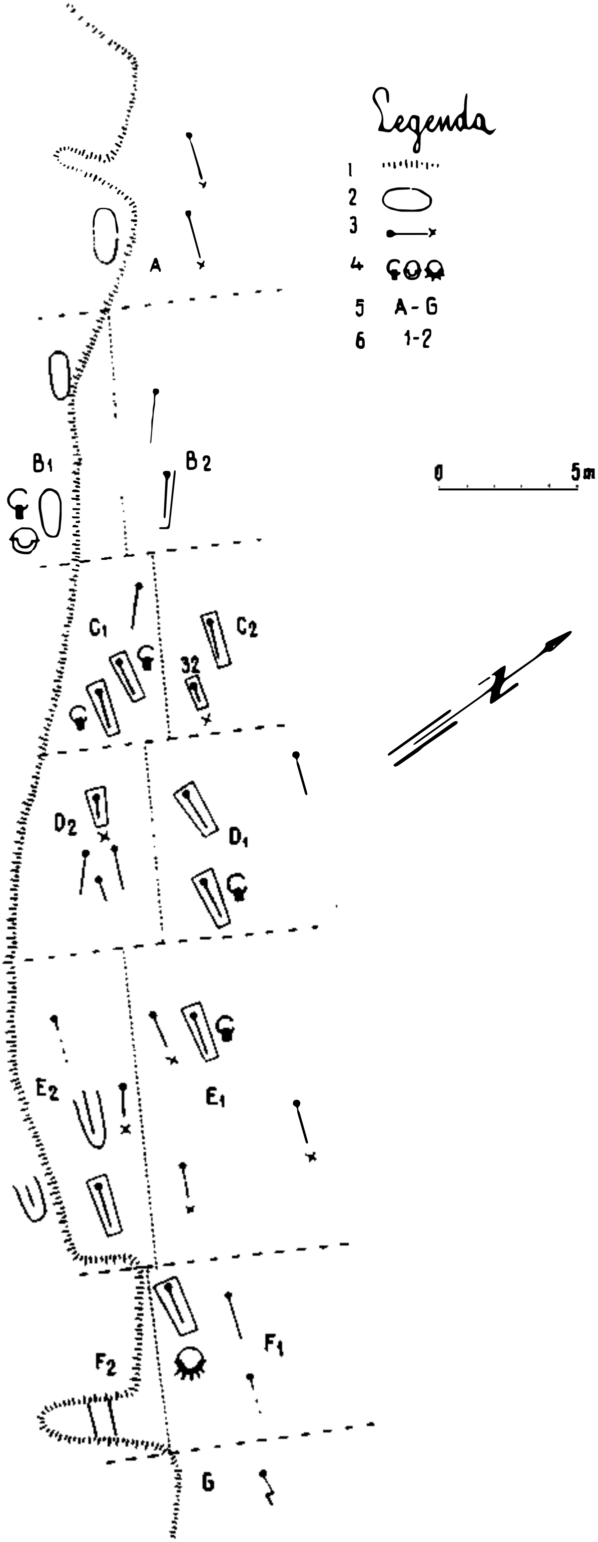

Fig. 3. — Planul analitic al necropolei de la Ciumbrud (întocmit după planul şi datele publicate de A. Dankanits şi I. Ferenczi):

1. marginea excavaţiunii la data efectuării săpăturilor; *2.* morminte distruse înainte de săpături; *3.* morminte de copii; *4.* cercel de tip Staré Mesto; *5.* zone familiale de înmormîntare; *6.* generaţii.

Caracterul grupurilor arată că ele aparţineau cu precădere unor familii individuale. Numai în cîteva cazuri întîlnim grupuri cu mai multe morminte de adulţi (de ex. grupurile C_1 şi E_2). În cazul acestora trebuie să avem de-a face cu decedarea unor flăcăi şi a unor fete nemăritate, care trăiau în casa părintească. Deoarece şi majoritatea grupurilor generaţiei a doua provin tot de la familii individuale rămîne evident că atunci cînd existau mai mulţi fraţi, numai unul dintre ei moştenea casa părintească şi locul de înmormîntare familial, ceilalţi întemeindu-şi după căsătorie cămine proprii şi primind locuri de înmormîntare aparte în cadrul necropolei. Unor astfel de familii, înroite în vremea generaţiei a doua, aparţineau desigur zonele A şi G.

★

După ce am prezentat sistemul organizării necropolelor care ne servesc ca bază de cercetare trecem la examinarea formelor de proprietate oglindite în acesta.

Din cele arătate rezultă că în necropolele feudale timpurii de la Mediaş, Vărşand, Moldoveneşti şi Hunedoara avem de-a face cu loturi de înmormîntare ale unor mari comunităţi familiale sau cete de neam. La Moldoveneşti şi Hunedoara cetele de neam alcătuiau, din punct de vedere organizatoric, cîte o decurie. Din zece astfel de decurii, adică cete de neam, se compunea centurionatul.

În ceea ce priveşte marea comunitate familială, se ştie că aceasta era o unitate economică bazată pe proprietatea comună asupra pămîntului. De asemenea datele istorice şi exemplele etnografice dovedesc că şi cetele de neam ca şi decuriile din epoca feudală constituiau comunităţi de proprietate. De exemplu, privitor la cetele de neam din satele devălmaşe româneşti ştim că ele erau subdivizii ale obştii, unităţi de stăpînire mai restrînsă a loturilor de pămînt care le reveneau din hotarul satului posedat în devălmăşie de întreaga obşte[11]. Şi decuriile medievale din Cluj aveau în comun pămînturi care se împărţeau periodic familiilor spre cultivare[12]. Această formă decurială a proprietăţii colective asupra pămîntului exista şi în alte localităţi din Transilvania.

Un alt fapt semnificativ este că marile comunităţi familiale, cetele de neam şi decuriile cunoscute pe cale etnografică, aveau şi în cimitire loturi de înmormîntare proprii[13]. Mărturiile privitoare la aceste loturi vorbesc nu de un drept de proprietate al familiilor individuale, ci doar de dreptul lor de folosinţă. Fenomenul este firesc, deoarece în vremea parcelării acestor cimitire, în satele respective era încă în vigoare proprietatea colectivă asupra pămîntului şi, prin urmare, loturile de înmormîntare erau împărţite de obşte nu familiilor individuale, ci marilor comunităţi familiale, cetelor de neam, respectiv decuriilor.

---

[11] P. P. Panaitescu, *Obştea ţărănească în Ţara Românească şi Moldova. Orînduirea feudală*, Bucureşti, 1964, p. 50.

[12] G. Vámszer, *Szakadát*, Cluj, 1940, p. 20.

[13] Henri H. Stahl, *Contribuţii la studiul satelor devălmaşe româneşti*, II, Bucureşti, 1959, p. 147—151. Vezi şi Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapesta, 1944, p. 214; idem, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des avars*, în *ArchHung*, XXXIV, 1955, p. 88, şi prefaţa lui J. Harmatta la aceeaşi lucrare, p. 11.

Din comparaţie se desprinde deci clar că şi forma proprietăţii loturilor de înmormîntare identificată în necropolele feudale timpurii de la Mediaş, Vărşand, Moldoveneşti şi Hunedoara pledează pentru proprietatea comună asupra pămîntului. Astfel este evident că aceste obşti săteşti aveau în devălmăşie tot hotarul aparţinător, solul de cultură fiind împărţit periodic spre folosinţă unităţilor economice din cadrul lor.

Sistemul organizării necropolelor amintite, cel puţin la Moldoveneşti şi Hunedoara, arată că aici a avut loc separarea unei bune părţi a familiilor individuale şi transformarea lor în unităţi de producţie aparte. Ca dovadă (printre altele), în cadrul decuriei de la Moldoveneşti întîlnim două nuclee deosebite ale societăţii, marea familie şi familia individuală[14], care cu greu s-ar putea integra într-o unitate de producţie compactă. Prin urmare este de presupus că la aceste obşti săteşti loturile decuriilor, primite din hotarul posedat în devălmăşie, se împărţeau spre cultivare familiilor. Dat fiind însă faptul că alături de familiile individuale exista încă şi marea familie, împărţirea loturilor trebuie să fi avut loc fie în funcţie de numărul familiilor pereche din cadrul decuriei, fie în raport cu numărul membrilor activi. Spre această concluzie ne conduc şi mărturiile unui act din anii 1202—1203, în care sînt enumeraţi nu numai capii familiilor de iobagi, ci şi membrii activi aparţinători, menţionîndu-se în mod repetat că, dacă se măreşte numărul lor, trebuie să li se înmulţească şi sorţile[15].

Desigur trecerea la cultivarea pămînturilor de către familiile individuale a avut consecinţe economice şi sociale importante. Pe de o parte, ea a imprimat producţiei forme individuale, care erau în contradicţie cu relaţiile de proprietate colectivă. Pe de altă parte, atrăgînd după sine însuşirea privată a roadelor pămîntului, a promovat diferenţierea economică-socială, ceea ce a dat naştere unor conflicte de interes în sînul obştii. Toate acestea au subminat apoi temeliile economice şi sociale ale obştii devălmaşe, ducînd, în prima etapă, la transformarea solului de cultură în proprietate privată[16].

Existenţa proprietăţii private asupra pămîntului la unele obştii săteşti ale epocii feudale timpurii din Transilvania este demonstrată de necropola de la Ciumbrud.

Spre deosebire de situaţia constatată în cadrul necropolelor de la Mediaş, Vărşand, Moldoveneşti şi Hunedoara, la Ciumbrud loturile de înmormîntare se aflau în proprietatea familiilor individuale, fiind moştenite de băieţii cărora le reveneau căminele părinteşti. Această formă de proprietate şi de moştenire a loturilor de înmormîntare îşi găseşte analogie perfectă la grecii antici. Bunăoară, este cunoscut că la grecii antici din vremea lui Demostene, adică după răspîndirea proprietăţii private, casa părintească, pămîntul şi lotul de înmormîntare familial erau moştenite de primogenitul masculin. Restul fraţilor îşi întemeiau, după căsătorie, cămine proprii şi căutau să intre în posesia pămîntului necesar pe diferite căi[17].

---

[14] G. Bakó, *op. cit.*, în *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 339—340.

[15] *Documente privind istoria României, C. Transilvania*, vol. I, 1951, p. 23—27.

[16] K. Marx-F. Engels, *Opere*, vol. 19, Edit. politică, Bucureşti, 1964, p. 420—430.

[17] F. Coulanges, *Az ókori község*, Budapesta, 1883 (traducere din lb. franceză de A. Bartal), p. 111—112.

Analogia dovedeşte deci, că şi la Ciumbrud exista proprietatea privată asupra pămîntului, adică solul de cultură se afla în proprietatea privată a familiilor individuale, restul teritoriului (păşunile, pădurile, apele etc.) continuînd să constituie proprietatea colectivă a întregii obşti. În cazul mai multor fraţi, loturile familiale se moşteneau numai de unul dintre ei, ceilalţi primind din partea obştii, după căsătorie, terenuri proprii, care în urma desţelenirii deveneau proprietatea lor privată[18]. Cînd părinţii nu aveau decît fete, casa, pămîntul şi lotul de înmormîntare se moşteneau probabil de una dintre ele, declarată „fată-băiat", şi intrau în posesia soţului ei, care „se ginerea pe curte"[19].

Fenomenele oglindite în necropola de la Ciumbrud au fireşte o mare semnificaţie social-istorică. Precum se ştie, apariţia şi, mai cu seamă, generalizarea familiei individuale ca celulă economică de bază a societăţii au avut loc în perioada de naştere a societăţii cu clase. De asemenea, este cunoscut şi faptul că separarea familiilor individuale şi transformarea lor în unităţi economice de bază s-a petrecut concomitent cu apariţia proprietăţii private, care era o premisă esenţială a naşterii societăţii împărţite în clase antagoniste[20].

★

În încheiere subliniem că datorită numărului deocamdată redus al necropolelor feudale timpurii corespunzătoare analizei, lucrarea noastră rămîne doar o încercare. Totuşi sperăm că rezultatele obţinute ne vor duce mai aproape de cunoaşterea formelor de proprietate ale epocii feudale timpurii, putînd servi ca bază pentru cercetările viitoare mai ample.

DIE WIDERSPIEGELUNG DER EIGENTUMSFORMEN IN EINIGEN FRÜHFEUDALEN FRIEDHÖFEN AUS SIEBENBÜRGEN

ZUSAMMENFASSUNG

In vorliegender Arbeit stellt sich Verfasser die Aufgabe, die Eigentumsformen der Dorfgemeinschaften Siebenbürgens in der frühfeudalen Epoche zu studieren. Zu diesem Zweck werden die Ergebnisse der soziologischen und paläoethnographischen Analysen einiger Gräberfelder des 9.—11. Jh. benützt.

Auf Grund der Analysenergebnisse der frühfeudalen Gräberfelder von Mediaş, Vărşand, Moldoveneşti, Hunedoara und Ciumbrud, gelangt man zur Schlußfolgerung, daß das Organisierungssystem der Gräber-

---

[18] Pe baza materialului arheologic nu putem stabili care dintre fraţi era moştenitorul. Menţionăm însă, că la românii din epoca feudală, gospodăria se moştenea de băiatul cel mai mic: Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 151.

[19] Privitor la acest obicei în ţara noastră cf. G. Bakó, *op. cit.*, în *SAI*, II, 1957, p. 50; Henri H. Stahl, *op. cit.*, p. 125.

[20] K. Marx-F. Engels, *Opere*, vol. 21, Edit. politică, Bucureşti, 1965, p. 64, 67, 68, 159.

felder auch eine Widerspiegelung der in den betreffenden Dorfgemeinschaften herrschenden Eigentumsformen ist. Somit sprechen die ersten vier Gräberfelder für das Vorhandensein des Gemeineigentums während das fünfte Gräberfeld ein Beispiel des Vorhandensein des Privateigentums ist. Gleichzeitig wird auf Grund obenangeführter Analysen unterstrichen, daß bei manchen Gemeinden, (zum Beispiel Moldoveneşti und Hunedoara), der Gemeinbesitz des Bodens zusammen mit der individuellen Produktionsform anzutreffen ist.

ERKLÄRUNG DER ABBILDUNGEN

Abb. 1. — Der analytische Grundriß der Sektion der dritten Reihe von Vărşand (nach dem von Dorin Popescu publizierten Grundriß und den Daten): *1*, Gräbergruppen welche die aufeinanderfolgenden Generationen einer großen Familiengemeinschaft darstellen; *2*, Kindergräber; *3*, Bestattung mit Pferdeknochen und Zaumzeug; *4*, Münze.

Abb. 2. — Der analytische Grundriß der freigelegten Zone im Gräberfeld von Mediaş (nach dem von K. Horedt publizierten Grundriß und den Daten): *1*, Brandgräber; *2*, Skelettgräber; *3*, Brandgräber mit neueren Beigaben; *4*, Opfergefäß; *5*, Reihengräber einiger großer Familiengemeinschaften; *6*, die angenommene Grenze des Gräberfeldes.

Abb. 3. — Der analytische Grundriß des Gräberfeldes von Ciumbrud (nach dem von Á. Dankanits und I. Ferenczi publizierten Grundriß und den Daten): *1*, Der Rand der Bodenaushebung zur Zeit der Ausgrabungen; *2*, Vor Beginn der Ausgrabungen zerstörte Gräber; *3*, Kindergräber; *4*, Ohrringe vom Typus Staré-Mesto; *5*, Zonen von Familienbestattungen; *6*, Generationen.

TURDAŞ — MESOPOTAMIA
— Însemnări pe marginea unui articol —

DE

VLADIMIR DUMITRESCU

Orice descoperire arheologică oarecum ieşită din comun, sau care constituie o noutate faţă de datele pînă atunci cunoscute în legătură cu o anumită cultură şi cu regiunea respectivă, este sortită în chip firesc să dea loc unor discuţii, controverse şi interpretări diferite, mai ales atunci cînd această nouă descoperire arheologică este considerată, fie de descoperitor fie de alţi cercetători, drept decisivă pentru stabilirea cronologiei absolute a acelei culturi şi pentru precizarea raporturilor dintre ea şi alte culturi mai apropiate sau mai depărtate. Nu este deci de mirare că descoperirea de acum 10 ani a tăbliţelor de la Tărtăria a dat prilejul atît descoperitorului[1] cît şi altor cercetători partizani ai cronologiei scurte să folosească aceste piese în sprijinul concepţiei lor şi să le considere drept o dovadă grăitoare că începutul culturii neolitice Vinča-Turdaş nu poate fi situat decît după începutul mileniului III î.e.n. Argumentele invocate în funcţie de interpretarea semnelor de pe tăbliţele de la Tărtăria drept semne de scriere pictografică mesopotamiană, ca şi discuţiile destul de numeroase ce au urmat, sînt prea bine cunoscute pentru a fi necesar să citām aici întreaga bibliografie a problemei sau să rezumăm opiniile formulate, cu atît mai mult cu cît nici nu avem intenţia să le discutăm aici.

1. Ceea ce ne-a determinat însă să ne îndreptăm din nou atenţia asupra acestei probleme[2] este faptul că de curînd N. Vlassa a readus în discuţie importanta problemă a legăturilor dintre regiunile carpato-du-

[1] N. Vlassa, *Chronology of the Neolithic in Transylvania in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*, *Dacia*, N. S., VII, 1963, p. 485—494.

[2] Asupra tabletelor de la Tărtăria am avut prilejul să ne oprim, în treacăt de fapt, în două rînduri. Prima dată la Simpozionul asupra culturii Lengyel, organizat de Institutul de arheologie din Nitra, în primăvara anului 1967 (cînd am intervenit în discuţie şi am pus problema dacă piesele acestea nu aparţin cumva mai de grabă unui strat mai recent, eventual aceluia al culturii Coţofeni; cf. *Studijné Zvesti*, 17, Nitra, 1969, p. 588—589), iar a doua oară la Simpozionul asupra metodologiei arheologiei, care a avut loc în septembrie 1968 la Flagstaff- Arizona (S.U.A.) şi cînd de asemenea ne-am exprimat îndoiala că tabletele de la Tărtăria, dacă sînt într-adevăr decorate cu semne pictografice mesopotamiene, pot fi atribuite stratului de cultură Vinča-Turdaş din acea aşezare.

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 93—109.

nărene cu Asia Anterioară şi cu Mediterana orientală în epoca neolitică, precum şi aceea a cronologiei absolute a unora dintre culturile neo-eneolitice din România, folosindu-se de prilejul pe care i l-a oferit publicarea unor descoperiri făcute recent în cursul unor săpături de caracter nearheologic de la Cluj şi a unor cercetări întreprinse în... depozitele Muzeului de istorie din acest oraş transilvănean[3]. Piesele publicate şi discutate sînt următoarele : o serie de descoperiri ceramice provenind dintr-un mediu cultural Turdaş, de la Cluj, dintre care face parte şi un fund de vas cu semne incizate ; un disc perforat de lut, avînd pe ambele părţi incizate semne de scriere, după părerea autorului, publicat mai de mult de M. Roska şi provenind din aşezarea de la Turdaş ; un fragment de disc similar, de asemenea cu semne incizate, din aşezarea de la Valea Nandrului ; un cap de ,,idol zoomorf'' de la Turdaş, avînd pe spate semne realizate prin imprimarea unei matriţe-cartuş ; un fragment de tăbliţă de lut din aşezarea tip Turdaş de la Căpud, astăzi pierdut, dar reprodus după un manuscris al Zsofiei Torma, avînd un decor care ar aminti în chip surprinzător de semne de genul ,,cuneiformelor'' ; două fragmente ceramice cu reprezentări plastice zoomorfe din aşezarea de tip Vinča-Turdaş de la Ronaţ, în Banat ; un fragment de ,,vas de cult'' de la Turdaş şi, în sfîrşit, un fragment dintr-o tăbliţă mai mare de lut, tot de la Turdaş, decorată cu scene animaliere realizate prin aplicarea unui cilindru.

În *addenda* de la sfîrşitul articolului, colegul clujean aduce în discuţie, pentru susţinerea tezelor sale, şi unele dintre descoperirile făcute de noi în aşezarea eneolitică de pe Ostrovelul de la Căscioarele, şi anume modelul de ,,sanctuar'' publicat de Hortensia Dumitrescu[4] şi coloana mare de lut ars din locuinţa-sanctuar descoperită în stratul cultural Boian-Spanţov şi publicată de noi[5].

Înainte de a discuta concluziile foarte categorice formulate de N.Vlassa, se cuvine să trecem în revistă pe scurt piesele mai sus enumerate, pentru a vedea dacă şi în ce măsură comparaţiile şi interpretările date de el — şi pe care se sprijină în chip firesc concluziile sale — pot fi acceptate. De la început trebuie să facem însă observaţia că, în ceea ce priveşte fragmentele ceramice descoperite la Cluj, ca şi în privinţa altora, de altfel, cele mai multe dintre reproducerile fotografice sînt cu totul neclare şi deci nu pot da posibilitatea celor care nu au examinat direct piesele să-şi poată face o părere precisă despre ele ; calitatea slabă a reproducerilor fotografice putea şi trebuia chiar să fie suplinită prin desene bine executate, pentru a se putea astfel aprecia însăşi interpretările date pieselor respective de N. Vlassa ; căci nu văd cine ar putea spune că ceea ce se distinge la fig. 4/3 este reproducerea unui fragment de tigaie cu cioc (,,Schnabelpfanne'') — numită apoi (p. 10) strachină cu cioc (,,Ausgusstülle'') —, sau în fragmentul de la fig. 4/5 un vas cu ,,profil caracteristic'' (p. 9), considerat ,,merkwürdig'', despre care se spune că ,,în Orient acest tip de vas apare în orizontul Halaf tîrziu'' (p. 10).

---

[3] N. Vlassa, *Kulturelle Beziehungen des Neolithikums Siebenbürgens zum Vorderen Orient*, *AMN*, VII, 1970, p. 3 şi urm.

[4] Hortensia Dumitrescu, *Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele*, *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 381—394.

[5] Vladimir Dumitrescu, *Edifice destiné au culte découvert dans la couche Boian-Spanţov de la station-tell de Căscioarele*, *Dacia*, N. S., XIV, 1970, p. 5—24.

Aşa-zisa lampă de la fig. 2/1, strachina cu gură de scurgere, un fragment pictat, cu pereţii în patru colţuri — de la fig. 5/3 — şi alte piese sînt toate puse în legătură cu prototipuri („Vorbilder") de la Tell-Halaf, afirmîndu-se totodată că în Europa de sud-est cele mai timpurii strachini şi farfurii cu cioc de scurgere ar fi acelea din Cipru (nota 12). Dar chiar dacă într-adevăr aceste vase din Cipru ar fi cele mai vechi din SE Europei, rămîne de văzut dacă acelea de la Kirokitia se datorează unei influenţe halafiene[6]. Oricum, nu credem că prezenţa unor asemenea vase cu ciocuri de scurgere în neoliticul românesc trebuie neapărat să indice o legătură şi un sincronism cu piesele de le Tell-Halaf; şi de altfel e destul de probabil că piesele cele mai vechi din această ultimă aşezare sînt mult mai vechi decît începutul mileniului III î.e.n. Cît priveşte mica proeminenţă perforată orizontal, de la fig. 3/1 — căreia i se caută analogii la Poliochni — ca şi toarta unghiulară de la fig. 3/4, pentru care se indică analogii în orizontul Troia Ib — ele nu ni se par de loc convingătoare în sensul voit de Vlassa, pentru simplul motiv că sînt apariţii destul de comune.

Ornamentul de pe pandantivul discoidal — fig. 5/8 — este comun nu numai în zona Carpaţilor, în spaţiul dunăreano-balcanic şi în Egeea — cum aminteşte Vlassa — ci şi în Anatolia, pe piese mult mai vechi. Chiar faptul precizat de Vlassa că el se întîlneşte de-a lungul a cel puţin două milenii îi răpeşte orice valoare de sincronizare. Iar apariţia aceluiaşi motiv pictat şi la Poliochni nu poate constitui nici ea un element valabil pentru sincronisme.

Alt fragment de la Cluj căruia Vlassa îi atribuie o mare importanţă pentru „problema legăturilor culturii Vinča-Turdaş cu regiunile Mediteranei orientale" (p. 13), este fundul unui vas de lut pe care crede că olarul „a schiţat prin adîncituri ... conturul unei corăbii, cu catarg central, pînză dublă triunghiulară, precum şi ramele şi deschiderile pentru ele în peretele corăbiei" (p. 13). O examinare a fotografiilor de la fig. 8 şi 9 (de data aceasta foarte clare şi convingătoare ... dar în alt sens decît acela pe care îl vrea autorul) credem că ne îndreptăţeşte să spunem că nu poate fi vorba de schiţa unei corăbii, pentru mai multe motive, deşi exemplele egeice citate pentru comparaţii prezintă unele asemănări. Aşa, de pildă, linia care ar trebui să indice marginea din stînga (cum privim) a corăbiei coboară mult mai mult decît era necesar, ajungînd pînă la linia fundului „corăbiei", şi deci nu se uneşte, cum ar fi trebuit, cu linia ce ar trasa marginea din dreapta a „corăbiei". Aşa-zisul „catarg central" străbate şi el toată „corabia" (deşi n-ar trebui să se vadă şi sub linia „punţii"), ba trece chiar mult sub fundul „corăbiei", ajungînd pînă pe marginea fragmentului. Dubla „pînză triunghiulară" este parţial triplată printr-o linie adîncită, la stînga „catargului" — şi de vreme ce se caută o explicaţie pentru toate semnele de pe acest fragment, evident că ar trebui să i se poată găsi şi acestei linii suplimentare o interpretare. Iar aşa-zisele

---

[6] Asemenea vase, lucrate mai ales în piatră, apar la Kirokitia din cele mai vechi niveluri. P. Dikaios, cercetătorul acestei aşezări, o datează între cca. 3700—3400 î.e.n. (*Khirokitia. Final report on the excavations of a Neolithic settlement in Cyprus...*, Oxford, 1953, p. 341); deşi el arată că e vorba de o simplă încercare de datare, cert este că şi acolo asemenea vase sînt mult mai vechi decît data la care Vlassa situează aspectul Turdaş al culturii Vinča-Turdaş.

„rame” se încrucişează în partea stîngă a „corăbiei”, şi nici nu pornesc din adînciturile, în parte neregulat trasate. de unde ar fi trebuit să pornească, dacă într-adevăr ar fi vorba de rame şi de găuri pentru ele. Aşa încît ni se pare că putem fi mult mai rezervaţi în interpretarea acestei reprezentări (deşi Vlassa crede că „nu poate fi nici o îndoială” asupra sensului desenului). Bineînţeles că nici noi nu ne putem închipui că „o asemenea corabie ar fi putut fi întrebuinţată pe micul Someş”, dar dacă localnicii n-au văzut niciodată asemenea corăbii, ce i-ar fi putut îndemna să reproducă lucruri necunoscute? Chiar dacă ar fi existat modele pe piesele de „import”, e nefiresc să credem că le copiau fără să le ştie rostul, iar originale egeico-minoico-cicladice lipsesc pînă acum în aria culturii Turdaş.

Pe de altă parte, admiţînd (cu adevărat prin imposibil) că un asemenea obiect decorat ar fi ajuns pînă la Turdaş, de ce pricepuţii olari din această aşezare nu l-au copiat mai exact (tocmai fiindcă era vorba de o copie a unui lucru necunoscut, care nu putea fi „interpretat”, şi nu de o inspiraţie proprie), cînd este bine cunoscută îndemînarea cu care ştiau să redea cu toată precizia motivele cu care voiau să decoreze ceramica?

În ceea ce priveşte ipoteza că „tăvile de peşte”, într-adevăr frecvente în cultura Turdaş, ar trebui considerate modele de lut ale unor bărci (şlepuri) cu fundul plat (p. 13—14), ea ni se pare mai mult decît neverosimilă; oricare ar fi rostul acestor piese de lut, nu credem că e nevoie să le căutăm corespondenţe microasiatice, cicladice şi timpurii minoice, decît eventual cel mult pentru a le explica forma, dar nu pentru a le considera ambarcaţiuni „grele”; oare transportul fluvial să fi atins o asemenea intensitate pe Mureş încît triburile culturii Turdaş ce locuiau de-a lungul acestui rîu să nu se mai mulţumească cu plute şi bărci uşoare, şi să aibă în schimb nevoie de adevărate şlepuri? Mărturisim că nu credem de loc în această explicaţie. În sfîrşit, corespondenţele pentru „corabia cu pînze” de pe fragmentul mai sus amintit şi care ar lămuri originea acestei reprezentări, situîndu-se deocamdată numai în MM I—II, sînt, după toate probabilităţile, mult mai tîrzii decît cea mai tîrzie dată ce se poate atribui culturii Turdaş, aşa încît, deşi nu putem nega unele asemănări, ele nu pot avea valoarea care li se atribuie, nici în ceea ce priveşte interpretarea piesei nici în privinţa datării culturii Turdaş.

Trecînd la discul de lut cu semne incizate de la Turdaş — fig. 10 şi 11 — Vlassa spune că unele sînt similare şi altele chiar identice cu acelea de pe diferite tablete din Mesopotamia; el mai arată că un anumit semn de pe o tabletă mesopotamiană se întîlneşte pe alt disc de lut de la Turdaş, iar altul, tot mesopotamian, pe una dintre tăbliţele de la Tărtăria. Fără să negăm asemănarea dintre unele din aceste semne — care se poate observa de altfel şi în fig. 15 a articolului discutat aici[7] — ne întrebăm însă dacă această asemănare poate însemna cu adevărat că semnele de la Turdaş constituie dovada unei scrieri, întrebare valabilă

[7] Amintim că, destul de recent, cercetătorul maghiar Makkay. un fervent partizan al interpretării semnelor de pe ceramica de la Turdaş etc. drept semne de scriere, a întocmit un tabel foarte amplu al acestora şi al „corespondenţelor” mesopotamiene: cf. I. Makkay, *The Late Neolithic Tordos group of signs*, în *Alba Regia*, X, 1969, Székesfehérvár, p. 9—49, pl. I—IV.

de altfel pentru unii cercetători şi pentru semnele de pe tăbliţele de la Tărtăria. Cum însă nu dorim să ne hazardăm într-un domeniu care depăşeşte competenţa noastră, preferăm să nu dăm nici un răspuns la această întrebare, urmînd ca asupra acestui aspect al problemei să revenim în partea finală a observaţiilor noastre. Pentru acelaşi motiv nu stăruim nici asupra piesei ,,cilindro-romboidale'' de la Valea Nandrului — reprodusă la fig. 19/5 —, cu atît mai mult cu cît originalul nu a mai fost găsit şi este reprodus exclusiv un desen din manuscrisul Zsofiei Torma, aceeaşi fiind de altfel situaţia şi în ceea ce priveşte fragmentul cu ornamente asemuite de Vlassa cu scrierea cuneiformă; după părerea noastră, ornamentarea acestui fragment face parte din categoria acelora executate cu unghia sau cu alte instrumente, foarte obişnuite în cultura ceramicii Criş şi menţinute şi în ceramica altor culturi neolitice, fără a avea nici o legătură cu scrierea cuneiformă.

În legătură cu unul dintre cele două fragmente ceramice cu reprezentări plastice zoomorfe, de la fig. 20/3—4, descoperite la Ronaţ, Vlassa formulează unele concluzii ce ni se par de-a dreptul uluitoare. De altfel, din păcate, şi de data aceasta fotografia respectivă este absolut necorespunzătoare, aşa încît pe ea nu se poate vedea nimic din ceea ce ar putea constitui suportul unor asemenea concluzii. Într-adevăr, după părerea lui Vlassa ,,fiinţa de pe ciobul de la Ronaţ pare să reprezinte — schematic sau primitiv — un vultur cu cap de felină ... animal fantastic bine cunoscut în panteonul mitologic al Mesopotamiei. Probabil că e vorba de o reprezentare copiată, imitată, după una originală a zeiţei Imdugud în formă de vultur cu cap de leoaică'' (p. 25). Chiar dacă vietatea reprezentată ar fi o pasăre — ceea ce, repet, nu rezultă de loc din fotografie, dar este posibil —, numai faptul că este reprezentată neîndemînatec o zburătoare cu cap oarecum de animal nu cred că poate îndreptăţi formularea unor asemenea concluzii; nici faptul că ochii sînt înconjuraţi de o linie incizată (p. 26) nu poate constitui un element semnificativ de apropiere cu plastica perioadei dinastice timpurii din Mesopotamia, deoarece în destule cazuri în plastica neo-eneolitică a SE Europei ochii statuetelor sînt redaţi şi prin linii incizate, iar statuete hibride — de pildă cu cap uman şi cu corp de animal — nu sînt total necunoscute în culturile noastre neo-eneolitice.

Interpretarea ultimelor două fragmente din colecţia Torma, publicate de Vlassa pentru documentarea legăturilor dintre Turdaş (respectiv cultura Turdaş) şi Mesopotamia ni se pare de asemenea mai mult decît îndoielnică. Primul — reprodus la fig. 21 — este un fragment publicat de Roska drept ,,fragment de la partea inferioară a unui vas, pictat în exterior cu galben-roşcat şi cu găuri'', care, ,,în realitate'' ar fi, după Vlassa, ,,buza superioară a unui vas cu două găuri în formă de triunghi cu laturi egale'' (p. 26), şi căruia îi găseşte paralele în vase de cult deosebit de complicate de la Eridu şi de la Tepe Gaura, datînd din perioada tîrzie El Obeid. Deşi şi după părerea noastră acest fragment de la Turdaş aparţine unui picior de vas cu găuri triunghiulare, tip cunoscut în zona Dunării Mijlocii şi a Tisei, chiar dacă se admite că el provine de la *gura* unui vas, acest lucru este cu totul insuficient pentru a încerca să se reconstituie pe baza lui un vas de tipul complicat al aceluia de la Eridu — reprodus în fig. 22 —, indiferent de faptul că ,,gîtul vasu-

lui de la Turdaş corespunde pînă la milimetru cu dimensiunile vasului cilindric de la Eridu" (p. 27—29).

În sfîrşit, ultimul fragment — fig. 25 — pe care Vlassa îl consideră o „piesă-dovadă de o deosebită importanţă pentru polemica" dintre acei cercetători care socotesc că tăbliţele de la Tărtăria sprijină „datarea tradiţională a orizontului Vinča-Turdaş, şi în acelaşi timp posibilitatea unei datări absolute" şi aceia pe care Vlassa îi numeşte atît de puţin ceremonios „radiocarbonişti" (p. 30), este „un fragment de placă (Tabel) de lut, roşu-brun pe ambele laturi, cenuşiu în spărtură, din pastă nisipoasă slab arsă" (p. 30), decorată cu zigzaguri şi cu figuri de animale în relief. Părerea lui Vlassa este că „pe fragmentul plăcii de lut de la Turdaş se poate vedea imprimarea unui cilindru mesopotamian gravat" (p. 31), după care urmează o serie întreagă de comparaţii cu piese mesopotamiene din mileniul III î.e.n., în urma cărora Vlassa formulează astfel concluziile sale categorice: „Avem dovada că această placă-tabletă aparţine perioadei din jurul anului 2800 î.e.n. şi se încadrează epocii care este numită în Orientul apropiat «revoluţia orăşenească». În acest moment îndepărtata zonă a culturii Vinča-Turdaş a fost puternic influenţată de culturile înaintate ale Asiei Anterioare sau de zona ce stătea în directă legătură cu aceasta" (p. 33).

Totuşi din primul moment acest fragment de placă (aparţinînd desigur unei piese mult mai mari) face impresia unei *cahle feudale*, impresie pe care am fost informat că au avut-o de la început şi alţi colegi de la Cluj, chiar dacă nu se poate nega că se pot stabili unele asemănări cu decorul pieselor mesopotamiene pe care le citează şi le ilustrează Vlassa pentru comparare. Ne punem însă întrebarea dacă au existat cilindri mesopotamieni de dimensiuni atît de mari; şi, fără să putem da un răspuns categoric negativ, amintim că nici în Muzeul Luvru, nici la British Museum şi nici în muzeele din Istanbul şi Ankara noi n-am văzut nici nu cilindru aşa de mare.

2. Am rezumat mai sus destul de pe larg descrierea pieselor şi a opiniilor lui Vlassa, pentru a nu exista impresia că am încerca să minimalizăm descoperirile publicate şi concluziile formulate de colegul clujean. Dorinţa noastră de a încerca să vedem în ce măsură concluziile sale pot fi aceptate ni se pare cu atît mai justificată cu cît noi înşine am fost şi sîntem încă partizani ai concepţiei potrivit căreia cuceririle aşa-zisei „revoluţii neolitice" îşi au leagănul în Asia Anterioară, care a influenţat în decursul mileniilor întregul SE al Europei, inclusiv regiunile carpato-dunărene. Ba chiar, dacă nu greşim, am fost primul cercetător român care, încă din 1925, am încercat să stabilim corespondenţe directe pentru cele mai multe tipuri de statuete antropomorfe de la Gumelniţa cu tipuri est-mediteraneene[8]. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1931, am pledat în favoarea unor legături de filiaţie între ornamentarea zoo- şi antropomorfă de pe ceramica pictată cucuteniană şi aceea de la Susa, în Iranul de sud-vest, deci din imediata vecinătate a Mesopotamiei[9]. Iar dacă apropieri

[8] Vladimir Dumitrescu, *Fouilles de Gumelniţa*, *Dacia*, II, 1925, p. 29—103.

[9] Idem, *Notes concernant l'ornamentation peinte zoomorphe et humaine dans les civilisations à céramique peinte de Roumanie et de la Susiane*, Bucureşti, 1931.

între reprezentările pictate animaliere ale acestor două culturi aşa de îndepărtate una de alta se mai făcuseră, apropierea între reprezentările umane a fost făcută atunci pentru prima dată de noi. La acea dată, singurul element care se părea că nu concordă cu interpretarea noastră era diferenţa cronologică între culturile respective. Într-adevăr, faza Cucuteni B (în cuprinsul căreia apăruseră, pînă atunci, singurele reprezentări animaliere şi umane pictate) era datată post 2200 î.e.n., iar fazele numite atunci Susa I şi Ib erau datate în preajma anului 3000 î.e.n. Astăzi însă reprezentări umane se cunosc şi în faza Cucuteni A—B şi, pe de altă parte, începutul fazei Cucuteni B trebuie situat — pe baza datelor C14 — mult înainte de 2200 î.e.n., aşa încît motivele care ne îndemnau atunci la rezerve în privinţa originii vest-asiatice a inspiraţiei pentru decorul antropo- şi zoomorf din ceramica pictată cucuteniană nu mai pot fi invocate. Căci pe lîngă data de circa 3000 î.e.n. indicată de o analiză C14 pentru aşezarea din faza Cucuteni B de la Valea Lupului, s-au adăugat şi unele date C 14 foarte apropiate, pentru aşezări din faza Tripolie C1 (= Cucuteni B) din U.R.S.S., ca de pildă aceea pentru aşezarea Capaeva din apropiere de Kiev ; 2920 î.e.n.[10]. În acelaşi timp acum se ştie că reprezentările animaliere şi umane au început în Iran şi în Mesopotamia mult înainte de această dată — în Iran încă din faza Sialk II, iar în Mesopotamia din faza veche Halaf, continuîndu-se de-a lungul perioadei Ubaid şi pînă la începutul perioadei Uruk. Ca atare, din punct de vedere cronologic nu ar mai exista nici un impediment pentru a admite o inspiraţie vest-asiatică pentru decorul antropo- şi zoomorf al ceramicii pictate cucuteniene. Problema nu se mai prezintă însă astăzi aşa de simplu, deoarece decor animalier se cunoaşte acum şi în ceramica pictată eneolitică a multor centre din regiunile vest-asiatice ale U.R.S.S., aşa încît ar fi necesar ca problema să fie reluată într-un studiu complet, care să ţină seama de toate datele astăzi cunoscute, pentru a se încerca formularea unor concluzii documentate.

Întorcîndu-ne la punctul de plecare, chiar dacă unele dintre datele pe care se sprijină concepţia privind rolul important jucat de Asia Anterioară în evoluţia şi chiar în dezvoltarea culturală a sud-estului Europei par a nu mai fi astăzi sigure, aşa cum vom arăta mai jos, nu e nici o îndoială că această problemă esenţială trebuie examinată cît se poate de temeinic, indiferent dacă în felul acesta s-ar putea ajunge şi la unele concluzii ce ar contrazice punctele noastre de vedere anterioare. Căci dacă, în chip firesc, nu se poate contesta nimănui dreptul de a încerca să găsească noi dovezi şi deci noi argumente în sprijinul ipotezelor şi concluziilor ferme anterior formulate, nici faptele ce nu sînt în concordanţă cu acestea nu pot fi trecute cu vederea. Toate aceste fapte se cuvin examinate „pe baza unei analogii arheologice exacte şi juste”, ca să întrebuinţăm o formulă a lui Vlassa (p. 37), analiză care nu se poate mărgini la metoda tipologico-comparativă, ci trebuie să ţină seama şi de rezultatele cercetării stratigrafice, fără sprijinul căreia rezultatele primei metode pot fi întotdeauna contestate.

---

[10] Hans Quitta şi Günther Kohl, *Neue Radiocarbondaten zum Neolithikum und zur frühen Bronzezeit Südosteuropas und der Sowjetunion*, în *Zeitschrift für Archaeologie*, Berlin, 3, 1969, p. 223—255 ; vezi p. 247—248.

Dar în cele peste 30 de pagini ale textului lui Vlassa, el nici nu-şi pune problema dacă nu cumva concluziile sale aşa de categorice în ceea ce priveşte datarea culturii Vinča-Turdaş în mileniul III nu sînt contrazise de observaţiile stratigrafice făcute în unele dintre aşezările culturilor neo-eneolitice ale zonei carpato-dunăreano-balcanice; dimpotrivă, Vlassa se străduieşte ca exclusiv pe baza consideraţiilor de ordin tipologic-comparativ să *confirme* data la care atît el cît şi ceilalţi partizani ai cronologiei scurte s-au oprit pentru cultura Vinča-Turdaş. Nu vom face, desigur, colegului clujean nici un reproş pentru că este partizanul cronologiei scurte, căci noi înşine am fost în aceeaşi situaţie : fie acum mulţi ani, înainte de descoperirea metodei C14, cînd nu se făcuseră încă observaţii stratigrafice în sudul Bulgariei şi în nordul Greciei (şi deci cronologia era stabilită în cea mai mare parte pe baze tipologice), fie mai recent, cînd pe de o parte existau încă puţine date C14, iar pe de altă parte nici alţi cercetători nici noi nu acordasem încă atenţia cuvenită descoperirilor din sudul Bulgariei. Ba chiar la un moment dat am arătat că nu sîntem de acord cu primele două rezultate C14 pentru cultura Cucuteni, atît pentru că în general ele indicau date cu circa un mileniu mai vechi decît acelea „tradiţionale", cît şi pentru că data de 3000 î.e.n., ni se părea prea timpurie pentru sfîrşitul strălucitei culturi a ceramicii pictate moldoveneşti[11]. Dar această observaţie a fost formulată în 1959, cînd în general aplicarea metodei C14 era la început şi, aşa cum am mai spus, datele absolute cunoscute erau încă mult prea puţine şi disparate, situaţie care astăzi s-a schimbat radical din toate punctele de vedere. Iar schimbarea părerilor noastre în funcţie de *toate* datele noi ale problemelor este nu numai firească, dar imperios necesară.

Să revenim însă deocamdată la problema rezultatelor cercetării stratigrafice. Aşa cum am avut prilejul să arătăm în comunicarea de la Simpozionul din 1968 de la Flagstaff despre care am amintit[12], între metoda tipologico-comparativă, oricît de importantă ar fi ea pentru studiile arheologice şi mai ales pentru acelea de arheologie preistorică, şi metoda stratigrafică, ni se pare neîndoios că prioritatea trebuie acordată ultimei, dacă bineînţeles cercetarea stratigrafică a fost făcută cu toată grija necesară, urmărindu-se succesiunea nivelurilor şi straturilor culturale şi nu simpla adîncime la care a fost găsit un obiect sau altul. Numai în lipsa unor date stratigrafice ne putem limita la acelea tipologico-comparative, dar şi atunci folosirea acestora trebuie făcută cu toată prudenţa necesară.

Nu e locul aici, desigur, să facem un excurs detaliat asupra cronologiei relative a culturilor neo-eneolitice, aşa cum rezultă ea în urma diferitelor cercetări. Dar menţionarea cîtorva dintre constatările stratigrafice certe este necesară pentru a arăta că, şi fără a recurge la datele C14, cultura Vinča-Turdaş *nu* mai poate fi datată în mileniul III î.e.n. Într-adevăr, după cum se ştie, ultima cultură eneolitică de la Dunărea inferioară şi din zona Balcanilor centrali şi răsăriteni a fost cultura Gumelniţa, precedată în Muntenia şi la nord de Balcani de cultura Boian,

---

[11] Vladimir Dumitrescu, *La civilisation de Cucuteni*, în *Berichten van rigksdienst vor het oudheidkundig Bodemonderzoek*, 9, 1959, p. 6—46 (vezi p. 46).

[12] Idem, *Stratigraphie ou typologie ; un problème de priorité méthodologique* ; vezi şi nota 1.

iar la S de Balcani de cultura Mariţa. În unele aşezări din sudul Balcanilor şi în altele din nordul Greciei, săpături mai vechi şi mai noi au dovedit că ultimul strat conţinînd resturile culturii Gumelniţa (sau ale culturii Mariţa) sînt acoperite de straturi aparţinînd *culturii anatoliene a bronzului* de tip Troia I şi II. Chiar dacă deocamdată nu s-ar putea afirma că ultimele straturi gumelniţene de la Karanovo şi Dipsiska Moghila din Bulgaria reprezintă ultima etapă a dezvoltării culturii Gumelniţa, este însă sigur acum că cea mai mare parte a evoluţiei acestei ultime culturi s-a petrecut *înainte* de începutul fazei Troia II şi probabil, cel puţin parţial, înainte de începutul fazei Troia I. De asemenea, dintre cele două aşezări din Grecia de Nord în care s-au constatat succesiuni stratigrafice ce interesează în discuţia de faţă — Dikili Tash şi Photolivos-Sitagroi —, în prima stratul considerat gumelniţean este suprapus de ceramică anatoliană din bronzul timpuriu, iar în a doua de un strat aparţinînd culturii bronzului timpuriu cu afinităţi la Troia I şi II şi în Egeea.

Problema importanţei descoperirilor din sudul Bulgariei pentru cronologia relativă şi chiar absolută a sfîrşitului eneoliticului şi a începutului perioadei de tranziţie spre epoca bronzului a fost de altfel recent amplu discutată[13], aşa încît nu credem necesar să mai stăruim aici, mai ales că ne-am oprit pe larg asupra implicaţiilor descoperirilor din Bulgaria şi Grecia într-un raport prezentat în 1970 la Congresul de studii sud-est europene de la Atena[14].

Dar întrucît este de mult dovedit şi unanim acceptat că întreaga cultură Boian, cu diferitele ei faze, precede cultura Gumelniţa (căreia de altfel i-a dat naştere), rezultă implicit că şi cultura Boian, inclusiv ultima ei etapă, este anterioară bronzului anatolian de tip Troia I.

Pe de altă parte, stratigrafic (şi tipologic de altfel) este astăzi cunosut că, în Muntenia, cultura Boian este precedată de cultura Dudeşti, care a avut şi un rol însemnat la naşterea ei. Totodată cercetătorii sînt toţi de acord că cultura Dudeşti este, în linii generale, sincronă cu faza Vinča A, chiar dacă eventual începutul acesteia din urmă s-ar situa puţin înaintea începutului culturii Dudeşti. De altfel şi pe cale indirectă se obţine acelaşi sincronism, dacă se ţine seama de faptul că în aşezarea Dudeşti s-au găsit piese ceramice ale culturii liniare cu note muzicale, ca şi de descoperirea, în stratul fazei Vinča B din aşezarea eponimă, a unui vas tipic pentru aspectul Zeliezovce al culturii liniare tîrzii şi a unor vase tipice pentru cultura Tisa.

Aceste constatări stratigrafice, coroborate în unele cazuri şi cu datele metodei tipologico-comparative, dovedesc că între data de început a culturii Vinča-Turdaş şi data de început a culturii Troia I se situează

---

[13] Sebastian Morintz şi Petre Roman, *Über die Chronologie der Übergangszeit vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien*, *Dacia*, N.S., XIII, 1969, p. 61—71. Acelaşi articol a fost publicat în limba română şi în *SCIV*, 21, 1970, 4, p. 557 şi urm. (*Cu privire la cronologia perioadei de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului în România*).

[14] Vladimir Dumitrescu, *Quelques aspects des synchronismes entre les cultures néo-énéolithiques et de la période de transition vers l'âge du bronze de l'Europe sud-orientale, d'une part, et le monde égéo-anatolien, d'autre part*, comunicare ce va apare sub un titlu puţin schimbat, potrivit dorinţei exprimate de organizatorii congresului. În ceea ce priveşte unele afirmaţii ce s-au făcut în articolul din *SCIV*, citat în nota precedentă, am răspuns tot în *SCIV*, 22, 1971, 1, p. 93 şi urm. (Vladimir Dumitrescu, *Cîteva precizări pe marginea unui articol*), aşa încît nu mai revenim aici.

o bună parte din evoluţia destul de lungă a culturii Gumelniţa, precum şi întreaga evoluţie, de-a lungul celor patru faze, a culturii Boian; ceea ce înseamnă că în nici un caz cultura Vinča-Turdaş n-a putut fi contemporană cu cultura bronzului anatolian de tip Troia I—II, fiind mult anterioară acesteia. Cîte secole sau milenii reprezintă intervalul care separă prima fază şi respectiv începutul culturii Vinča de începutul fazei Troia I este o problemă care, în discuţia de faţă, poate rămîne în suspensie, dar rezolvarea ei nu se poate face decît tocmai pe baza datelor de cronologie absolută obţinute prin metoda C14.

3. Aşa cum am amintit mai sus, cîtă vreme datele C14 erau puţine şi răzleţe, neconstituind serii impunătoare ca acelea de care dispunem astăzi, ele puteau fi contestate în bloc. Dar astăzi, cînd avem la dispoziţie pentru neo-eneoliticul european sute de asemenea date şi cînd — fapt şi mai semnificativ—seriile obţinute pentru diferite regiuni şi culturi coincid, cu rare excepţii, cu cronologia relativă a diferitelor culturi, stabilită pe baze stratigrafice, nici chiar acei care continuă să aibă rezerve faţă de metodă în general sau faţă de unele dintre aceste date nu pot totuşi *ignora* metoda şi toate rezultatele ei, într-o discuţie privind problemele de cronologie absolută. Este adevărat că s-au purtat diferite discuţii în legătură cu devierile vîrstei indicate de radiocarbon faţă de adevărata vîrstă a piesei examinate, ca şi în legătură cu variaţiile regionale în concentrarea carbonului 14 şi aşa mai departe, dar specialiştii respectivi (fizicieni, nu arheologi) au arătat clar că toate acestea nu afectează valabilitatea generală a datelor C14. Mai mult decît atît, relativ recenta metodă a datării pe baza inelelor unor copaci a dus la ceea ce a fost numită o „recalibrare a datelor C14" (care totuşi ni se păruseră la început exagerate!), adică la o datare cu circa un mileniu mai veche decît datarea C14! Nu este cazul să intrăm aci în amănunte, dar fiindcă în cele ce urmează va fi vorba şi de datarea aşezării Hăbăşeşti, amintim numai că data de 3380 ± 80 î.e.n. iniţial stabilită pe baza analizei C14 ar trebui „recalibrată" la circa 4300 î.e.n. [15]. Pentru a nu fi însă consideraţi drept „radiocarbonişti", ne mulţumim numai să amintim aceste fapte.

Sigur este însă că situarea culturii Gumelniţa începînd din mileniul IV î.e.n. este absolut justificată, deoarece ea precede complexul Cernavoda şi deci şi culturile Ezero-Mihalič din Bulgaria de sud, care la rîndul lor sînt în parte contemporane cu sfîrşitul Troii I şi eventual cu începutul Troii II, dată ce poate fi fixată cu destulă siguranţă pe la mijlocul mileniului III î.e.n. De aceea, chiar dacă socotim că existenţa culturii Gumelniţa s-a prelungit pînă la această dată şi tot, ţinînd seama de

[15] Pentru a nu cita publicaţiile mai puţin accesibile pe care nici noi nu le-am consultat, vom aminti aici în primul rînd articolul cercetătorului englez Colin Renfrew, *The Tree-ring Calibration of Radiocarbon: an Archaeological Evaluation*, *PPS*, XXXVI, 1970, p. 280—311 (unde, pe baza acestei „recalibrări" se precizează, în concluzii, că „the Vinča culture and the first European metallurgy flourished some two millenia before the First City of Troy" — p. 309) şi în al doilea rînd comunicarea prezentată de Marija Gimbutas la a treia conferinţă pentru problemele indo-europene de la Universitatea din Pennsylvania, în 1970, apărută sub titlul *Proto-Indo-European Culture: the Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millenia B.C.*, în volumul *Indo-European and Indo-Europeans*, Univ. of Pennsylvania Press, 1970, p. 155—197; cf., pentru data nouă propusă pentru Hăbăşeşti, p. 178.

grosimea straturilor de cultură din unele aşezări (aproape 4 m la Căscioarele, peste 3 m la Gumelniţa, fără să luăm în considerare unele gropi care depăşesc adîncimea de 4 m, şi ca să nu mai amintim de unele aşezări similare din Bulgaria), ar trebui să admitem că începutul acestei culturi se situează înainte de începutul mileniului III, deci în mileniul IV; formulînd această posibilitate facem totuşi o concesie (numai pentru a întări argumentarea noastră, căci nu credem de loc în o asemenea posibilitate) de aproape trei sferturi de mileniu faţă de datarea obţinută pe baza examenelor C14, care indică, în majoritate, date în al doilea sfert al mileniului IV şi cîteva în al treilea sfert al aceluiaşi mileniu, dar *nici una* în mileniul III î.e.n., fie că este vorba de aşezările gumelniţene din România sau de cele din Bulgaria.

În felul acesta, şi în ipoteza care ţine cel mai puţin seama de rezultatele metodei C14, după care ultima etapă (Spanţov) a culturii Boian de la Căscioarele este datată pe la 4000—3900 î.e.n., de vreme ce toate cele patru faze ale culturii Boian preced cultura Gumelniţa ele trebuie datate cel puţin în mileniul IV, iar cultura Vinča A, anterioară tuturor fazelor Boian n-ar putea fi datată decît mult *înainte* de sfîrşitul mileniului IV î.e.n., deci cu mai bine de un mileniu înainte de data propusă de partizanii cronologiei scurte. Chiar dacă am merge şi mai departe, refuzînd să acordăm pentru dezvoltarea celor patru faze ale culturii Boian şi pentru acumularea masivelor depuneri ale culturii Gumelniţa un număr mare de secole, nu credem totuşi că s-ar putea comprima întreaga această lungă evoluţie în numai trei-patru sute de ani, căci numai în felul acesta s-ar mai putea susţine că începutul culturii Vinča s-ar situa după pragul dintre mileniile IV şi III î.e.n. şi că aspectul Turdaş, căruia îi aparţin toate piesele prezentate de Vlassa în articolul la care ne referim şi care se situează mai de grabă în faza Vinča B decît în faza Vinča A, ar putea fi datat după 2700 (sau 2600—2400) î.e.n. cum propune Vlassa. Repetăm însă, datele propuse de colegul clujean nu ni se par valabile, noi continuînd să socotim — pentru motivele arătate şi pentru destule altele pe care nu le putem arăta acum — că fazele A şi B ale culturii Vinča-Turdaş sînt *anterioare* sfîrşitului mileniului IV î.e.n.

4. În *addenda* de la p. 33—39, Vlassa ia în discuţie aşa cum am mai amintit şi unele dintre ultimele noastre descoperiri din aşezarea de pe Ostrovelul de la Căscioarele. În primul rînd el se opreşte la modelul de sanctuar de lut, publicat de Hortensia Dumitrescu, fiind de acord cu autoarea care caută corespondenţe pentru această excepţională piesă în Asia Anterioară, fără ca el să admită totuşi că aceste corespondenţe trebuie situate înainte de 3000 î.e.n. cum face Hortensia Dumitrescu; după Vlassa, ele ar trebui datate „la un orizont databil în linii generale pe la 3000 î.e.n." (p. 37). Trebuie totuşi subliniat aici faptul că Hortensia Dumitrescu, în paragraful final al studiului său, arată că deocamdată preferă cronologia scurtă — deşi datele C14 indică, pentru stratul respectiv de la Căscioarele, o vechime mult mai mare — deoarece piesele aparţinînd culturilor balcanico-dunărene, care pot să fie considerate inspirate după modele din Asia Anterioară, trebuie datate după originalele imitate şi nu chiar în acelaşi timp. Iar cele mai vechi elemente de com-

parație pentru modelul de sanctuar de la Căscioarele pe care le-a putut constata s-ar situa în a doua jumătate a mileniului IV î.e.n.

În al doilea rînd Vlassa se referă la coloana de cult tot de lut, descoperită de noi în stratul Boian-Spanțov al aceleiași așezări, exprimînd părerea că ,,se pare că datarea pe baza C14 pe la 4000—3800 este totuși prea timpurie'' (p. 35—36), iar mai departe afirmînd că ,,problematic e și faptul că ar fi « o coloană de cult » și dacă presupusa înrudire cu Çatal Hüyük este într-adevăr corespunzătoare''. Urmează apoi un excurs asupra coloanelor mesopotamiene, amintindu-se fapte bine cunoscute chiar de studenți și anume că în Mesopotamia unii pilaștri și unele coloane sînt decorate cu mozaicuri policrome și formulîndu-se ipoteza că ,,cele două coloane ar fi putut avea și un rol funcțional arhitectonic în sanctuarul de la Căscioarele''; Vlassa sfîrșește totuși prin a face concesia să admită că ,,din pricina scăzutei rezistențe a materialului de construcție întrebuințat, acest rol s-ar putea să nu mai poată fi sigur'' (p. 37).

Este însă sigur că dacă Vlassa nu s-ar fi grăbit și n-ar fi discutat această problemă numai pe baza primelor informații sumare publicate de noi în *Archeologia — tresors des ages* [16], ar fi putut folosi studiul detaliat asupra acestei descoperiri, care n-a întîrziat de loc (fiind predat de noi pentru tipar în toamna anului 1969, adică numai la un an de la descoperire, și apărut în *Dacia*, XIV, 1970); ar fi aflat astfel motivele care exclud un eventual rol funcțional al celor două coloane de lut descoperite la Căscioarele. Pe de altă parte, noi am arătat că, deși e vorba de motive foarte apropiate, pictate pe coloana cea mare de la Căscioarele și pe pereții unuia dintre sanctuarele de la Çatal Hüyük, ,,ar fi hazardat să vrem să stabilim vreo legătură directă între descoperirile noastre de la Căscioarele și cele de la Çatal Hüyük din cauza marii diferențe cronologice dintre cele două așezări'' (peste două mii de ani!) [17] și de aceea observațiile lui Vlassa în această privință sînt cu totul inutile; cît privește data de 4000—3800 î.e.n. pentru stratul respectiv de la Căscioarele, care lui Vlassa i se pare ,,prea timpurie'' (p. 35), ea se leagă de problema cronologică pe care am discutat-o mai sus, așa că nu mai revenim, mulțumindu-ne numai să precizăm că în nici un caz cultura Boian n-ar putea fi datată în mileniul III, ci cel puțin în mileniul IV î.e.n. [18].

În cele din urmă Vlassa ia în discuție unele descoperiri din cuprinsul culturii Cucuteni, spunînd că ,,acum mai puțin de două decenii Vl. Dumitrescu a precizat (feststellte) pe baza unei *sigure și juste* analize

---

[16] Vladimir Dumitrescu, *Căscioarele, un sanctuaire néolithique en Roumanie, Archeologia. Trésors des Ages*, nr. 32, 1970, p. 74—77.

[17] Idem, *Edifice destiné au culte..., loc. cit.*, p. 24.

[18] Este clar de altfel că, datînd în jurul anului 3000 î.e.n. piesele pe care el le socotește ,,analogii'' mesopotamiene pentru macheta de sanctuar de la Căscioarele, Vlassa contrazice propriul său punct de vedere cu privire la cronologia atît de joasă propusă pentru cultura Vinča-Turdaș. Cum s-ar putea admite o dată în jurul anului 3000 pentru faza Gumelnița A 2 de la Căscioarele, de vreme ce Turdașul, sigur anterior culturii Gumelnița, este datat mult după 3000 î.e.n.? Cît privește ,,căsuțele de cult'' de la Assur, ele nu pot fi ,,analogii'' valabile pentru sincronisme, deoarece numai faptul că sînt și ele modele de lut ale unor construcții legate de practicile de cult nu poate constitui un element în sprijinul sincronismelor.

arheologice (sublinierea e a noastră ! *n.a.*) că... aşezarea de la Hăbăşeşti trebuie situată la sfîrşitul fazei Cucuteni A... şi înclina să situeze datarea acestei faze pe la 1800 î.e.n. " (p. 37—38), subînţelegîndu-se probabil că, de îndată ce ulterior ne-am oprit la alte concluzii, nu mai poate fi vorba de analiză arheologică justă şi sigură... Se cuvine deci să facem mai multe precizări. În primul rînd, ni se pare că ar fi fost util ca Vlassa să indice ce anume nu corespunde unei astfel de analize arheologice în poziţia adoptată mai recent de noi în problemele culturii Cucuteni, căci dacă astăzi nu mai putem situa aşa de tîrziu sfîrşitul culturii Cucuteni, aceasta se datoreşte, după convingerea noastră, tot unei analize arheologice juste, dar mai complete şi deci în funcţie de *toate* datele cunoscute ulterior şi care au dus la modificarea punctului nostru de vedere de acum 20 de ani. După cum am arătat în lucrările noastre ulterioare despre cultura Cucuteni, sîntem astăzi de părere că aşezarea de la Hăbăşeşti nu mai trebuie situată la sfîrşitul fazei Cucuteni A ; şi împărţind evoluţia acestei faze în patru etape, situăm acum aşezarea de la Hăbăşeşti la începutul etapei a treia — tot pe baza analizei tipologice a faptelor, deocamdată singura posibilă în acest caz. Deşi unii cercetători înclină şi astăzi să prefere o datare foarte tîrzie pentru cultura Cucuteni (de pildă T. Sulimirski), noi socotim că această eventualitate trebuie exclusă, pentru motivele arătate mai sus în legătură cu indicaţiile stratigrafice din Bulgaria şi din Grecia (încă de loc sau insuficient cunoscute acum două decenii), valabile în chip indirect dar sigur, şi pentru cultura Cucuteni, deoarece aceasta este în bună măsură sincronă cu cultura Gumelniţa.

Pe de altă parte, oricît de mare ar putea fi asemănarea între tipul vaselor antropomorfe descoperite la Hăbăşeşti şi vasul metalic de la Byblos (databil între 2100—1800 î.e.n.), această asemănare nu poate constitui „o corespondenţă excepţional de sigură" (p. 39), iar vasele antropomorfe cucuteniene de lut — chiar dacă vor fi apărut în urma unor impulsuri culturale microasiatice — nu pot fi replici ale exemplarului aşa de tîrziu de la Biblos. Se ştie de altfel că acelaşi tip de vas antropomorf s-a descoperit şi în aşezarea de la Izvoare, făcînd parte din categoria ceramicii cu decor *bicrom* şi datînd astfel dintr-o etapă foarte apropiată de începuturile culturii Cucuteni, început pe care şi atunci cînd nu se cunoştea decît cronologia scurtă nu-l puteam situa abia în preajma anului 2000 î.e.n.

Pentru toate aceste motive şi ţinînd seama de rezultatele la care se poate ajunge pe baza unei *analize arheologice complete*, deci acordînd atenţie cu precădere constatărilor stratigrafice, indiscutabil mult mai sigure decît cele tipologice, sîntem de părere, aşa cum am spus, că începutul culturii Vinča nu poate fi situat în preajma anului 3000 î.e.n. şi cu atît mai puţin după această dată, şi ca atare nu putem accepta data atribuită de Vlassa descoperirilor discutate. Aceasta nu înseamnă că dorim să trecem sub tăcere existenţa şi a unor fapte contradictorii, cum ar fi, de exemplu, înseşi tabletele de la Tărtăria, pe care totuşi unii specialişti în domeniul scrierilor mesopotamiene le consideră autentic-sumeriene (fără ca totuşi acest calificativ să poată fi atribuit şi celorlalte piese recent publicate). Sarcina cercetărilor viitoare este în primul

rînd tocmai aceea de a găsi soluţia adecvată pentru a înlătura aceste contradicţii aparente.

5. Înainte de a încheia aceste cîteva observaţii, ni se pare util să ne referim şi la alte faţete ale problemei discutate pînă acum.

În primul rînd este vorba de datele diferite la care se situează descoperirile şi culturile vest-asiatice şi est-mediteraneene cu care sînt comparate piesele recent publicate. Aceste apropieri încep în ordinea cronologică cu perioada Halaf tîrzie, care, după cercetători ce nu pot fi acuzaţi că ar fi partizani ai cronologiei lungi [19], este anterioară anului 4300 î.e.n. şi în orice caz se termină la această dată; ele se continuă cu perioada tîrzie El Obeid (sau Ubaid), care, datează între 4300—3900 î.e.n. şi apoi cu Uruk IV—III şi Jemdet Nasr de început, situate la sfîrşitul mileniului IV şi chiar la începutul minleniului III î.e.n., pentru a se termina cu Minoicul Mijlociu I—II, în genere datat după anul 2000 î.e.n. Este vorba deci de comparaţii pentru o singură etapă a culturii Vinča-Turdaş care se eşalonează pe un răstimp de mai bine de un mileniu şi jumătate şi care, de aceea, nu pot indica un sincronism ferm cu descoperirile transilvănene publicate de Vlassa, pe care el le situează abia spre sfîrşitul răstimpului amintit. De aceea socotim că diferitele apropieri tipologice semnalate de Vlassa, chiar dacă ar fi indicat într-adevăr existenţa unor inspiraţii microasiatice şi est-mediteraneene, nu au vreo valoare *cronologică* pentru cultura Turdaş.

În al doilea rînd, repetăm, noi nu avem nici o îndoială că între lumea egeo-vest-asiatică şi regiunile carpato-dunăreano-balcanice au existat permanente legături culturale, dependente sau nu de eventuala înrudire a populaţiilor respective (legături care au început chiar din cel mai vechi orizont neolitic, acela preceramic, manifestîndu-se între altele prin însăşi implantarea acestuia în sudul Peninsulei Balcanice şi fiind apoi continuate de-a lungul secolelor şi mileniilor următoare), dar problema mecanismului — ca să spunem aşa — al acestui difuzionism cultural trebuie bine aprofundată, mai ales că teoria autohtonismului cultural al Balcanilor şi al regiunii carpato-dunărene în epoca neo-eneolitică are din nou susţinători înfocaţi [20]. În ceea ce ne priveşte, chiar dacă pînă la urmă această teorie va putea fi considerată întemeiată, noi credem totuşi că legăturile dintre cele două mari zone culturale amintite nu pot fi negate. Şi tocmai de aceea nu ne îndoim că legăturile culturale de care vorbim au putut duce în chip firesc nu numai la influenţe de ordin general cultural şi la întrepătrunderi la nivelul unora dintre formele de suprastructură, ci şi la o circulaţie efectivă a unor bunuri materiale denumite în general cu

[19] Cf. Edith Porada, *The Relative Chronology of Mesopotamia ; I, Seals and Trade (6000—1600 B. C)*, în vol. *Chronologies in Old World Archaeology*, Univ. of Chicago Press, 1965, p. 133—200; tabelele cronologice de la p. 175—177.

[20] Colin Renfrew, *The autonomy of the South-east European copper age*, in *PPS*, XXXV, p. 12 şi urm. Ar fi de dorit ca arheologii români care se ocupă cu problema începuturilor metalurgiei în SE Europei să discute temeinic argumentele şi concluziile lui Renfrew, deoarece această ,,autonomie'' a epocii cuprului în SE Europei are implicaţii deosebit de importante în privinţa întregii probleme a relaţiilor culturale dintre această regiune şi Asia Anterioară. Pe de altă parte, faptul că unele dintre descoperirile din zona Porţilor de Fier, atribuite culturii Schella Cladovei şi considerate pînă acum epipaleolitice, ar putea reprezenta un protoneolitic local, cum înclină descoperitorul, trebuie avut şi el în vedere.

un termen destul de inadecvat „piese de import". Se pune însă întrebarea cît de intensă a putut fi această circulaţie de piese şi cît de mare va fi fost rolul lor în dezvoltarea culturilor locale. Cu alte cuvinte, se cuvine să ne întrebăm dacă locuitorii neolitici ai aşezărilor de la Turdaş, Tărtăria, Cluj, Ronaţ şi altele contemporane au putut avea în faţa ochilor un număr aşa de mare şi de variat de piese venite tocmai din îndepărtata Mesopotamie. În cazul unui răspuns afirmativ la această întrebare, ar însemna că, practic vorbind, asemenea piese să fi ajuns în cele mai multe din aşezările culturii Vinča-Turdaş şi totodată într-un număr excepţional de mare. Ne vedem însă siliţi să ne întrebăm de ce pînă acum nu s-a găsit *nici un original* mesopotamian, de vreme ce toate piesele descrise de Vlassa sînt imitaţii, respectiv copii după asemenea originale? Şi de ce în aşezările aceleiaşi culturi Vinča din Iugoslavia — dintre care unele au fost cercetate destul de temeinic — lipsesc nu numai originalele, dar şi presupusele copii după astfel de originale? Ar fi fost oare posibil ca un număr atît de mare de originale să ajungă pînă la nord de Carpaţi, fără să fi stîrnit nici un ecou în zona sud-dunăreană de răspîndire a culturii Vinča? De altfel aceleaşi întrebări sînt valabile şi pentru restul Peninsulei Balcanice, pe unde trebuia să treacă în chip normal drumul pe care ar fi circulat purtătorii acestor piese. Căci, fără să excludem posibilitatea existenţei unor „piese de import", este sigur că influenţele culturale se exercitau în special prin transmisiuni succesive din aproape în aproape şi din vecin în vecin, nu numai prin circulaţie de piese la mii de kilometri. Desigur, la toate întrebările de mai sus nu se poate răspunde decît negativ, ceea ce indică o situaţie de fapt care nu poate fi trecută cu vederea [21].

În acelaşi timp, pentru ca într-adevăr în aşezările transilvănene ale culturii Vinča-Turdaş localnicii neolitici să fi putut copia, de la un anumit moment, cu atîta asiduitate, vase de cult mesopotamiene şi tablete cu scriere sumeriană, să fi desenat pe funduri de vase corăbii egeice, să fi modelat în relief pe vase reprezentări legate de panteonul mesopotamian şi, în sfîrşit, să fi imprimat pe plăci cilindrii mesopotamieni, ar trebui să credem în existenţa unui adevărat pelerinaj al sumerienilor itineranţi transportînd cu ei, în ce fel?, piesele originale, arătîndu-le localnicilor numai atît cît aceştia să le poată copia, de vreme ce originale mesopotamiene lipsesc. De altfel chiar în acest caz ar trebui să admitem că aceşti itineranţi străbăteau fără să zăbovească întreaga Peninsulă Balcanică, nedînd în felul acesta posibilitatea şi triburilor sud-dunărene să imite sau să copieze piesele destinate triburilor de la nord la Dunăre.

Toate acestea ne fac să credem că înainte de a fi prezentat aşa cum a făcut legăturile — şi după părerea noastră indiscutabile — ale neoliticului carpatic cu Asia Anterioară, colegul Vlassa s-ar fi cuvenit să medi-

---

[21] Ar mai fi de formulat încă o întrebare, pe care am ezitat mulţi ani să o formulăm în scris, dar care credem că trebuie totuşi să primească un răspuns. Colegul Vlassa ne-a comunicat încă de acum cîţiva ani că tăbliţele de la Tărtăria, fiind foarte fragile şi riscînd să se sfărîme, au fost arse de el într-un cuptor (nu-mi amintesc despre ce fel de cuptor era vorba), imediat ce au fost aduse la Cluj. Dar, admiţînd că într-adevăr această măsură părea necesară (deşi nu ştim să se procedeze în felul acesta cu piesele ceramice fragile), nu era oare indicat ca piesele respective să fie examinate şi de alţi cercetători *înainte* de această ardere secundară şi de asemenea să fie fotografiate în starea originală, pentru a nu da loc la nici un fel de nedumerire?

teze asupra tuturor aspectelor problemei şi numai după aceea — dacă ar fi găsit într-adevăr răspunsuri valabile la întrebările ce se pun în chip firesc — să se fi avîntat atît de departe. În ceea ce ne priveşte, socotim că problema este de o importanţă prea mare pentru a nu trebui să fie discutată pe toate feţele şi tocmai de aceea ni s-a părut indicat să formulăm observaţiile din aceste pagini, în speranţa că discuţiile ce vor urma vor putea elimina toate incertitudinile şi vor înlesni formularea unor concluzii cu adevărat întemeiate, pentru care este nevoie de altfel atît de analiza temeinică a faptelor din partea specialiştilor, cît şi de o ilustrare corespunzătoare a tuturor pieselor aduse în discuţie.

TURDAŞ — MESOPOTAMIA

notes en marge d'un récent article

RÉSUMÉ

L'auteur passe en revue les opinions de N. Vlassa à propos de certaines découvertes néolithiques de Transylvanie, opinions formulées dans un article récemment publié (Acta Musei Napocensis, vol. VII, 1970). Tout en admettant la thèse de l'importance des contributions directes et des influences des cultures de l'Asie antérieure à la formation et à l'évolution des cultures néo-énéolithiques de la Péninsule des Balkans et de la zone carpato-danubienne — thèse que l'auteur a toujours soutenue lui-même —, il n'est pas d'accord avec l'interprétation que Vlassa donne à toute une série de pièces céramiques découvertes en Transylvanie et appartenant à l'aspect de Turdaş de la culture néolithique de Vinča-Turdaş. Il s'agit, entre autres, d'un fragment décoré d'incisions sur le fond, d'un disque perforé, en argile, décoré de «signes d'écriture», ainsi que d'un autre disque similaire; d'un fragment de tablette en argile cuite décorée par l'impression d'un «cylindre mésopotamien»; de deux tessons décorés de représentations zoomorphes en relief; d'un fragment de vase de culte, etc., toutes ces pièces étant considérées par Vlassa comme des imitations locales d'après des originaux mésopotamiens (à l'exception d'une pièce comparée à des pièces cycladiques). Selon Vlassa, toutes ces pièces prouveraient que la date attribuée par lui et par d'autres chercheurs au début de la culture de Vinča-Turdaş (qui devrait être fixé *après* le commencement du IIIe millénaire av.n.è.) serait correcte.

L'auteur conteste cependant la plupart des interprétations de Vlassa, tant en ce qui concerne la prétendue représentation d'un bateau cycladique à voiles, le fragment de vase interprété comme vase de culte du type mésopotamien, le fragment de la tablette décorée «à l'aide de l'impression d'un cylindre, la «représentation zoomorphe en relief» sur un tesson, considérée par Vlassa comme étant un oiseau à tête de félin, imitée d'après les images de la déesse mésopotamienne Imgud à corps d'aigle et à tête de lionne ... Quant aux «signes d'écriture», l'auteur décline sa compétence, bien qu'il n'est aucunement convaincu qu'il s'agisse vraiment d'une écriture mésopotamienne.

D'autre part, même si l'on serait tenté d'admettre que certaines des pièces décrites par Vlassa aient des correspondances asiatiques, le

fait que les analogies proposées par lui s'étendent sur plus d'un millénaire et demi — à partir de la phase tardive Halaf (antérieure, d'après les spécialistes, à l'an 4300 av.n.è.) et jusqu'à la phase Uruk IV et Djemdet Nasr (datée à la fin du IVe millénaire et même au début du IIIe millénaire av.n.è) — enlève à ces supposées correspondances toute valeur chronologique pour la date de début de la culture de Turdaş. En même temps, pour que des imitations locales des pièces « importées » soient tellement nombreuses au nord des Carpates, il faudrait admettre que les originaux « importés » étaient eux aussi très nombreux, ce qui n'est aucunement prouvé, justement parce que jusqu'à présent on n'a pas découvert aucun original mésopotamien au nord des Carpates et pas même dans toute la Péninsule des Balkans, où manquent d'ailleurs même les copies locales.

Il est difficile de comprendre, enfin, pourquoi Vlassa ne tient aucun compte des résultats des fouilles stratigraphiques du sud de la Bulgarie et du nord de la Grèce, qui prouvent d'une manière incontestable que la culture de Vinča-Turdaş est de beaucoup antérieure au début du IIIe millénaire ; il ne s'agit pas, en l'occurrence, d'être partisan de la chronologie longue ou de la chronologie courte, mais d'accorder la priorité qu'ils méritent aux résultats de la stratigraphie. L'auteur reconnaît qu'il a été lui-même partisan de la chronologie courte, mais il a dû renoncer à son ancien point de vue justement à cause des résultats mentionnés plus haut et aussi en tenant compte des dates fournies par la méthode du C14. Il lui semble donc naturel que les dates considérées valables il y a une vingtaine d'années pour la fin de la culture de Cucuteni (ainsi que des autres cultures énéolithiques de la zone carpato-danubiano-balkanique) ne soient plus acceptées aujourd'hui.

DISCUȚII DESPRE ORAȘELE PONTICE ȘI TERITORIILE LOR ÎN PERIOADA ARHAICĂ, PE MARGINEA UNOR STUDII RECENTE

DE

SUZANA DIMITRIU

Pornesc de la studiul Aleksandrei Wasowicz, din *Dacia*, N.S., XIII, 1969, intitulat *La campagne et les villes du littoral septentrional du Pont Euxin* (*nouveaux témoignages archéologiques*) (p. 73—100), în care autoarea se încadrează în noua orientare a cercetărilor, care este aceea de „a ieși din incintele orașelor și de a pătrunde în teritoriile acestora" [1], în vederea stabilirii raportului dintre cele două unități.

Comentariul de față nu-și propune să rezolve situațiile vest-pontice prin prisma unor interpretări valabile — eventual — pentru Pontul de nord. Și chiar dacă și-ar propune aceasta, nu ar putea-o face, pentru că în chiar mediul nord-pontic se operează cu constatări de situații ale căror cauze rămîn încă sub semnul întrebărilor. Tot ce se poate cîștiga pentru Pontul de vest — și în cadrul acestei regiuni, mă gîndesc deocamdată la Histria în perioada arhaică — constă în îmbogățirea bagajului de întrebări cu unele pe care nu ne gîndisem să ni le punem încă, și, eventual, cu avansarea foarte prudentă a unor sugestii.

★

Al. Wasowicz ia în considerare pentru coasta de nord a Mării Negre trei mari grupe regionale: 1) Limanul Bugului, 2) Bosporul cimmerian, 3) Crimeea occidentală.

Limanul Bugului [2]. Se constată spre sfîrșitul secolului al VII-lea — începutul secolului următor o densitate sporită de locuire, cu precădere înspre malul drept al Niprului mijlociu. Mai spre sud, către Limanul propriu-zis, s-au detectat circa 20 de așezări. Această situație contrastează cu cea constatată în secolul anterior, situație caracterizată printr-o slabă densi-

---

[1] Al. Wasowicz, *op. cit.* p. 73.
[2] *Ibidem*, p. 77—83.

SCIV, tomul 23, nr. 1, București, 1972, p. 111—120

tate de populaţie. Aşezările sînt puţin întinse, neîntărite, cu locuinţe fie de tip bordei, fie de suprafaţă. Aspectul acestor aşezări este destul de primitiv. Caracterul lor agricol se precizează prin resturile de silozuri, unelte şi cereale descoperite. În contextul ceramic prevalează ceramica lucrată la roată, precum şi cea de import. Nu lipsesc nici monedele de bronz (săgeţile-monede şi aşa-numiţii delfinaşi). În rezumat deci, reţinem pentru aşezările respective caracterul lor rural dar şi o contingenţă cu activitatea comercială (dovadă monedele şi ceramica de import).

În privinţa populaţiei din aşezările respective, părerile cercetătorilor sovietici sînt împărţite între sciţi, callipizi şi mixhelleni.

În *Bospor* [3] situaţia constatată de Al. Wasowicz este următoarea : 200 de aglomerări de caracter rural, contemporane cu Pantikapaion, Myrmekion, Tyritake, Akra, Theodosia, Nymphaion, deci din pragul secolului al VI-lea pînă în secolul al V-lea. În afară de aceste aşezări încadrabile în perioada arhaică şi parţial imediat după aceasta, s-au mai observat în regiunea Pantikapaion urme de lotizări de teren, pentru care nu s-a putut specifica epoca, precum şi ferme şi alte aglomerări rurale din secolele IV-III.

A treia zonă la care se referă cercetătoarea poloneză este *Crimeea occidentală* [4], în special regiunea Kalos Limen, unde au fost semnalate urme de lotizare, constînd din parcele rectangulare de cîte 7—8 ha, împrejmuite cu ziduri de piatră şi despărţite unele de altele prin drumuri de circa 6 m lăţime. Întreaga chora a Kalos Limenului era la rîndul ei apărată printr-un zid de piatră.

În funcţie de materialul ceramic recoltat în teritoriu, s-a ajuns la concluzia că chora era contemporană cu Kalos Limen, chiar din faza veche a oraşului. Nu aceeaşi situaţie a fost observată la Eupatoria din secolul al V-lea, al cărei teritoriu nu pare a fi urcat mai sus de secolul al IV-lea. Cît priveşte regiunea Chersonesului, se admite, tot în funcţie de materialul arheologic, că chora oraşului s-a constituit la scurtă vreme după întemeierea coloniei, deci într-un timp imediat următor datei de 420, deşi nu se exclude nici ipoteza unei organizări concomitente oraş-teritoriu.

Rezumînd acum situaţia din nordul Mării Negre a oraşelor şi teritoriilor acestora în perioada arhaică, putem schiţa următorul tablou :

În regiunea Bugului unele din aşezările de caracter rural sînt anterioare Olbiei, deci anterioare secolului al VI-lea. Ex. Viktorovka şi Şirokaia Balka, unde s-a găsit ceramică rhodiană A. În Bospor şi în Crimeea occidentală aşezările cu caracter rural sînt fie contemporane, fie uşor posterioare fazei celei mai vechi a oraşelor greceşti de acolo.

Evident, cele mai multe probleme sînt puse de situaţia din Limanul Bugului. Teza care a început să prindă teren în literatura sovietică de specialitate şi care îşi găseşte un convins susţinător în persoana cercetătorului V. Lapin, pe ale cărui convingeri se bazează, de altfel, şi Al. Wasowicz, este aceea că în Limanul Bugului în etapa cea mai veche, deci sfîrşitul secolului al VII-lea — începutul secolului al VI-lea, micile aşezări rurale de care am pomenit sînt grupate în jurul unui centru mai important,

---

[3] *Ibidem*, p. 83—87.
[4] *Ibidem*, p. 87—90.

care cu timpul se transformă în aşezare cu caracter meşteşugăresc şi comercial [5].

Paralel cu evoluţia acestui centru principal (în speţă Olbia) se dezvoltă mai departe şi micile aşezări care gravitează în jurul acestuia şi se organizează în chip definitiv şi chora.

Această interpretare ne obligă oarecum la următorul raţionament : din moment ce în epoca nemijlocit premergătoare stabilirii grecilor în această regiune a Mării Negre (deci în secolul al VIII-lea şi prima jumătate a secolului al VII-lea) densitatea de locuire autohtonă este în regiune foarte slabă şi spre sfîrşitul secolului al VII-lea — începutul secolului al VI-lea devine dimpotrivă foarte consistentă, înseamnă că „ceva" i-a atras pe autohtoni spre coastă. Foarte probabil că acest „ceva" înseamnă apariţia grecilor, cu posibilităţi de înnodare a unor relaţii avantajoase pentru ambele părţi. După această fază de prime contacte, uneori chiar sporadice, sînt constatate ca existente acele aglomerări rurale locuite, în fond, de cine? Căci la o dată care corespunde cu ultimul pătrar al secolului al VII-lea şi care este aceea a aşezărilor de la Viktorovka, Şirokaia Balka şi Berezan, nu este admisă, fără rezerve, prezenţa în mod clar în Limanul Bugului, a sciţilor. Pe de altă parte, prezenţa ceramicii greceşti în toate micile formaţiuni „rurale" din Liman marchează acea „empreinte grecque" de care vorbeşte Al. Wasowicz [6]. „Amprenta grecească" oglindeşte însă situaţia unui moment dat, căci nu s-a putut prinde în aşezările respective un stadiu „prereceptiv" formelor de cultură materială superioare greceşti, cu alte cuvinte nu se poate reconstitui modul în care s-a desfăşurat procesul de luare de contact cu grecii. Prin urmare, ni se înfăţişează doar stadiul în care această luare de contact este săvîrşită.

A doua alternativă, aceea a locuitorilor callipizi (eleno-sciţii lui Herodot), nu este nici ea mai lămuritoare, pe de o parte în ceea ce ar privi prezenţa în secolul al VII-lea a sciţilor în această regiune, pe de altă parte pentru că cu greu se poate admite într-o perioadă atît de timpurie un mix-elenism, care reprezintă stadiul quasi-final al unui îndelungat proces cu multiple implicaţii de ordin etnic, social, economic şi de cult. Situaţia de mix-elenism pretinde, ca să spunem aşa, o „presituaţie", care este, cel puţin pînă la această dată, insesizabilă. Atunci cei stabiliţi în aglomerările rurale erau greci? Dar dacă erau greci, cum se explică formele netipic greceşti de locuinţe şi prezenţa ceramicii autohtone? Se poate răspunde desigur, că noii veniţi s-au adaptat, de nevoie, posibilităţilor locale.

Nu acesta este, în fond, miezul problemei. Mai important ar fi să se poată răspunde în ce mod s-au putut implanta grecii pe o arie aşa de întinsă, cum au rezolvat luarea în posesiune a pămîntului, căci pentru a se fi putut aşeza aşa de răspîndit le trebuia în mod clar „o stare de drept" şi nu „una de fapt" asupra teritoriului [7]. De la cine au luat acest teritoriu? Cum îl apărau, cu acele mici aşezări neîntărite? Trecînd şi peste aceste întrebări, ne găsim în faţa altor nedumeriri. Un exemplu : Al. Wasowicz e de părere că Olbia emite spre sfîrşitul secolului al VI-lea monede

[5] *Apud* Al. Wasowicz, *op. cit.*, p. 81.
[6] *Ibidem*, p. 82.
[7] Vezi pentru această terminologie, D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, 1965, p. 195.

şi că formarea definitivă a polisului ar fi avut loc în secolul al V-lea [8] (deşi nu ni se arată elementele care i-au întemeiat această prezumţie). În cazul acesta trebuie admisă o „fază rurală" a Olbiei în plin secol al VI-lea. Dar cum se acordă interpretarea „fazei rurale" cu ştirile literare (Pseudo Skymnos şi Eusebios) care, chiar dacă cu diferenţe de cîteva decenii, admit întemeierea Olbiei într-un moment din secolul al VII-lea şi nu ca rezultată dintr-un lung proces evolutiv întins pe aproape un secol? Există această „fază rurală" a Olbiei constatată arheologic? S-a putut sesiza la Olbia acea influenţă pe care aşezările rurale o exercitau asupra unor aşezări urbane, influenţă de care vorbeşte Roland Martin [9] ? Ce reprezintă Berezanul de la sfîrşitul secolului al VII-lea în contextul din Limanul Bugului? Este Berezanul un emporion grecesc (ca şi, după unii autori, Şirokaia Balka) [10], care cedează în secolul al VI-lea locul Olbiei? Sau sînt două unităţi cu destine separate? nu mai puţin lămurită ne apare situaţia aglomerărilor umane de pe cursul mijlociu al Niprului, pentru care Al. Wasowicz menţionează un bogat import de mărfuri greceşti în secolele VII-VI, ca amfore şi alte recipiente de lut, obiecte de metal, perle, obiecte de sticlă [11]. Care este raportul dintre cele două mari nuclee, cel din Limanul Bugului şi cel de pe Niprul mijlociu, în ceea ce priveşte etnia, aspectul aşezărilor şi inventarul grecesc din aşezările acestea? Se poate vorbi despre primul nucleu ca despre o „zona di dominio" [12] a Olbiei şi despre al doilea ca despre o zonă de expansiune de mărfuri?

Îndreptîndu-ne spre Bospor nu găsim o identitate de situaţii cu Limanul Bugului. Într-adevăr cele 200 de aglomerări de caracter agricol rural pomenite de Al. Wasowicz par a fi contemporane cu coloniile greceşti de acolo şi nu mai vechi decît acestea [13]. Data de început a acestor aşezări nefiind precizată trebuie să atribuim genezei oraşelor din această parte a Nord-Pontului alte cauze decît cele admise pentru geneza Olbiei? Sînt, aici în Bospor, întemeiate coloniile dintr-un început ca entităţi urbane, cu un teritoriu asigurat şi exploatat, aşezările rurale avînd un rol de jucat în această exploatare? Cercetătoarea I. Kruglikova (în vederile lui Lapin) înclină să creadă că „geneza oraşelor bosporane este de căutat tot în micile aşezări rurale şi numai acele aşezări rurale care beneficiau de condiţii mai favorabile s-au transformat în oraşe, ca centre de artizanat şi de comerţ" [14]. Ca să adoptăm însă acest punct de vedere trebuie să dovedim că s-a putut sesiza în oraşele respective faza rural-agricolă a acestora, precum şi felul în care s-a făcut trecerea spre faza comercială-meşteşugărească.

În Crimeea occidentală destule semne de întrebare pune şi situaţia chorei Chersonesului. Arheologii sovietici au putut delimita dimensiunile oraşului de la sfîrşitul secolului al V-lea — începutul secolului al

---

[8] *Ibidem*.
[9] R. Martin, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, 1956, p. 57.
[10] Al. Wasowicz, *op. cit.*, p. 81.
[11] *Ibidem*, p. 78 şi fig. 3, cu repartizarea importurilor greceşti.
[12] Termen intrebuinţat de D. Adameşteanu, *Kokalos*, II 1966, p. 146, citat de G. Vallet, *La cité et son territoire dans les colonies grecques d'Occident*, în *La città e il suo territorio, atti del settimo convegno di studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 1968, p. 70.
[13] Al. Wasowicz, *op. cit.*, p. 84.
[14] *Apud*, Al Wasowicz, p. 84—85.

IV-lea, precum și pe cele ale chorei sale, estimînd pentru oraș și chora circa 360 ha [15]. Criteriile de delimitare a teritoriului nu ne sînt arătate, ni se face cunoscută situația aceasta și în etapa următoare, deci sfîrșitul secolului al IV-lea — secolul al III lea î.e.n. ca în plină expansiune, superioară de 30 de ori față de teritoriul din faza anterioară. Se obține deci pentru teritoriul chersonitan din secolul al III-lea o suprafață de circa 12 000 ha. Arheologii sovietici și Al Wasowicz împreună cu ei postulează amenajarea chorei Chersonesului la scurtă vreme după începutul orașului (421—420), sau chiar paralel cu constituirea acestuia [16]. Din păcate nu avem la îndemînă nici un element care să ne arate dacă Chersonesul rezultă din urbanizarea vreunui centru rural, sau a fost dintr-un început conceput ca un centru urban, sau a provenit dintr-un emporion dezvoltat în polis? Dacă geneza Chersonesului trebuie căutată într-o fază rurală a sa atunci se pune, ca și pentru Olbia, problema unui teritoriu *ab initio* cu toate implicațiile ce decurg din această situație. Dacă dimpotrivă, nucleul orașului este de căutat într-un emporion, atunci hinterlandul nu i-a interesat la început pe coloniști din punct de vedere al exploatării lui, ci din acela al securității pe care o putea oferi pentru expansiunea de mărfuri. În cazul cînd, în secolul al IV-lea s-a trecut de la caracterul comercial la cel agricol, atunci natura raporturilor cu teritoriul s-a modificat în consecință. O relatare amănunțită asupra fermelor și a vechimii lor înainte de secolul al IV-lea ar aduce oarecare lumini.

Este meritul Aleksandrei Wasowicz de a fi înmănunchiat într-un studiu de sinteză orașele de pe coasta septentrională pontică precum și teritoriile acestora. Cum am văzut, există o diversitate de situații, care și-ar găsi însă rezolvarea într-o cauză unică, care este, ca să spunem așa, „cauza rurală". În sprijinul argumentării sale autoarea folosește și unele analogii de situații din sudul Italiei și Sicilia, în special cu privire la ceea ce autoarea numește „Convergence entre l'évolution de la chora et de la polis" [17]. Concluziile autoarei nu se pot sustrage însă obiecțiilor. Lăsînd la o parte faptul că între datele de început ale celor mai vechi colonii occidentale și acelea ale celor mai vechi colonii pontice există un decalaj de mai bine de un secol, și deci implicațiile de ordin politic, economic și social din a doua jumătate a secolului al VII-lea nu mai sînt aceleași ca ale secolului al VIII-lea, dar chiar în mediile occidental și pontic nu poate exista, mecanic, o cauză unică și comună care să stea la baza genezei coloniilor grecești. Dovadă diferitele direcții în care acestea evoluează.

★

La Congresul de la Taranto din 1967, dedicat orașelor și teritoriilor din Magna Graecia și Sicilia, G. Vallet a luat în discuție această problemă [18]. Ideea conducătoare a expunerii lui Vallet este aceea că problema respectivă trebuie căutată în „la raison d'être de la fondation" [19]. Faptul că unele colonii sînt comerciale, ca de exemplu Rhégion și Zanclé, și altele

[15] *Ibidem*, p. 91.
[16] *Ibidem*.
[17] *Ibidem*, p. 95.
[18] G. Vallet, *op. cit.*, p. 67—142.
[19] *Ibidem*, p. 72.

agricole sau de ,,peuplement", ca Leontinoi şi Gela, explică diversităţile care sînt de căutat pînă în actul întemeierii însăşi. O colonie comercială va avea în vedere, în primul rînd, alegerea unei poziţii avantajoase pentru efectuarea schimbului de mărfuri, pe cînd o colonie agricolă va fi preocupată de alegerea unui teritoriu fertil. Mergînd pe aceste puncte de vedere, se pot face consideraţii asupra împrejurărilor în care ar fi putut decurge colonizările. Se poate postula ca mai sigur caracterul paşnic al unei colonizări comerciale, decît al unei colonizări agricole. Putem, de asemenea, presupune şi natura relaţiilor cu indigenii, bune în cazul unei colonii comerciale, nu obligator cordiale, ba de cele mai multe ori dimpotrivă, în cazul coloniilor agricole. Vallet postulează că în relaţiile comerciale nu este antrenat polisul ca atare, ci numai anumite grupe interesate, în timp ce luarea de poziţie a polisului are loc în cazul cînd colonia are un facies agricol [20]. Desigur, nu este uşor de determinat natura unei colonii, cînd aceasta se află în faza ei de început. Dovadă discuţiile în contradictoriu asupra veritabilului facies al Ischiei şi Cumae-i, discuţii asupra cărora R. M. Cook pune, în *Historia*, XI, 1962, pecetea scepticismului, pe cînd E. Lepore, cu mai mult optimism, încearcă, în *Kokalos*, 1968/9, să determine natura coloniilor după criteriul de amplasare al acestora. Colonii fixate pe promontorii sau pe mici insule (acestea ar fi coloniile comerciale) sau în cîmpie (cazul coloniilor agricole). Dar asupra acestui subiect se mai poate mult discuta.

Astfel, trebuie avut în vedere faptul că o aşezare care începe ca un comptuar comercial poate evolua păstrîndu-şi acest facies, dar se poate şi transforma într-o colonie agricolă sau se poate menţine paralel, pe plan comercial şi agricol. Implicaţiile în teritoriu vor varia deci, în funcţie de natura coloniei. E de ajuns să luăm în consideraţie cazul Marsiliei, oraş eminamente comercial, a cărui expansiune teritorială constituie un fenomen tardiv şi fără inserţiuni din partea coloniei greceşti în viaţa regională. Datorită micilor tîrguri-comptuare înfiinţate în interior cu mult înainte, la data constituirii chorei massaliote, în pragul epocii romane, elenizarea apare ca un proces paşnic încheiat [21]. Rezultă deci că procesul de elenizare a hinterlandului decurge în mod mai eficient în cazul unei colonizări comerciale, aşa cum s-a constatat, de exemplu, la colonizarea chalcidiană de pe coasta de est şi sud a Siciliei, unde elenizarea a mers pînă la însuşirea de către indigeni a riturilor funerare greceşti.

Observaţii de o fineţe remarcabilă sînt făcute de Vallet asupra Syracusei şi Gelei. Faptul că la foarte scurtă vreme după întemeierea Syracusei, deci între 730—600, urmele de viaţă indigenă din regiunea apropiată dispar, îl determină pe învăţatul francez să întrevadă o primă fază de expansiune brutală, avînd ca scop acapararea teritoriului. O a doua fază, aceea de activitate comercială, în care sînt angrenate anumite grupuri din polis, o vede ilustrată Vallet prin întemeierea Camarinei [22].

La Gela nu sînt constatate urme indigene în cîmpia înconjurătoare, care să poată fi datate în jurul anului 700, indigenii ocupînd regiunile muntoase, mai îndepărtate. Ocuparea teritoriului s-a putut efectua, deci,

---

[20] *Ibidem.*
[21] *Ibidem*, p. 136—137.
[22] *Ibidem*, p. 111—113.

mai puţin brutal ca la Syracusa. Vallet constată, apreciind procentul de ceramică greacă din aşezările indigene din direcţia fluviului Salso, şi o expansiune comercială, concomitentă cu cea teritorială a Gelei [23].

★

Din ampla expunere a lui Vallet cu privire la oraşe şi teritorii din Magna Graecia şi Sicilia, am ales doar puţine exemple, însă destul de convingătoare pentru necesitatea unor investigaţii similare în zonele oraşelor greceşti din Pontul de vest şi de nord. S-ar putea, eventual, lămuri în ce constă acea „amprentă greacă" din aşezările din Limanul Bugului, în faza lor cea mai veche. Sînt ele aşezări greceşti cu un procent indigen în cuprinsul lor, ca la Tremenzano? Sau aşezări indigene nimicite şi înlocuite cu aşezări greceşti, cum este cazul de la San-Mauro? sau co-aşezări paşnice greco-indigene ca cea de la Monte Bubbonia?

Trebuie apoi făcută clar distincţia între expansiunea teritorială şi expansiunea de mărfuri. O statistică a categoriilor ceramice importate ar fi, de asemenea, cît se poate de folositoare. Predominanţa unor categorii asupra altora ar putea lămuri şi natura comerţului, precum şi amploarea lui (mă refer în special la amfore). Interesant ar fi de urmărit şi drumul pe care îl urmează aceste mărfuri (pe categorii) spre interior. De ce, de exemplu, o pătrundere masivă de mărfuri (cu precădere amfore) este semnalată în direcţia Bugului şi a Niprului mijlociu, spre nord, şi mai puţin în direcţia Crimeei şi a Bosporului [24]? Ce se poate spune în legătură cu pătrunderea adînc în teritoriu, la o dată foarte urcată în timp (al treilea sfert al secolului al VII-lea) a ceramicii de stil rhodian A? Nu ar trebui trecută cu vederea nici denumirea de ἐμπόρια, pe care Herodot (IV, 17, 20, 24) o foloseşte cînd citează unele aşezări greceşti din Pont, şi care ar ajuta poate la lămurirea caracterului acestora, cel puţin pînă spre sfîrşitul perioadei clasice. În sfîrşit, ne gîndim şi la interpretarea care ar trebui dată cap. 10 din cartea IV, în care autorul *Istoriilor* vorbeşte de oraşul Gelonos, cu sanctuare ale unor zei eleni, împodobite ca la eleni cu statui, cu altare şi cu temple de lemn, oraş întemeiat de Geloni acei „*eleni* care, alungaţi din *locurile de negoţ*, s-au aşezat la Budini şi vorbesc o limbă, în parte scită, în parte elinească" [25].

★

Trecînd acum la ultima parte a acestei discuţii să încercăm, pe baza acestei confruntări de situaţii între est şi vest, să desprindem vreun element care să arunce lumină asupra specificului coloniei Histria şi raporturilor pe care le-ar fi putut avea cu hinterlandul său în perioada arhaică. Pentru perioada respectivă, datele de care dispunem sînt numai de natură arheologică. Începem cu situaţii cunoscute. Ştim că regiunea din apropierea Histriei a fost populată într-o perioadă cu mult anterioară colonizării. Sînt semnalate urme neolitice şi de bronz incipient [26]. În 1949 s-a descoperit pe platoul histrian, dar nu în context bine determinat, un

[23] *Ibidem*, p. 116—123.
[24] Al. Wasowicz, *op. cit.*, fig. 3.
[25] Herodot, *Istorii*, Trad., Ed. ştiinţifică, 1961.
[26] Referinţe în *Histria*, II, 1966, p. 40, n. 53.

fragment ceramic de tip Basarabi. Nu există în regiune, cel puțin pînă la data actuală, urmele unei locuiri Hallstatt C, contemporană cu perioada colonizării, și Histria însăși nu este precedată de o așezare precolonială. Se cunosc însă o sumă de așezări insuficient cercetate, care par a avea începutul în secolul al VI-lea. Asemănarea cu situația din Limanul Bugului constă în aceea că în ambele regiuni, slab locuite în perioada precolonială, se constată o expansiune indigenă spre coastă în vremea colonizării. Pe cînd însă, în Limanul Bugului cele mai vechi așezări cu amprentă greacă preced Olbia, fiind, eventual, contemporane cu Berezanul, așezările din hinterlandul histrian tot cu amprentă greacă iau ființă după data de început a Histriei. O încercare de a schița raportul dintre Histria și hinterlandul său în perioada arhaică, a fost făcută de către P. Alexandrescu-Em. Doruțiu-Boilă [27], precum și de noi înșine [28]. Pornind de la situația constatată pe platoul histrian, care oglindește o așezare greacă cu un procent redus de populație autohtonă în mediul ei, și nu o așezare indigenă treptat elenizată, coroborînd aceste date cu cele obținute de P. Alexandrescu la necropolă [29], am intrat cu acest bagaj de cunoștințe în teritoriu și ne-am oprit la Tariverdi, deci la 15 km depărtare de Histria, stațiune care oferă surprinzătoare analogii cu cartierul extra-muros histrian, în ceea ce privește absența unui strat de locuire precolonial, tipurile de locuințe și tabloul ceramic, cu singura deosebire că la Tariverdi ceramica indigenă este mai abundentă. Începutul așezării de la Tariverdi se sincronizează cu cel de-al II-lea orizont arhaic de la Histria [30].

Interpretarea așezării de la Tariverdi ca indigenă și receptivă la formele de cultură materială grecești, superioare, ni se pare mai greu de admis, decît ipoteza că avem de-a face cu un nucleu grecesc stabilit în mediu indigen, cu funcția unui tîrg de schimburi, în care apreciind după procentul de ceramică indigenă, afluxul autohtonilor era mai sporit decît în contextul histrian. [31].

Un alt punct cercetat în afara orașului Histria este acel de la Istria-sat, deci la circa 5 km depărtare de cetate. Aici Vlad Zirra a descoperit un cimitir plan de la sfîrșitul secolului al VI-lea, care prin rit, ritual și inventar ar vădi caracterul unui cimitir grecesc și în care se observă după încheierea secolului al VI-lea o indigenizare treptată a lui, ceea ce ar oglindi un influx autohton în punctul respectiv și, totodată mai aproape de cetate [32].

În afară de aceste două puncte prezentate de noi mai amănunțit, mai sînt semnalate — încă de către V. Pârvan — urme de așezări în al căror material ceramic se numără și ceramica atică cu figuri negre. E

---

[27] P. Alexandrescu, *Observații asupra organizării spațiale în necropola Histriei ;* Em. Doruțiu-Boilă, *Observații aerofotografice în teritoriul rural al Histriei*, *Peuce*, II, 1971, p. 27—46.

[28] S. Dimitriu, *Fizionomia cartierului de locuințe extra-muros de la Histria, în perioada arhaică*, *SCIV*, 21, 1970, 2, p. 225—233.

[29] *Histria*, II, în special p. 239—282.

[30] Pentru referințe, vezi *supra*, n. 28.

[31] Observațiile principale care au întemeiat această concluzie sînt : 1) data de început a așezării de la Tariverdi, la circa o jumătate de veac după aceea a Histriei ; 2) absența, ca și în cartierul *extra-muros* histrian, a unui strat indigen, precolonial ; 3) aspectul așezării care este acela al unui *facies* grecesc și nu al unei așezări indigene care se grecizează treptat.

[32] *Ibidem*.

vorba de Sibioara, Vadul, Sinoe, Bisericuţa, Smeica, Corbul, Goloviţa Midia [33]. Aşezările nefiind însă sistematic cercetate nu putem spune nimic cu privire la natura „amprentei greceşti", după cum nu putem să ne pronunţăm dacă erau tîrguri de schimb gen Tariverdi, sau aşezări indigene în care a pătruns, prin expansiune comercială, marfa grecească.

Dar chiar dacă ar fi existat măcar un singur tîrg greco-indigen, cel de la Tariverdi, în teritoriu, la 15 km depărtare de cetate, şi în rest aşezări indigene în care a pătruns marfa grecească prin expansiune comercială, încă trebuie să admitem că pe o rază a cărei lungime urmează să fie determinată, hinterlandul era de „fapt", dacă nu încă „de drept" [34] sub controlul cetăţii, pentru ca mărfurile greceşti şi purtătorii lor să poată circula nestînjeniţi. Că în acest hinterland predomina, cel puţin în perioada incipientă a existenţei coloniei Histria, activitatea comercială şi nu cea agricolă, pare să dovedească şi faptul că nu au ieşit la lumină în săpăturile arheologice, nici la Histria, nici la Tariverdi, resturi de unelte agricole, de silozuri sau alte eventuale amenajări pentru păstrarea cerealelor. Dimpotrivă, au apărut destul de abundent greutăţile de năvod şi săgeţile monede. Mai departe, faptul că o dată cu venirea grecilor populaţia autohtonă pare a se mişca înspre coastă, reflectă relaţii de bună vecinătate, stimulate de cointeresarea comercială. Este, de exemplu o situaţie inversă ca cea de la Syracusa şi Taranto, unde regiunea se goleşte de locuitori la venirea grecilor.

Argumentarea noastră se bazează, fireşte, în mare măsură pe ipoteze şi deducţii, totuşi ni se pare că am prins capătul unui fir de cercetare, care ar putea dovedi că în primul veac de existenţă a Histriei, faciesul coloniei era cel comercial.

Dar care era structura internă a oraşului, tiparul său urbanistic, precum organizarea teritoriului pe care îl avea sub control, acestea sînt întrebări la care nu se poate, deocamdată, răspunde.

DISCUSSIONS SUR LES VILLES PONTIQUES ET LEUR TERRITOIRE DANS LA PÉRIODE ARCHAÏQUE, EN MARGE DE QUELQUES ÉTUDES RÉCENTES

RÉSUMÉ

L'auteur discute l'article d'Aleksandra Wasowicz, intitulé *La campagne et des villes du littoral septentrional du Pont-Euxin*, paru dans la revue *Dacia*, N.S, XIII, 1969, relatif aux problèmes de colonisation et de lotissement des terres dans les régions du Boug, du Bosphore cimmérien et de la Crimée occidentale. D'après A.W. les petits sites découverts près des colonies ont un caractère rural et quelques-uns peuvent être antérieurs aux colonies, dont l'origine est parfois à chercher dans un de ces sites.

---

[33] Pentru referinţe I. Stoian, *În legătură cu vechimea teritoriului rural al Histriei*, *SCIV*, VIII, 1957, 1–4, p. 197 şi urm.

[34] Vezi *supra*, n. 7.

La deuxième étude est celle de George Vallet *La cité et son territoire dans les colonies grecques d'Occident*, parue dans le volume *La città e il suo territorio*, Taranto 1967 (1968), qui considère comme critère principal de la fondation d'une colonie « sa raison d'être » (agricole ou bien commerciale).

En ce qui concerne Histria, l'auteur relève, pour la période la plus reculée de son existence, son caractère commercial et, parmi les sites de l'arrière-pays dans la proximité de la cité, celui de Tariverdi, le plus important, comme une factorie grecque où avait lieu les échanges commerciaux entre grecs et indigènes.

ARVLA HERCVLI DICATA (*CIL* III, 14496, 1)

DE

I. I. RUSSU

Între inscripţiile latineşti ale Daciei [?] romane (eventual din teritoriul Olteniei; dacă nu din Dobrogea, sau chiar din Bulgaria), provenite din colecţia lui Cesar Bolliac (Bucureşti), un mic a l t a r votiv a fost publicat la 1879 de către Gr. G. Tocilescu, în *AEM*, III, p. 43, nr. 11, cu facsimil şi lectura

C. V A L II R I V S	C. Valerius
M II L A G II R	Mel(e)ager
M I L II S C H O	miles c(o)ho(rtis)
X I I I I V R B M	XIIII Urb(anae) (centuria) M.
G II M II L L I H II	Gemelli H e
R C V L I	r c u l i

şi observaţia „începutul rîndului VI este lăsat gol (nescris) din cauza suprafeţei inegale a pietrei" [1]. Textul a fost preluat de A. Domaszewski (între piesele „Daciae incertae"), în *CIL*, III, 14496,1, ca „originis incertae, Bucaresti apud C. Bolliac; a Frankfurtero benigne admonitus, ne desidereretur hic inserui", cu aceeaşi lectură ca în *AEM*; dar în indicele *CIL*, III, figurează numai numele lui *Valerius Meleager* (*CIL*, III, p. 2 629), *Gemellus* (p. 2 632), ca şi *coh. XIIII urb.* (p. 2 652); *Hercules* este omis din locul lui între zeităţi (p. 2 664). Acest text epigrafic „originis incertae" (deci de valoare topografic-teritorială foarte redusă, dacă nu chiar nulă), important pentru cohortele urbane, apare utilizat cu unele greşeli în aparenţă „mărunte", dar în fond destul de grave în antroponimia Daciei şi în monografia asupra cohortelor urbane. Astfel, în repertoriul de antroponime (publicat prin a. 1941/2) este citit bine numele dedicantului *C. Valerius Meleager*, între „nomina Graeca" [2], dar la „nomina

[1] „Der Anfang von Z. 6 ist wegen der Unebenheit des Steines leer geblieben. National Museum von Bukarest", *AEM*, III, p. 43.

[2] A. Kerényi, *A Daciai személynevek* (Die Personennamen von Dacien), Budapesta, 1941 (1942), p. 173, nr. 2 012 (nomina graeca) „C. Valerius Mel(e)ager miles cho. XIIII urb. M. Gemelli Herculi".

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 121—124

Romana" apare o creaţie antroponimică „M. Gemellius Herculius" [3]: din centurionul roman *Marcus Gemell(i)us* (cu domiciliul stabil în capitala împărăţiei, la Roma, nu în Dacia sau în Moesia), mai înzestrîndu-l cu „cognomen" Herculius, numismatul budapestan A. Kerényi confecţiona un cetăţean provincial din zona dunăreană; încît, în asemenea nouă conjunctură cu lectura „ajustată" textul are două antroponime al căror raport reciproc nu este deloc limpede, iar zeitatea (Hercules) dispare din context. La 1967, în studiul despre cohortele urbane, citind „[(centuria)] M(arci) Gemelli(i) Herculi(s)", Freis interpretează şi el pe „Hercules" drept cognomen al comandantului urbanician Gemellus [4]; între „centuriones cohortis XIV urbanae incerta origine: M. Gemellius Hercules, 2. Jh." [5]. Prin astfel de „transplantare" antroponimică (zeul *Hercule* devenind cognomen de pămîntean muritor; în timp ce cognomen *Gemellus* este ajustat ca gentilicium „Gemell(i)us", spre a se obţine schema ideală a celor „tria nomina" romane legale), dedicaţia lui C. Valerius Meleager rămînea fără divinitate, adică închinată ... nimănui, aproape un fel de „buletin" nominal, carte de vizită a celor doi militari romani. Atare denaturări şi confuzii (la Kerényi, Freis) erau posibile nu numai prin neglijenţa acestora, ci şi din cauză că lectura lui Tocilescu este eronată, incompletă; iar aserţiunea sa că începutul rîndului VI al epigrafei ar fi fost lăsat „gol din cauza defectului pietrei" nu corespunde realităţii, căci (dimpotrivă) se remarcă simetria scrierii, a dispunerii textului în rînduri.

Prin reexaminarea mai atentă a micului altar votiv, puţin avariat pe faţa scrisă, la colţul stîng de jos, avînd dimensiunile 31 × 15 × 12 cm, litere 23 mm (aflat la bun adăpost în depozitele lapidarului în Muzeul naţional de antichităţi, Institutul de arheologie, Bucureşti; Inv. L. 1 425), se poate restabili textul genuin al ofrandei lui Valerius Meleager, eliminînd erorile de lectură şi de interpretare semnalate mai sus (determinate de publicarea deficientă făcută de Tocilescu). Fotograma clară [6] alăturată desenului piesei epigrafice (care desigur nu era mai puţin limpede în vremea lui Tocilescu, pe la a. 1879) arată adevărata înfăţişare a documentului epigrafic, rostul lui real (fig. 1 a — b). De remarcat mai întîi că în rîndul VI literele RCVLI apar plasate simetric în centru, iar pe rama bazei altarului mai există patru litere din formula dedicatorie (necesară, care rar lipseşte, apărînd în diverse variante), aici V S L M; din ele numai ultimele două s-au păstrat întregi. Privitor la forma literelor sînt de remarcat: E redat prin două haste verticale II, în VALIIRIVS, MIILAGIIR, MILIIS, GIIMIILLI, HIIRCVLI; iar L în chip de „lambda" grecesc în r. II, III şi VII (dar normal ca L roman în r. I, V şi VI); textul este deci:

---

[3] *Ibidem*, p. 70, nr. 800 (nomina romana) „M. Gemellius Herculius". Din numeroasele erori, unele deosebit de grave, grosiere (confuzii, repetări inutile cu risipă de spaţiu şi hîrtie etc.) în cantităţi enorme, ale numismatului A. Kerényi în ce priveşte antroponimia şi materialul epigrafic al Daciei romane, cîteva au fost arătate sumar şi rectificate în *AISC*, IV, 1944, p. 187–233.

[4] Helmut Freis, *Die cohortes urbanae* (*Epigraphische Studien*, 2), Köln-Graz, 1967, p. 93.

[5] *Ibidem*, p. 66.

[6] Informaţiile asupra epigrafei (*CIL*, III, 14496,1) şi fotograma reprodusă aici sînt obţinute prin solicitudinea conducerii Institutului de arheologie (Bucureşti), la intervenţia şi prin osteneala tov. Al. Suceveanu, cercetător ştiinţific.

C(*aius*) *Valerius* / *Mel*(*e*)*ager* / *miles c*(*o*)*ho*(*rtis*) / *XIIII urb*(*anae*) (*centuria*) *M*(*arci*) / *Gemelli, He/rculi*/[*v*(*otum*) *s*(*olvit*)] *l*(*ibens*) *m*(*erito*). Traducere: ,,Caius Valerius Meleager, ostaş în cohorta a XIV-a urbana, centuria lui Marcus Gemell(i)us, (zeului) Hercules juruinţa a împlinit-o cu bucurie după merit".

Cazul de mai sus, ca şi multe altele, ilustrează felul cum intervenţiile inoportune cu neglijenţele unor erudiţi moderni aduc în textele antice deformări şi denaturări ce trebuie să fie semnalate şi eliminate prin justele remedii impuse de controlul direct al pieselor moştenite din antichitate; este aceasta o sarcină permanentă a cercetării critice în epigrafie.

ARVLA HERCVLI DICATA (*CIL*, III 14496,1)

RÉSUMÉ

On examine à nouveau le petit autel votif, *CIL*, III 14496,1 («Daciae incertae», de Dacie inférieure, ou bien de la Mésie; au Musée national des antiquités, Bucarest), dont la lecture de l'inscription, donnée par Gr. G. Tocilescu en 1879, présente des lacunes; le texte a été utilisé et interprété d'une manière erronée par les épigraphistes (A. Kerényi, H. Freis). A l'aide d'une photographie assez claire (fig. 1 a) on a rétabli ci-dessus la vraie lecture intégrale de la dédicace: *C*(*aius*) *Valerius* / *Mel*(*e*)*ager* / *miles c*(*o*)*ho*(*rtis*) / *XIIII urb*(*anae*) (*centuria*) *M*(*arci*) / *Gemelli, He/rculi* / [*v*(*otum*) *s*(*olvit*] *l*(*ibens*) *m*(*erito*).

LÉGENDE DES FIGURES

Fig. 1. — Autel votif, de Dacie (?), *CIL*, III, 14496,1; — *a*. photographie, *b*. dessin.

Fig. 1. — Altar votiv, din Dacia (?), *CIL*, III, 14496,1; *a*, fotografie, *b*, desen.

THEODOR MOMMSEN — CORESPONDENȚA ÎN LEGĂTURĂ CU INSCRIPȚIILE ROMANE DIN TRANSILVANIA

DE

MIRCEA STOIA

În luna septembrie 1857, Academia de științe din Berlin care preconiza să publice într-un „corpus" toate inscripțiile latine descoperite în aria de evoluție a imperiului roman, îl trimite pe eruditul istoric Theodor Mommsen, profesor la Universitatea din Breslau [1] în Transilvania, într-o călătorie de studii epigrafice.

Profund interesat să cunoască — *de visu* — toate inscripțiile descoperite pe teritoriul Daciei romane, să cerceteze publicațiile și colecțiile documentare transilvănene care cuprindeau texte epigrafice, Mommsen se pregătește de călătorie minuțios, sub toate aspectele, așa cum o pretinde itinerarul prevăzut și activitatea de cercetare epigrafică.

În acest scop, pentru a se informa cît mai complet, consultă din nou lucrarea lui I. F. Neigebaur [2], făcîndu-și unele însemnări care să-l ajute la verificarea *in situ* a textelor de inscripții romane publicate de acest cercetător, care nu-i inspiră întotdeauna încredere. Caută și primește recomandări de cercetători transilvăneni care în timpul călătoriei puteau să-l ajute în studiile sale epigrafice. Abia după această perioadă de documentare, Mommsen își va stabili cu grijă etapele itinerarului din Transilvania, pe care uneori le va schimba în raport cu interesele sale de cercetare.

De curînd au fost descoperite, într-un fond de documente [3], patru scrisori trimise de Mommsen unui cărturar din Sighișoara, al cărui nume din lipsă de alte mărturii, putea fi numai presupus, între cercetătorii locali.

Problema identificării acestui învățat transilvănean, cu care Mommsen a întreținut corespondența, nu este lipsită de interes, căci acesta, așa cum reiese din scrisorile primite, prin specificul preocupărilor sale științifice, i-a făcut recomandări de cercetători locali în domeniul arheo-

---

[1] Wrocław.

[2] *Alterthümer und Inschriften in Siebenbürgen*, ed. 1848.

[3] Arhivele Statului Sibiu, fondul Teutsch, cota nr. 102.

logiei, l-a invitat să participe la adunarea unei societăţi ştiinţifice, i-a transmis referiri epigrafice din periodicele transilvănene şi l-a ajutat cu sfaturi competente, în stabilirea itinerarului din Transilvania. Numele acestui cunoscut învăţat transilvănean, pe care Mommsen nu l-a uitat nici după înapoierea sa la Berlin şi căruia i-a rămas recunoscător pentru sprijinul acordat în reuşita studiilor sale epigrafice, a fost găsit, în biblioteca Muzeului Brukenthal, pe un extras din raportul ştiinţific [4] pe care savantul german l-a prezentat la sfîrşitul călătoriei, în faţa comisiei epigrafice a Academiei de ştiinţe din Berlin. Pe acest raport publicat de Academia din Berlin, Mommsen a notat jos, pe pagina de titlu, ,,Herrn Fr. Müller [5] in Schässburg. Mit besten Dank, Mommsen".

Probabil referinţele bune primite despre Friederich Müller (1828—1915) la Universitatea din Berlin, unde acest cărturar transilvănean a urmat cursuri de filologie, istorie şi teologie, cît şi activitatea ştiinţifică pe care o desfăşura, l-au determinat pe Mommsen să întreţină această corespondenţă de colaborare.

Prin Fr. Müller, istoricul german a cunoscut în timpul călătoriei la Sibiu şi în localităţile din regiunea Sarmizegetusa pe arheologul Mihail I. Ackner [6], pe scriitorul I. K. Schuller, pe arheologul Adam Varadi şi probabil pe alţi cercetători din Transilvania, care l-au ajutat în studiile sale epigrafice.

Deşi rezultatele cercetărilor epigrafice întreprinse de Mommsen în Transilvania au fost publicate [7] considerăm că pentru istoriografia noastră, alături de corespondenţa sa, prezintă interes şi relatările presei transilvănene din această perioadă, care remarcă intensa activitate ştiinţifică desfăşurată de învăţatul german, între 20 septembrie şi 10 octombrie, în timpul călătoriei din Transilvania.

În articolul *Antichităţi romane şi Dr. Mommsen la Cluj* [8] se arată cît de minuţios a cercetat lucrările despre colecţia Kemeny,toate obiectele descoperite (busturi, coloane de piatră, miliari, pietre de mormînt), pe care le compara cu notiţele sale care cuprindeau desenele şi descrierea lor, şi locul unde se păstrau, intervenind uneori cu corecturi asupra textelor publicate de J. F. Neigebaur.

De la Cluj călătoreşte pe ruta Turda, Sebeş, Haţeg spre Sibiu, unde, datorită referinţelor lui Fr. Müller, este primit cu interes de învăţaţii din localitate, care îi acordă tot sprijinul în cercetările epigrafice de la Muzeul Brukenthal [9].

---

[4] Cota II 38 444.

[5] Autorul unor însemnate studii de arheologie, istorie şi teologie, a fost profesor şi rector la gimnaziul din Sighişoara, iar din anul 1893, episcop al bisericii evanghelice din Transilvania.

[6] Vezi, lucrarea lui Trausch-Schuller, *Schriftsteller Lexikon der Siebenbürger Deutschen*, vol. 4, p. 301—312, Sibiu, 1904.

Împreună cu acesta a publicat Fr. Müller *Die Römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865.

[7] Auszug aus dem Monatsbericht der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. 29 octombrie 1857 : *CIL*, vol. III, Berlin, 1863.

[8] Ziarul ,,Kolozsvári Közlöny", nr. 126, din 24 septembrie 1857, p. 505.

[9] ,,Telegraful român" din 25 septembrie 1857, nr. 76, p. 302, şi ,,Siebenbürger Bote" din 5 octombrie 1857, nr. 196.

Cercetările epigrafice întreprinse de Mommsen la Deva şi în localităţile arheologice din această regiune [10], atît de bogată în vestigii romane, erudiţia şi pregătirile efectuate (notiţe şi schiţe, asupra fiecărei descoperiri epigrafice), l-au ajutat în zilele de 6—9 octombrie 1857 să găsească repede pe teren inscripţiile, să le descifreze şi chiar să facă unele descoperiri noi la Poclisa şi Deva.

Tot acelaşi ziar menţionează la sfîrşitul cronicii sale că Mommsen n-a reuşit să vadă toate inscripţiile din Cluj, care erau împachetate în lăzi, dar presupune că va reveni în anul următor.

Studiile epigrafice făcute de Mommsen în Transilvania, oglindite în corespondenţa trimisă lui Friederich Müller şi în relatările presei transilvănene, precum şi în lucrările sale de specialitate, au adus o contribuţie importantă la întregirea repertoriului arheologic daco-roman, care demonstrează continuitatea poporului nostru.

TEXTUL CORESPONDENŢEI ÎN LIMBA GERMANĂ

I

Hochgeehrter Herr!

Ihre Sendungen, wozu ich auch die mir von Ihrem Verein kürzlich zuteil gewordene Ehre rechnen darf, verpflichten mich zu grossem Danke; und sehr gern würde ich, wenn es irgend möglich wäre, die gewiss auch meinem Unternehmen sehr förderliche Teilnahme an Ihrer Generalversammlung dazu benützen, um denselben Ihnen und Ihren s.g. Kollegen persönlich auszusprechen. Mein Reiseplan liegt indess anders; ich werde schwerlich vor September und Oktober in die ungarischen und siebenbürgischen Landschaften kommen, was wohl auch im Allgemeinen dort eine bessere Reisezeit ist. Darum muss ich mir es vorbehalten wenigstens einen und den anderen aus dem Kreise der dortigen Mitforscher in seiner Heimat aufzusuchen. Sehr dankbar würde ich Ihnen sein, wenn Sie mir nach Wien hin darüber eine Notiz zukommen liessen, in welcher Weise ich am zweckmässigsten, von Wien und Pesth kommend und auf Essek und Fiume zurückgehend, Siebenbürgen so durchreisen könnte, dass ich die für den Epigraphiker wichtigsten Plätze berührte. Ich bemerke dabei noch, dass mir namentlich auch an der Einsicht der wichtigsten Collektionen, namentlich der Sammlungen von Iodov, Thalson, Neuboldt und vor allem des — auch für mich zu früh verstorbenen — Grafen Kemeny viel gelegen ist.

Meine Zeit ist natürlich knapp gemessen so wie auch meine Mittel, denn ich darf, wenn ich dies ganze Unternehmen überschlage, auf Siebenbürgen doch nur ein Modikum rechnen.

---

[10] Ibidem; „Siebenbürger Bote" din 17 octombrie 1857, nr. 205, care descrie itinerarul străbătut şi principalele descoperiri arheologice şi epigrafice făcute de istoricul german.

Sie verzeihen, dass ich so geradezu mit dergleichen Bitten Sie behellige; es ist doch am Ende, mögen Sie Ihre besondere Heimat oder das Unternehmen überhaupt ins Auge sehen, eine national gemeinsame und für alle erspriessliche Arbeit, an der ich tätig bin.

Leben Sie wohl !

Ihr *MOMMSEN*

Breslau 30. Juni 1857

Adr: Prof. Ludwig, Wien k. k. Josephinum

II

Geehrter Herr!

Vielen Dank für Ihren sachkundigen Rath, dem ich seiner Zeit nachkommen werde, nachdem die Bereisung Oesterreichs, vo(rallem) Steiermarks und Illyoiens, die ich heute beginne, beendigt sein wird. Ich hoffe bestimmt Anfang September nach Pest abgehen zu können und, da der Oktober doch gewiss noch eine leidliche Reisezeit sein wird, meine Reise so wie sie angelegt war ausführen zu können. Wegen der Kemenyschen Sammlung habe ich bei des Herrn Ministers Grafen Thun Exsellenz Schritte gethan und denke auch hierin wie in anderen Stücken mich seiner Unterstützung erfreuen zu dürfen.

Noch hätte ich ein Anliegen, dass ich in Ihre Hände legen möchte. Die Siebenbürgischen Localblätter vollständig aufzutreiben hat bisher nicht in Wien gelingen wollen; und auf der Reise dort sie durchzusehen würde sehr zeitraubend sein, wenn nicht etwas vorgearbeitet ist. Wüssten Sie nicht entweder in Schässburg selbst oder auch in Hermannstadt oder Klausenburg jemand aufzutreiben, dem vollständige Stücke zu Gebote ständen und der dieselben im Voraus durchblätterte und nicht ausschriebe, sondern nur — vormerkte, was Inschriftliches vorkommt, und dann seiner zeit mir die Zeitschrift mit diesen Notaten vorlegte ? Ich werde gern diese Mühewaltung angemessen vergüten. Die Blätter, auf die es ankommt, sind meines Wissens folgende:

Kronstädter Satellit
Blätter für Geist, Gemüth und Herz. Kronstadt beim Göll, 1843
Transilvania. Beibl. zum Siebenb. Boten Hermannstadt 1834—6
Siebenbürg. Provinzialblätter. Hermannstadt 1805—1824
Magyar.....Nyelv-mivelö Társaság Szebenben 1798

Ihre freundliche Einladung in Ihr Haus nehme ich schon jetzt mit allem Danke an und freue mich darauf in Ihrem Kreise ein Deutscher unter Deutschen zu sein. Mit herzlichem Lebewohl

Ihr *MOMMSEN*

Wien

1. August 1857

III

Geehrter Herr!

Morgen früh, verlasse ich, mit diesem Brief zugleich, Wien um geradeswegs auf Klausenburg zu reisen, wo ich Kemenys Sammlungen zu finden hoffe. Mit ministeriellen Empfehlungen habe ich Ihrem Rathe gemäss mich versehen und werde alles aufbieten, um diese wichtigen Papiere zu Gesicht zu bekommen.

Von da aus werde ich vermuthlich den von Ihnen bezeichneten Weg einhalten, wenn nicht bei weiterem Zusehen sich eine Abweichung nothwendig zeigt. In der Hoffnung also, Sie bald persönlich kennen zu lernen, beschränke ich mich darauf, Sie zu bitten, wenn Sie etwas mir mitzuteilen hätten, was Eile hat, poste restante nach Klausenburg zu schreiben, ich werde vor meiner Abreise jedenfalls dort nachfragen! Mögen dann Wind und Wetter dienen und mir Ihr schönes Land in seinem rechten Glanze zeigen !

Wien
12. Sept. 1857

Ihr *MOMMSEN*

Dass ich Ihre gastliche Einladung mit Dank annehme, habe ich wohl früher schon geschrieben. Wenn es sich irgend einrichten lässt, so gebe ich Ihnen Nachricht, wann ich in Maros Vasorhely sein werde; doch lassen sich meine Wege freilich schwer im Voraus berechnen.

IV

Hochverehrter Herr !

Es thut mir sehr leid, dass eine Aenderung meines Reiseplans mich zwingt, Schässburg bei Seite zu lassen. Als ich in Klausenburg meine Route im Detail überlegte, schien es mir doch, namentlich in Betracht der vorgerückten Jahreszeit und des unfreundlichen Wetters, gerathen von dort aus, nachdem ich Ilobya besucht, geradezu über Thorda und Gerend nach Karlsburg mich zu wenden, um nicht einem persönlichen Wunsch die Zwecke, die zu verfolgen ich angewiesen bin, nachzusetzen. Darum werden Sie es schon verzeihen müssen, wenn ich — für jetzt wenigstens — auf das Vergnügen verzichte bei Ihnen persönlich einzusprechen. Hätten Sie mir etwas mitzuteilen, was dringend wäre, so bitte ich poste restante nach Hermannstadt zu schreiben.

Hochachtungsvoll und ergebenst
MOMMSEN

Klausenburg
23. Sept. 1857

I

Mult stimate domnule !

Cele trimise de D-voastră, la care adaug şi privilegiul ce mi-a fost acordat de Asociaţie [11], mă obligă la multe mulţumiri; cu plăcere aş participa, dacă voi avea posibilitatea la adunarea generală [12], participare folositoare şi acţiunii întreprinse de mine, şi cu acest prilej să vă mulţumesc atît Dv. personal cît şi mult stimaţilor Dv. colegi.

Planul călătoriei mele este însă altul şi, după program, greu voi putea ajunge mai devreme, înainte de luna septembrie sau octombrie în părţile ungureşti şi transilvănene, perioadă care mi se pare mai recomandabilă pentru aceste locuri. De aceea trebuie să rezerv prilejul de a vizita pe unul sau pe altul din cercetătorii locali la ei acasă.

Aş rămîne îndatorat, dacă îmi veţi comunica la Viena, cum este mai nimerit să vizitez Transilvania, — ţinînd seama că vin de la Viena şi Pesta în drum spre Essek şi Fiume — pentru a ajunge la localităţile cele mai importante pentru un epigrafist.

Menţionez că sînt interesat şi în cercetarea principalelor colecţii de documente aparţinînd lui Iodov, Thalson, Neuboldt şi mai cu scamă cele ale grofului Kemeny, care — şi pentru mine — a dispărut prea de timpuriu [13].

Timpul şi mijloacele îmi sînt destul de limitate şi dacă ţin seama de întreaga acţiune de cercetare, pentru Transilvania nu mai pot reţine decît o parte minimă din acest timp.

Mă iertaţi că vă deranjez cu asemenea rugăminţi, însă acţiunile şi cercetările pe care le întreprind sînt atît pentru patria Dv., cît şi în sinea lor acţiuni de importanţă naţională şi în folosul tuturor.

Rămîneţi cu bine !

Al D-voastră
MOMMSEN

Breslau
30 iunie 1857
Adresa: Prof. Ludwig, Viena, K. K. Iosephinum

II

Stimate domnule!

Vă mulţumesc pentru sfatul D-voastră competent, de care voi ţine seamă după ce voi termina vizitarea Austriei, Stiriei şi Iliriei pe care o încep astăzi.

Socotesc, mai mult ca sigur, că voi pleca la începutul lui septembrie la Pesta şi întrucît luna octombrie este încă potrivită pentru călătorie, să-mi îndeplinesc intinerarul aşa cum a fost stabilit iniţial.

---

11 Se referă la *Verein für Siebenbürgische Landeskunde.*
12 *Ibidem*, adunarea societăţii s-a ţinut în Sighişoara, la 5 august 1857.
13 Se referă la decesul lui Kemeny Iosif.

Cu privire la colecţia lui Kemeny, am intervenit la excelenţa sa domnul ministru Thun şi sper că mă voi bucura ca şi în trecut de sprijinul său. Aş mai avea o dorinţă, pe care v-o încredinţez.
Publicaţiile locale transilvănene nu le-am putut găsi în întregime nici la Viena şi socotesc, că totuşi cu greu aş putea să le consult în trecerea mea, dacă nu s-a pregătit nimic mai devreme.
Nu cunoaşteţi pe cineva din Sighişoara, Sibiu sau Cluj, care dispune de colecţii întregi şi care ar putea să le consulte şi să noteze ce referiri epigrafice se găsesc, pentru a-mi arăta la timpul potrivit publicaţiile şi notiţele ? Bucuros voi retribui această osteneală. După cît îmi este cunoscut, ar fi indicate următoarele publicaţii :

Kronstädter Satellit
Blätter für Geist, Gemüth und Herz. Kronstadt beim Göll, 1843
Transilvania. Beibl. zum Siebenb. Boten — Hermannstadt 1834—6
Siebenbürg. Provinzialblätter. Hermannstadt 1805—1824
Magyar ... Nyelv mivelö Társaság Szebenben 1798

Invitaţia în casa D-voastră o accept îndatorat încă acum şi mă bucur că între cunoscuţii D-voastră, voi putea fi un german între germani. Cu bine al D-voastră

MOMMSEN

Viena 1 august 1857

III

Stimate domnule

Mîine dimineaţă părăsesc Viena împreună cu această scrisoare pentru a ajunge la Cluj, unde sper să găsesc colecţiile lui Kemeny. După sfatul D-voastră am procurat recomandări ministeriale şi mă voi strădui să văd aceste documente atît de importante.
De aici voi urma probabil itinerariul propus de D-voastră, dacă între timp nu va fi necesară o deviere. În speranţa de a vă cunoaşte personal cît mai curînd, mă rezum însă la rugămintea să-mi comunicaţi tot ce găsiţi mai important sau urgent, la ,,poste restante'' din Cluj. Înainte de a pleca din localitate, mă voi interesa în orice caz acolo. Fie ca timpul să fie prielnic pentru a-mi dezvălui în toată splendoarea ţara D-voastră frumoasă.

Al D-voastră
MOMMSEN

Viena 12 sept. 1857

Cred că v-am scris deja mai înainte că accept îndatorat invitaţia D-voastră. Dacă va fi posibil, vă anunţ sosirea la Tîrgu Mureş, însă drumurile mele sînt greu de prevăzut.

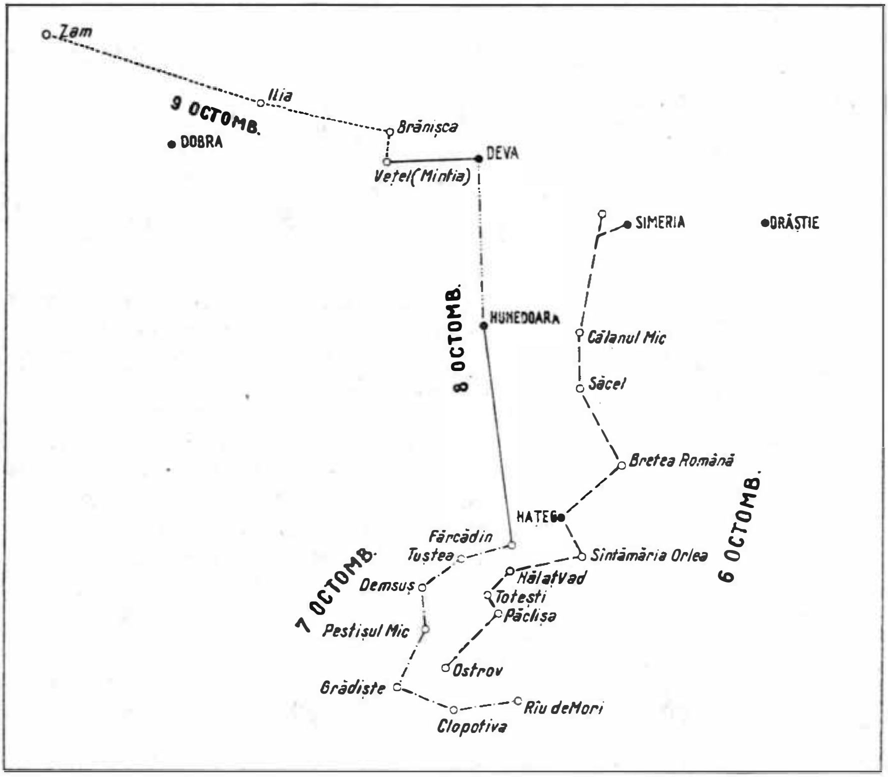
IV

Mult stimate domnule!

Regret foarte mult, că schimbarea itinerarului meu, mă sileşte să nu mai trec prin Sighişoara. Cînd am revăzut la Cluj, mai amănunţit, itinerarul stabilit, ţinînd seama şi de anotimpul prea înaintat cît şi de vremea nefavorabilă, mi s-a părut mai indicat ca după vizitarea Iliei să trec prin Turda şi Grind spre Alba-Iulia; acestea hotărînd, pentru a nu supune obligaţiile mele de studii dorinţelor personale. Aşa că va trebui să mă iertaţi, dacă acum renunţ la plăcerea de a veni personal la D-voastră. În caz că totuşi aveţi să-mi comunicaţi ceva important, vă rog să trimiteţi scrisoarea la ,,poste restante'' din Sibiu.

Cu respect
MOMMSEN

Cluj 23 septembrie 1857

Schiţa drumului parcurs de Th. Mommsen în Transilvania
între 6 și 9 octombrie.

DESCOPERIRI DE MONEDE ANTICE ŞI BIZANTINE ÎN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

XV

DE

BUCUR MITREA

Cu prezentarea de faţă, rubrica pe care am inaugurat-o în anul 1958 la cele două reviste ale Institutului de arheologie, *SCIV* şi *Dacia*, la sugestia lui Vladimir Dumitrescu, ajunge la numărul XV. Pe parcursul acestor ani am căutat să-i aduc mereu îmbunătăţiri, atît prin descrierea cît mai concisă a monedelor descoperite cît şi prin trimiterea la cataloagele de specialitate.

Datele pe care le-am consemnat ne-au fost întotdeauna comunicate în mod amical de către colegii din Bucureşti şi de la muzeele sau institutele de învăţămînt superior din ţară. Cînd am avut ocazia şi am socotit că este cazul am şi ilustrat cronica noastră. Pentru colaborarea şi spiritul larg de înţelegere de care au dat şi continuă să dea dovadă îi rog pe toţi să găsească aci expresia viei mele gratitudini, alături de mulţumirile cercetătorilor care le întrebuinţează.

Am avut şi continui să am mereu în minte că moneda fie sub formă de tezaure fie sub formă de descoperiri izolate, în mod diferenţiat, după regiune şi etapă cronologică, constituie un important izvor nu numai pentru istoria social-economică a Daciei, dar şi pentru cea politică şi militară.

Pentru a evita pierderea acestor preţioase izvoare istorice, care nu odată s-au amestecat cu altele sau s-au împrăştiat, am preferat să le notez, uneori cu rezerve şi îndoieli, iar alteori în mod tranşant în măsura îngăduită de informaţii.

În cele ce urmează prezentăm 95 de descoperiri, parte ieşite la iveală în cursul anului 1971, parte mai vechi, dar care au ajuns abia acum la cunoştinţa noastră.

Din categoria monedelor greceşti se detaşează şi iese în evidenţă tezaurul de la Bătăşani, com. Valea Mare, jud. Vîlcea. Cele aproximativ 450 de tetradrahme din vremea lui Filip al II-lea şi a urmaşilor săi, Alexandru şi Lysimach, constituie, după cît ni se pare, cel mai mare tezaur de tetradrahme de argint pe care ni l-a transmis antichitatea şi s-a păstrat în întregime. Studiul adîncit al acestor preţioase documente monetare, dar nu mai puţin economice şi politice, este chemat să aducă lămuriri atît în ceea ce priveşte cronologia acestor emisiuni pe regi şi ateliere, cît şi despre sensul mai profund care-l sugerează în contextul culturii materiale şi în general în economia geto-dacilor pentru această vreme.

Ca să rămînem tot în domeniul tezaurelor socot să amintesc că este meritul lui Corneliu Beda, de la Muzeul din Alexandria, care a stabilit că la Conţeşti, jud. Teleorman, avem

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 133–147

de a face cu un tezaur (nr. 5) descoperit prin 1909—1910, din care s-a mai păstrat o tetradrahmă emisă de Macedonia Prima.

Un alt tezaur, de data aceasta de drahme din Dyrrhachium, s-a descoperit prin Oltenia într-o localitate a cărei fixare topografică este încă sub semnul întrebării (nr. 14).

În rest, monede greceşti izolate. O menţiune aparte merită moneda de bronz (nr. 12) de la Filip al II-lea, găsită la Slatina şi care apare destul de rar la nord de Dunăre. O tetradrahmă (nr. 10), emisiune postumă de tip Filip al II-lea, este semnalată la Maldăr, jud. Olt.

Monede izolate de bronz de la Alexandru cel Mare sînt semnalate în Dobrogea (nr. 1), apoi de argint la Drăcşani jud. Teleorman (nr. 7) şi Măcin (nr. 11).

În rest exemplare izolate de argint de la Istria, semnalate la Isaccea, şi apoi drahme din Dyrrhachium şi tetradrahme thasiene, aflate atît în sud-vestul Daciei, cît şi în Dacia transilvană.

Monede geto-dacice, semnalate în tezaure, cunoaştem doar trei cazuri: Mîrzăneşti, jud. Teleorman (nr. 18), care par a se încadra în tipul Vîrteju-Bucureşti şi apoi cele de la Orşova (nr. 19) şi Ostrovul Simian (nr. 20), referitor la care aşteptăm informaţii de la descoperitori.

Monedele de tip roman republican continuă să apară în număr mare, 31 de descoperiri, dintre care nu mai puţin de 12 sînt tezaure cu astfel de denari. Geografic ele se repartizează pe întreg teritoriul ţării : în Banat la Berzovia (nr. 24), la Moroda (nr. 41) şi Secusigiu (nr. 45), ambele în jud. Arad ; în Transilvania, într-o localitate neprecizată în jud. Hunedoara (nr. 37) ; apoi la sud de Carpaţi, la Fîntînele (nr. 36) şi Tîrnava (nr. 48), ambele în jud. Teleorman. Pe teritoriul Moldovei cunoaştem nu mai puţin de cinci asemenea descoperiri : Bordeşti (nr. 25), şi Mănăstioara com. Fitioneşti (nr. 40), ambele în jud. Vrancea, apoi la Vişina, jud. Galaţi (nr. 51), Răcătău, jud. Bacău (nr. 44), şi Vlădiceni, jud. Neamţ (nr. 52). În teritoriul dintre Dunăre şi mare, denarii Romei republicane apar în tezaurul de la Casicea, jud. Constanţa (nr. 28).

Sub formă de monede izolate, aceiaşi denari ai Romei republicane apar în nu mai puţin de 19 localităţi repartizate pe întreg teritoriul Daciei. Şi tot din informaţiile brute, aşa cum le-am primit, mai reiese un lucru. Aceste monede au fost aflate în mod izolat în cetăţi şi aşezări geto-dacice, atît la nord, cît şi la sud şi est de Carpaţi. Ne limităm să dăm doar două exemple : Ocniţa, jud. Vîlcea (nr. 42), şi Cătunu, jud. Dîmboviţa (nr. 29). Am dat sau se mai pot da şi alte exemple.

Prima încheiere de natură economică ce se impune este că denarul de tip roman republican îndeplineşte acum o funcţie economică care s-a generalizat pe întreg teritoriul Daciei.

Rămîne şi pe mai departe problema să vedem şi să precizăm în ce proporţie sînt emisiuni geto-dacice de tip roman republican şi cîte sînt originale, bătute în atelierele din Italia, ţinînd seama şi de diversitatea acestor ateliere cu tehnici şi artă variabile.

Este necesar să cercetăm titlul argintului, aşa cum s-a şi făcut pentru unele tezaure, fapt asupra căruia am atras atenţia încă din 1968.

Dar şirul problemelor puse de această categorie de monede este departe de a se epuiza. Ne întrebăm, şi faptul va trebui cercetat, în ce măsură aceste monede au putut veni din afara teritoriului dacic, cu adaosul, în ce etapă cronologică şi în ce măsură. Rămîne de văzut dacă această categorie de monede a „ieşit" din Dacia şi a circulat şi în teritoriile învecinate.

Moneda romană imperială numără 35 de descoperiri. Din acestea 7 sînt tezaure monetare, iar restul de 28 sînt descoperiri izolate. În ceea ce priveşte tezaurele monetare, cele de la Adjud, jud. Vrancea (nr. 54), de la Drăghiceni, jud. Olt (nr. 69), de la Iteşti, jud. Bacău (nr. 73), cel de la Lonea, oraş Petroşani, jud. Hunedoara (nr. 74), precum şi cel de la Strunga, jud. Iaşi (nr. 85), conţin denari romani imperiali din secolele I—II. Celelalte două tezaure,

cel de la Isaccea (nr. 72) şi Strîmptu, jud. Gorj (nr. 48), conţin antoniniani din secolul al III-lea e.n.

Monedele romane imperiale care au fost descoperite în mod izolat sînt răspîndite pe întreg teritoriul ţării. O parte din ele aparţin secolelor I—II e.n. şi sînt de argint sau uneori de bronz. O altă parte se datează în secolul al IV-lea şi de regulă sînt de bronz. Dar nu lipsesc şi cele de argint.

Monede de aur de la Diocleţian şi Theodosiu al II-lea ne sînt semnalate în două localităţi : Holboca, jud. Iaşi (nr. 70), şi Mihăieşti jud. Olt (nr. 75). Aş fi înclinat să nu le văd străine de populaţiile aflate în migraţie în această vreme.

Din categoria monedelor bizantine, cel puţin deocamdată, nu avem de înregistrat decît descoperiri izolate. Presupusul tezaur de la Bucureşti, Plumbuita (nr. 89), mai are nevoie de informaţii suplimentare pentru a putea fi acceptat ca atare. Din restul descoperirilor, trei sînt din secolul al VI-lea, două din al VII-lea, vremea lui Heraclius, şi un bronz anonim bizantin din secolele X—XI, semnalat la Sălcuţa, jud. Dolj.

I. **Monede greceşti** (1—14)

1. *Agigea*, jud. Constanţa. Ca descoperite în 1971 în mod sigur în această localitate ajung într-o colecţie particulară două monede antice de bronz.

A. Alexandru cel Mare

Capul tînăr al lui Herakles spre dr., coafat cu blana de leu. Efigia este bătută mult st.
Rv. ΑΛΕ[ΞΑ]ΝΔΡ[Ο Υ], în mijloc, orizontal. Jos, arc în tolbă; sau măciucă spre dr. Deasupra ei, un simbol neprecizat.

AE↘ 5,40 g ; 17 mm. Moneda tocită. Conservarea bună. Cf. B.V. Head, *Hist. Num*[2], p. 226.

B. Monedă colonială grecească *Niceea* (?) Severus Alexander.Capul (sau poate bustul) gol al împăratului spre st. Din legendă se mai poate desluşi [ΑΛΕΞ]ΑΝΔΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡ. În st. jos, o contramarcă, adîncă şi neclară.
Rv. Legendă şi efigie neclară.
AE. ↑ 6,15 g ; 21,5 mm.
Informaţie: Victor Bratu, Bucureşti.

2. *Bătăşani*, jud. Vîlcea. În august 1971 s-a descoperit pe teritoriul localităţii un vas de lut ce conţinea vreo 450 de monede de argint, în greutate de aproximativ 7 kg. După aprecierile cercetătorilor locali ar fi fost emise de către Filip al II-lea, Alexandru cel Mare,Lysimach etc. După greutatea ce se comunică este vorba de tetradrahme emise de regii menţionaţi. Se păstrează la Muzeul judeţean din Rîmnicu Vîlcea, ai cărui specialişti le-au luat în studiu.

Ziarul „Scînteia", anul XLI, nr. 8 900 din 7 sept. 1971, p. 2. Cf. şi ziarul „România Liberă", anul XXIX, 1971, nr. 8 360 din 9 sept., p. 2.

3. *Ciutura*, jud. Dolj. E semnalată o tetradrahmă thasiană avînd pe av. capul lui Dionysos cu cunună de iederă cu două frunze sus şi două jos şi două rozete, iar pe rv. efigia obişnuită a lui Herakles, legenda cunoscută, dar întreagă şi cu capetele literelor globulare. În plus, sigla M barat.
AR. ↑ 16,47 g ; 32 mm. Conservarea bună, dar forma flanului monetar este ovală neregulată.
Se păstrează la Muzeul Centrului de ştiinţe sociale, Craiova.
Informaţie: Gh. Popilian, Craiova.

4. *Cojasca*, jud. Dîmboviţa. Cîteva tetradrahme thasiene recuperate de la elevi de către profesorul Marin Ionică se păstrează la şcoala generală din localitate. Nu putem preciza dacă monedele fac parte din tezaurul descoperit în localitate în 1936, sau sînt exemplare descoperite cu altă ocazie.
Informaţie : Cornelia Stoica, Muzeul judeţean, Tîrgovişte.

5. *Conțești*, jud. Teleorman. O tetradrahmă emisă de Macedonia Prima, avînd pe rv. siglele ΗΡ sus, și N jos, 16,25 g și 32 mm, de o conservare foarte bună, se păstrează în colecția înv. Gh. Dobrescu din localitate.
Moneda a fost găsită în partea de SV a comunei, în curtea morii, prin anii 1909—1910, într-o ulcică, împreună cu alte vreo 10 exemplare, care s-au risipit. Este deci vorba de un tezaur.
Informație: Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

6. *Covasna*, jud. Covasna. O tetradrahmă thasiană găsită în localitate a ajuns la Muzeul din Sf. Gheorghe.
Informație: Székely Zoltán, Muzeul din Sf. Gheorghe.

7. *Drăcșani*, com. Drăcșenei, jud. Teleorman. O drahmă de la Alexandru cel Mare, avînd pe rv. sub brațul lui Zeus literele ΣϚ, iar sub tron, literele ΛΙ. Moneda a ajuns în colecția înv. Anton Popescu, directorul școlii de 10 ani din Drăcșani.
Informație: Înv. Anton Popescu, Drăcșani.

8. *Isaccea*, jud. Tulcea. O drahmă de argint emisă de cetatea Histria găsită în această localitate, ajunge în colecția prof. I. Țugui, din Cîmpulung-Moldovenesc.
Grațian Jucan, *Colecția etnografică și numismatică a prof. Ion Țugui din Cîmpulung-Moldovenesc*, în *RevMuz*, VIII, 1971, 3, p. 226.

9. *Lăceni* și împrejurimi, com. Orbeasca, jud. Teleorman. În colecția Elena Săndulescu din localitate se află următoarele monede antice:

A. O drahmă emisă de cetatea Dyrrhachium, sub magistrații Eunous-Damenos (Maier, 1, c.p. 22, nr. 174);

B. Doi denari romani republicani, unul emis în timpul magistratului *M. Fannius, C.f.*, Grueber, Italia, 468, anii 150—125. Sydenham, 419, Italia anii 137—134 și *M. Fourius Philus*, Grueber, Italia, 555, anii 93—92. Sydenham, 529, Italia, anii 110—108.

C. Un denar roman imperial emis de *Galba* de tip H. Mattingly, *BMC*, 39.
Monedele menționate au fost aflate în localitate sau în împrejurimile imediate.
Informație: Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

10. *Maldăr*, comuna Colonești, jud. Olt. Ca descoperită în această localitate ajunge în colecțiile Muzeului din Slatina o tetradrahmă, emisiune postumă de tip Filip al II-lea (autorul o socotește o imitație dacică a tetradrahmelor macedonene).
Ar fi fost de dorit să se adauge și datele tehnice: greutatea, diametrul, poziția axului etc.
Mihai Butoi, *Monede rare intrate în colecțiile Muzeului din orașul Slatina (jud. Olt)*, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 326 cu fig. 1, p. 327.

11. *Măcin*, jud. Tulcea. Fără alte amănunte este semnalată descoperirea în localitate a unei monede grecești de argint de la Alexandru cel Mare, care ajunge într-o colecție particulară. Grațian Jucan, *Colecția etnografică și numismatică a prof. Ioan Țugui din Cîmpulung-Moldovenesc*, în *RevMuz*, VIII, 1971, 3, p. 226.

12. *Slatina*, jud. Olt. O monedă de bronz de la Filip al II-lea pe av. capul lui Apollo, iar pe rv. călărețul spre dr. și legenda obișnuită, găsită în Slatina, a ajuns cu ani în urmă în colecțiile vechi ale muzeului din localitate. O monedă geto-dacică de argint de tip Jiblea, găsită „mai de mult în Slatina”, ajunge și ea în colecțiile aceluiași muzeu. La ambele monede sînt menționate datele tehnice.
Mihail Butoi, *Monede rare intrate în colecțiile Muzeului din orașul Slatina (jud. Olt)*, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 326.

13. *Suhaia*, jud. Teleorman. Din tezaurul de drahme descoperit în localitate, o drahmă emisă de cetatea Dyrrhachium, cu magistraţii Meniskos-Kallonos, (Maier, *l.c.*, p. 24, nr. 256), a ajuns în colecţia prof. Anton Lucian, Zimnicea.
Informaţie: Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

14. *Turnu Severin*, jud. Mehedinţi. După unele informaţii, în localitate sau în împrejurimi s-ar fi aflat în 1970 un tezaur de drahme din Dyrrhachium. Ştirea o dăm sub toată rezerva, ea rămînînd să fie confirmată sau infirmată ulterior.
Informaţie: G. Popilian, Craiova, dec. 1970.

II. Monede geto-dacice (15—22)

15. *Craiova*, jud. Dolj. Monedă geto-dacică de tip Vîrteju-Bucureşti. AR. ↓ 7,74 g; 23 × 21 mm. Conservarea bună, tiparul tocit. Moneda a fost găsită în august 1963, pe teritoriul municipiului Craiova, într-un banc de nisip în rîul Jiu, la circa 200 m în amonte de punctul unde şoseaua ce trece prin luncă atinge Jiul. Se păstrează la Centrul de ştiinţe sociale, Craiova.
Informaţie: G. Popilian, Craiova.

16. *Drăgăşani*, împrejurimi, jud. Olt. O tetradrahmă geto-dacică de tip Jiblea, ca găsită în împrejurimile oraşului Drăgăşani, ajunge în colecţiile Muzeului din Slatina. Este ilustrată moneda şi notate datele tehnice.
Mihail Butoi, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 326, şi fig. 2, p. 327.

17. *Ipoteşti*, com. Milcov, jud. Olt. O monedă dacică de argint, de tipul Jiblea, descoperită în localitate, ajunge la Muzeul din Slatina. Sînt menţionate şi datele tehnice.
Mihail Butoi, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 326.

18. *Mîrzăneşti*, jud. Teleorman. Un tezaur de monede geto-dacice s-a descoperit în localitate în urmă cu cîţiva ani. După informaţiile de care dispunem deocamdată, se ştie de vreo 20 de exemplare descoperite, dar din care a putut fi examinat un singur exemplar. Acesta este de tipul Vîrteju-Bucureşti.
Informaţie: Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

19. *Orşova*, jud. Mehedinţi. Este semnalată, doar în trecere, descoperirea unui tezaur de monede geto-dace, despre care Marius Moga ne promite că-l va publica separat.
Marius Moga, *Tezaurul de monede republicane romane de la Secusigiu, jud. Arad*, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 325, nota 4.

20. *Ostrovul Şimian*, jud. Mehedinţi. În iunie 1970, pe insula de mai sus, s-a descoperit un tezaur de monede dacice. Din această descoperire un număr de 69 de exemplare de argint au ajuns la Muzeul din Turnu Severin. Pe av. e figurat capul laureat al lui Zeus, iar pe rv. un cal, iar în locul călăreţului, uneori cîte o globulă sau două.
Informaţie: B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

21. *Valea Voievozilor*, com. Răzvad, municipiul Tîrgovişte, jud. Dîmboviţa. O monedă geto-dacică de tip Adîncata-Piteşti s-a descoperit în albia rîului Ialomiţa la aproximativ 100 m nord de puntea din Valea Voievozilor. Se păstrează la Muzeul judeţean din Tîrgovişte.
AR ↘ 23 mm, 6,90 g.
Informaţie: Gabriel Mihăescu, Muzeul judeţean din Tîrgovişte, şi Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

22. *Vladimirescu* (aparţinătoare de municipiul Arad), jud. Arad. Două monede dacice de tip Chereluş, datate în secolul al II-lea î.e.n., au fost aflate pe teritoriul comunei, înspre Sîntana, în urmă cu vreo treizeci de ani de către tatăl locuitoarei Elisabeta Weber. Monedele urmează să fie achiziţionate de către muzeul din Arad.
Informaţie: Ovidiu Olariu şi Egon Dörner, Muzeul judeţean Arad.

III. Monede romane republicane (23—53)

23. *Albeşti*, com. Poboru, jud. Olt. În localitate s-a descoperit în urmă cu cîţiva ani un denar roman din timpul republicii. Este emis de magistratul monetar *L. Cassius* Q.f. şi este tipul Grueber, Roma, 3152, anul 78. Sydenham, 779, Roma, anul 76. Se păstrează la Muzeul din Slatina.

Informaţie: M. Butoi, Muzeul de istorie şi etnografie, Slatina.

24. *Berzovia*, jud. Caraş Severin. Este semnalată de către Marius Moga, descoperirea în localitate, în urmă cu un secol, a unui tezaur de monede romane republicane (citează pe S. Ormos, în *Archközl*, VIII, 1871, p. 146 şi urm.).

Marius Moga, *Tezaurul de monede romane republicane...*, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 325, nota 3.

25. *Bordeşti*, jud. Vrancea. Un tezaur de denari romani republicani şi de la Augustus a fost aflat în anul 1964 la punctul „Vărsătura", cu ocazia lucrărilor agricole. Din această descoperire, care a cuprins mai multe monede, un număr de 44 denari au ajuns în 1970 la Muzeul din Focşani, cea mai recentă monedă poartă numele magistratului monetar C. Antistius Vetus.

Informaţie: Gh. Constantinescu, Muzeul de istorie şi etnografie, Focşani.

26. *Bugeac*, jud. Constanţa. Două monede romane republicane mult tocite de o îndelungată circulaţie au fost descoperite la punctul Valea lui Marinciu în cursul săpăturilor arheologice sistematice. Au ajuns la Muzeul arheologic din Constanţa.

Radu Ocheşeanu, *Denari romani republicani descoperiţi în Dobrogea* în *Pontica* 4, 1971, p. 78—79.

27. *Bumbeşti*, jud. Gorj. Sînt prezentaţi trei denari romani republicani, descoperiţi în 1942, probabil pe suprafaţa castrului. Se datează în primul sfert al secolului I î.e.n.
Gh. Poenaru Bordea şi Cr. M. Vlădescu, *Denari romani republicani descoperiţi la Bumbeşti, judeţul Gorj*, în *RevMuz*, VIII, 1971, 3, p. 259—260.

28. *Casicea*, jud. Constanţa. Dintr-un tezaur de denari romani descoperiţi în localitate, 13 exemplare ce se eşalonează din timpul republicii şi pînă la Vespasian, au intrat în colecţiile Muzeului arheologic din Constanţa.

G. Papuc, *Un tezaur de denari romani din sec. I e.n. descoperit la Casicea, jud. Constanţa*, apud, R. Ocheşeanu, în *Pontica*, 4, 1971, p. 81 şi nota 13.

29. *Cătunu*, com. Corneşti, jud. Dîmboviţa. În localitate s-a descoperit un denar din timpul republicii cu numele magistratului monetar *M. Atilius Saranus*. AR ↗ 3,56 g, 19 mm, de tip Grueber, Roma, 684, anii 172—151; Sydenham, 398 a, anii 145—138. Exemplarul a fost donat de către descoperitor, N. Savu, Muzeului din Tîrgovişte.

Un alt denar roman republican, aflat în aceeaşi localitate, de către aceeaşi persoană, a fost menţionat de mine în *SCIV*, 20, 1, 1969, p. 166, nr. 26.
Informaţie: Cornelia Stoica, Muzeul din Tîrgovişte; Gh. Poenaru Bordea (identificarea monedei), Institutul de arheologie, Bucureşti.

30. *Clit*, com. Hăşmaş, jud. Arad. Doi denari romani republicani sînt semnalaţi ca descoperiţi în localitate. Unul este emis de magistratul *P. Servilius Rullus*. Este de tip Grueber, Roma, 1672, anul 89; Sydenham, 601, anii 100—95. Celălalt poartă numele magistratului *L. Calpurnius Piso Frugi*. Este de tip Grueber, Roma, 1941, anul 88. Sydenham, 663, tip gen., anii 90—89. Ambele monede au fost aflate în 1968, în cursul săpăturilor arheologice într-o cetate dacică.

E. Chirilă, S. Dumitraşcu şi D. Mălăescu, *Descoperiri monetare antice în Transilvania* (*VI*), în *Apulum*, IX, 1971, p. 171.

31. *Constanța*, jud. Constanța. Ca descoperiți în mod izolat după toate probabilitățile pe teritoriul vechiului Tomis, ajung în colecțiile Muzeului arheologic din Constanța 7 denari romani republicani din secolele II—I î.e.n. Sînt descriși cu toate datele tehnice necesare.
Radu Ocheșeanu. *Denari romani republicani în Dobrogea*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 77—78.

32. *Constanța*, jud. Constanța. Sînt publicați doi denari romani republicani (secolele II—I î.e.n.) descoperiți în orașul Constanța și ajunși într-o colecție particulară.
Radu Ocheșeanu și M. Liculescu, în *Pontica*, 4, 1971, p. 270.

33. *Corabia* și împrejurimi, jud. Olt. Ca găsit în împrejurimile orașului Corabia un denar roman din timpul republicii ajunge la Casa pionierilor din localitate. Este emis de magistratul *C. Hosidius Geta* și este de tip Grueber, Roma, 3388, anul 71; Sydenham, 903, anul 60.
Informație: M. Butoi, Muzeul de istorie și etnografie, Slatina.

34. *Dobrogea*. Ca descoperiți în această parte a țării sînt menționați 10 denari romani republicani, din secolele II—I î.e.n., intrați în colecțiile Muzeului arheologic din Constanța.
Radu Ocheșeanu, *Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 79—80.

35. *Dobrogea*. Ca provenind din sud-vestul Dobrogei, zona Dunării, sînt publicați patru denari romani republicani ajunși într-o colecție particulară.
Radu Ocheșeanu și M. Liculescu, în *Pontica*, 4, 1971, p. 270.

36. *Fîntînele*, jud. Teleorman. Dintr-un tezaur descoperit în localitate au putut fi recuperați 8 denari romani republicani (cel mai recent din a. 38 î.e.n.), o imitație după tetradrahmele thasiene și o drahmă din Dyrrhachium.
V. Mihăilescu-Bîrliba și I. Mitrea *Un nou depozit monetar antic descoperit lîngă Zimnicea*, în *MemAntiq*, II, 1970 (sub tipar).

37. *Județul Hunedoara*. În registrul inventar al muzeului din Deva pe anul 1955, sub nr. 11 892—11 907 este înregistrat un mic tezaur de 15 monede romane. Se menționează doar că depozitul a fost achiziționat de la locuitorul Zeller Dezideriu din comuna Băița și că locul descoperirii este foarte probabil raza orașului Hunedoara.
Repartiția este următoarea: *Q. Minucius Thermus* (1) AR ↓ Sydenham, 592, anii 96—95; *Fără nume magistrat* (1) AR→ Sydenham, 723, anii 85—84; *M. Plaetorius Cestianus* (1) AR. ↑ Sydenham, 807, anii 68—66; *A. Plautius* (1) AR. ↓ Sydenham, 932, anul 54; *L. Cassius Longinus* (1) AR. ↙ Sydenham, 935, anii 52—50; *Man. Acilius* (1) AR ↗ Sydenham, 922, anul 55; *C. Iulius Caesar* AR. ↙ Sydenham, 1009, anul 50; idem, AR ←Sydenham, 1011, anul 50; *C. Considius Paetus* (1) AR.←Sydenham, 993, anul 45; *L. Flaminius Cilo* (1) AR ↓ Sydenham, 1089, anul 42; *L. Livineius Regulus* (1) AR ↑ Sydenham, 1113, anul 42; *P. Clodius M.F.* AR.→Sydenham, 1115, anul 41; idem AR ↗ Sydenham, 1117, anul 41. *Cn. Domitius Ahenobarbus*, (1) AR. ↖ Sydenham, 1177, anii 41—40; *Octavianus Augustus*, AR← *BMC*, 392, anii 19—16; idem AR. ↖ *BMC*, 461, anii 12—11.
Gh. Lazin, în *Sargeția*, VIII, 1971, p. 61—66.

38. *Lăceni*, com. Orbeasca, jud. Teleorman. Un denar roman republican hibrid, poate de factură locală, a fost semnalat în localitate în anul 1970. După aprecieri preliminarii ar fi din prima jumătate a secolului I î.e.n.
Informație: Corneliu Beda, Muzeul de istorie Alexandria.

39. *Mangalia*, jud. Constanța. Este publicat un denar roman republican descoperit în vechiul Callatis. Dar este o neconcordanță între numele magistratului, *L. Calpurnius Piso Frugi* și trimiterea la Sydenham, 1213, anii 32—31 î.e.n. care referă la *M. Antoniu*.
Radu Ocheșeanu, *Denari romani republicani descoperiți în Dobrogea*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 78.

40. *Mănăstioara*, com. Fitioneşti, jud. Vrancea. Un tezaur de 74 denari romani republicani şi imperiali, cel mai recent de la *Tiberius*, a fost aflat în localitate în anul 1970. A ajuns la Muzeul din Focşani.
Informaţie: Victor Bobi, Muzeul de istorie şi etnografie, Focşani.

41. *Moroda*, com. Seleuş, jud. Arad. Pe valea Cigherului s-a descoperit în 1955 un tezaur din care au fost recuperaţi 10 denari romani republicani şi o drahmă din Apollonia. Cel mai recent denar este cu numele magistratului *Ti. Claudius*, de tip Sydenham, 770, anii 78—77. Drahma din Apollonia este fragmentară şi este probabil de tipul Epikadou-Agias, Maier, 38. Monedele sînt ilustrate toate şi se păstrează la Institutul pedagogic din Oradea. Dăm mai jos inventarul cronologic al acestei descoperiri luînd ca bază lucrările lui Sydenham şi Grueber.

A. *M. Porcius Laeca*

Grueber, Roma, 1023, anii 124—103.
Sydenham, 513, anii 119—110.

B. *M. Cipius*

Grueber, Italia, 522, anii 99—94.
Sydenham, 546, anul 107.

C. *L. Cornelius Scipio Asiagenus*

Grueber, Roma, 1360, t.g., anul 91.
Sydenham, 576, anul 101.

D. *Q. Titius*

Grueber, Roma, 2220, anul 87.
Sydenham, 691, anul 88.

E. *Acelaşi*

Grueber, Roma, 2225, anul 87.
Sydenham, 692, anul 88.

F. *L. Sentius*

Grueber, Roma, 1651 şi urm., anul 89.
Sydenham, 600, 100—95.

G. *L. Calpurnius Piso Frugi*

Grueber, Roma, 1941 şi urm., anul 88.
Sydenham, 663, anii 90—89.

H. *C. Poblicius Malleolus*

Grueber, Italia, 1194, anul 92.
Sydenham, 614, anii 92—91.

I. *P. Crepusius*

Grueber, Roma, 2669 şi urm., anul 83.
Sydenham, 738, anii 82—81.

J. *Ti. Claudius*

Grueber, Roma, 3096, anul 80.
Sydenham, 770, anii 78—77.

E. Chirilă şi colab., în *Apulum*, IX, 1971, p. 169—171.

42. *Ocniţa*, jud. Vîlcea. În cursul săpăturilor sistematice executate sub conducerea lui D. Berciu în 1971, în cetatea daco-getică din localitate au fost găsite şi următoarele monede:

A. Drahmă fragmentară, emisă de una din cetăţile greceşti de pe coasta Mării Adriatice: Dyrrhachium sau Apollonia.

B. Denar roman republican

L. Iulius Bursio

AR. ↑ fragmentar.

Grueber, Roma, 2485, tip gen., anul 85.

Sydenham, 728 c, Italia, anul 83.

C. Denar roman imperial

Titus

AR ↓ c.b. netocit, dar ştirbit. Este de tip Cohen², 321.

BMC, 78, anul 80.

Informaţie: D. Berciu şi B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

43. *Peştera Bolii*, or. Petroşeni, jud. Hunedoara. În anul 1955, s-a descoperit întîmplător o monedă din epoca Romei republicane. Este de tip *L. Flaminius Cilo*, Grueber, Italia, 537, anii 99–94, respectiv Sydenham, 540, anii 106–105.

Exemplarul se află în colecţia prof. Ilie Moşic din Petroşeni.

Informaţie: Gh. Lazin, Muzeul judeţean Deva.

44. *Răcătău*, jud. Bacău. Un tezaur de 56 denari romani republicani a fost descoperit în campania de săpături din 1970 la cetăţuia geto-dacică din localitate.

Informaţie: Iulian Antonescu, Muzeul de istorie şi artă, Bacău.

45. *Secusigiu*, jud. Arad. Un tezaur de denari romani din timpul republicii a fost descoperit în localitate aproximativ prin 1930 din care 23 exemplare au ajuns la Muzeul Banatului din Timişoara. Monedele sînt descrise succint şi ilustrate. Cea mai recentă monedă păstrată este cea emisă de magistratul monetar *L. Scribonius Libo*. Denarul acesta se datează după cronologia lui Grueber, Roma, 3377, în anul 71, iar după cea a lui Sydenham, 928, Roma, anul 55.

Marius Moga, *Tezaurul de monede republicane romane de la Secusigiu, jud. Arad*, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, 321–325. Ilustrat.

46. *Sîncraiu*, jud. Covasna. În aşezarea dacică din localitate a fost găsit un denar roman republican cu numele magistratului *C. Vibius C.f. Pansa*, Grueber, Roma, 2244, tip gen., anul 87. Sydenham, 684 tip gen., anii 89–88 .

Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul din Sf. Gheorghe.

47. *Tătuleşti*, jud. Olt. Un denar roman din timpul republicii a fost descoperit în comună în 1970. Poartă numele magistratului *Man. Aquillius* şi este de tip Grueber, Roma, 3364, anul 72. Sydenham, 798, Italia, anul 68. Moneda se păstrează în colecţiile şcolii generale din localitate.

Informaţie: M. Butoi, Muzeul de istorie şi etnografie, Slatina.

48. *Tîrnava*, jud. Teleorman. Un tezaur de denari romani republicani a fost descoperit în localitate în 1970, pe malul stîng al rîului Cîlniştea. Într-o primă etapă au fost recuperate 51 de exemplare. În apropierea locului descoperirii au fost semnalate resturi de locuire din etapa geto-dacă. Cea mai recentă monedă din cele recuperate deocamdată ar fi din anul 48 î.e.n.

Informaţie: Corneliu Beda, Muzeul de istorie, Alexandria.

49. *Tortomanu*, jud. Constanţa. Un denar de la M. Antoniu a fost descoperit în localitate şi a ajuns în colecţiile Muzeului arheologic din Constanţa.

Radu Ocheşeanu, *Denari romani republicani descoperiţi în Dobrogea*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 79.

50. *Vădăstriţa*, jud. Olt. Ca descoperiţi în anul 1970 pe teritoriul comunei de către elevi, doi denari romani din timpul republicii au ajuns în colecţiile şcolii generale din localitate. Unul a fost emis de magistratul monetar *L. Appuleius Saturninus* şi este de tipul Grueber, Roma, 1523 şi urm., are pe rv. litera E sub cai, anul 90; Sydenham, 578 a, Roma, anii 100–97.

Altul, de magistratul *Man. Fonteius C.f.* și este de tipul Grueber, Roma, 2476, anul 85. Sydenham, 724, Italia, anul 84.
Informație: M. Butoi, Muzeul de istorie și etnografie, Slatina.

51. *Vișina*, jud. Galați. Tezaur de 146 denari romani republicani (între care 6 imitații), cel mai recent din anii 38 î.e.n., Grueber.

Constantin Buzdugan, *Tezaurul de monede republicane romane de la Vișina (jud. Galați)*, în *MemAntiq*, III, 1971, p. 455—468, Ilustrat. Rezumat francez.

52. *Vlădiceni*, jud. Neamț. Dintr-un tezaur descoperit în localitate au fost recuperați trei denari romani republicani, cel mai recent 32—31.
Mihăilescu-Bîrliba Virgil, *Descoperiri de monede antice și bizantine* (II), în *MemAntiq*, II, 1970 (sub tipar).

53. *Zimnicea*, împrejurimi, jud. Teleorman. Elevii liceului din Zimnicea au adus profesorilor lor din localități din apropierea orașului un număr de monede antice. Din acestea cele menționate mai jos au fost prezentate la Cabinetul numismatic al Institutului de arheologie în ziua de 4 februarie 1971 de către un profesor de la liceul din localitate.

A. *L. Saufeius*
Grueber, Roma, 834, anii 172—151.
Sydenham, 384, anii 145—138.

B. *L. Cornelius Piso Frugi*
Grueber, Roma, 1895, tip gen., anul 88.
Sydenham, 650 t.g., anii 90—89.

C. *Vespasian (Domițian)*
AR. tocit. *BMC*, 193, anul 76. $Cohen^2$, 47.

D. *Antoninus Pius*
AR. *BMC*, 530, anii 145—161. $Cohen^2$, 344.

E. *L. Verus*
AE. As. *BMC*, 1128, anii 163—164. $Cohen^2$, 243.
Preciziuni topografice ne-au fost promise pentru fiecare exemplar în parte. Pînă atunci reținem informația.

IV. **Monede romane imperiale** (54—88)

54. *Adjud*, jud. Vrancea. Dintr-un tezaur ce s-ar fi descoperit în localitate au putut fi recuperate și au ajuns la Iași vreo 20—30 denari romani din timpul imperiului. Semnalăm deocamdată descoperirea, dar urmează să precizăm localitatea și numărul monedelor.
Informație: Prof. N. Gostar, Universitatea din Iași.

55. *Berești Meria*, com. Berești, jud. Galați. Pe teritoriul acestei localități, la punctul denumit „Rîpa ursului'' un locuitor a descoperit un denar de la Hadrian. În alt punct topografic, dar în apropiere de primul, un alt locuitor a găsit un denar de la Faustina II, probabil de tipul *RIC*, 509. Ambele monede se păstrează în colecția liceului din localitate.
Informație: prof. N. Borș, Berești.

56. *Boișoara*, com. Boișoara, jud. Vîlcea. Un denar de la Hadrian, AR. ↓ 2,72 g, 17 mm, de tip *BMC*, III, nr. 887, din anii 134—138, s-a descoperit în sept. 1970 cu prilejul săpăturilor de fundație pentru o casă nouă.
Informație: Dr. Andrei Pandrea și Gh. Poenaru Bordea.

57. *Călanul Mic*, jud. Hunedoara. Cu prilejul unor lucrări, în 1970, locuitorul Aron Petrescu a găsit o monedă de bronz a împăratului *Traian* este de tip $Cohen^2$, 391, anii 104—110.
Informație: Gh. Lazin, Muzeul județean Deva.

58. *Celeiu*, jud. Olt. În săpăturile arheologice de la şantierul Sucidava, conduse de prof. univ. Dumitru Tudor, în cercetările efectuate de V. Barbu în sectorul de sud-est, în campaniile 1970 şi 1971, s-au descoperit 115 monede de bronz, în majoritate din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n. şi de la Valentinian I şi Valens la Theodosius II şi Honorius.
Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

59. *Celeiu*, jud. Olt. În săpăturile arheologice efectuate de G. Popilian în necropola oraşului Sucidava în campaniile 1969—1971 s-au descoperit 116 monede în marea lor majoritate de bronz. Sînt prezente monedele romane imperiale şi coloniale (Odessos, Pautalia, Philippopolis, Byzantium, Perinth, Viminacium şi Nicaea) din secolele II şi III e.n., precum şi cele din secolul al IV-lea de la Constantin cel Mare şi familia sa, ultima de la Constantius II, din anii 346—350.
Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

60. *Cepari*, com. Cîrlogani, jud. Olt. O monedă de bronz din epoca constantiniană, găsită în localitate, a ajuns în colecţia şcolii generale din Cepari.
Informaţie: M. Butoi, Muzeul de istorie şi etnografie, Slatina.

61. *Cernet*, jud. Covasna. O siliqua de la Constanţiu II, de tip Cohen[2], 342, a fost găsită în localitate.
Informaţie: Székely Zoltán, Muzeul din Sf. Gheorghe.

62. *Cernica*, oraş Bucureşti. În săpăturile arheologice conduse de Gh. Cantacuzino s-a aflat o monedă emisă de Odessos în timpul împăratului Geta.
AE. ↓ 7,20 g, 25 mm, Pick, 2290.
Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

63. *Cig*, com. Tăşnad, jud. Satu Mare. Un solidus de la Valentinian al III-lea (425—455) a fost găsit în 1968 în curtea şcolii din localitate. Este de tip Cohen[2], 19, şi are greutatea de 4,80 g. Conservarea parţială.
E. Chirilă, S. Dumitraşcu, D. Mălăescu, *Descoperiri monetare antice în Transilvania*, VI, în *Apulum*, IX, 1971, p. 171.

64. *Corni*, jud. Botoşani, După informaţiile ce le deţin în localitate s-ar fi găsit un denar de la Hadrian, precum şi două monede de bronz: una de la Liciniu şi alta de la Constantin cel Mare. Se păstrează în colecţia şcolii din localitate.
Informaţie: prof. Cojocaru, Corni.

65. *Craiova*, jud. Dolj. Un antoninian de la Gordian al III-lea a fost găsit în oraşul Craiova, pe str. Cîmpia Islaz, nr. 46. A ajuns la Centrul de ştiinţe sociale din Craiova.
Ant. ↑ 5,15 g; 23 mm. Conservarea satisfăcătoare, moneda circulată. Cohen[2], 167.
Informaţie: G. Popilian, Craiova.

66. Între *Cujmir* şi *Vraţa*, jud. Mehedinţi. Un sesterţ de la Marcus Aurelius ca Caesar a fost găsit între Cujmir şi Vraţa. A ajuns prin donaţie la Muzeul Centrului de ştiinţe sociale din Craiova.
AE. ↑ 22,22 g; 31 mm. Conservarea satisfăcătoare, dar moneda mult tocită.
BMC, 1398, anii 140—144.
Informaţie: G. Popilian, Craiova.

67. *Drăcşani*, jud. Teleorman. Un denar de la Severus Alexander este semnalat ca descoperit pe teritoriul comunei şi a ajuns în colecţia şcolii din localitate.
Informaţie: N. Boroană, Drăcşani jud. Teleorman.

68. *Drăcşani*, com. Drăcşenei, jud. Teleorman. Ca găsite în localitate ajung în colecţia înv. Anton Popescu monede romane de la următorii împăraţi: Traian, Antoninus Pius, una colonială grecească din prima jumătate a secolului al III-lea şi trei monede de la Constantius al II-lea.

Două sînt *siliquae*: una cu legenda pe rv. VO|TIS|V, în exergă SMN (Nicomedia), iar cealaltă cu legenda VOTIS|XXX|MVLTIS|XXXX|SIRM (Sirminium).
Informaţie: Inv. Anton Popescu, Drăcşani.

69. *Drăghiceni*, jud. Olt. În toamna anului 1969 s-a descoperit la punctul „Dealul Bălţii" un tezaur de 460 denari romani din care opt exemplare rămîn să fie recuperate. Restul denarilor, după autor, se repartizează la următorii: M. Antoniu 2, Nero 5, Galba 2, Otho 1, Vitellius 6, Vespasian 75, Titus 7, Domiţian 23, Nerva 4, Traian 43, Hadrian şi Sabina 68, Antoninus Pius şi Faustina I, 117, M. Aureliu şi Faustina II 82, L. Verus şi Lucilla 16, Commodus 1. Monedele şi urciorul în care s-a aflat se păstrează la Muzeul din Caracal.
Ştefan Chiţu, *Tezaurul monetar roman de la Drăghiceni*, în *RevMuz*, VIII, 1971, 3, p. 261, ilustr.

70. *Holboca*, jud. Iaşi. În localitate s-a descoperit un solidus de la Theodosius al II-lea AV. ↓ 4,25 g, 22 mm. C.f. bună. Moneda netocită. DNTHEODOSI|VSPPAVG. Bustul împăratului în faţă cu coif, lance, scut şi odăjdii. Rv. IMPXXXXIICOS XVII P P. În exergă: COMOB. Roma dreaptă şi cu cască pe cap şade pe tron în faţă şi ţine în dr. un glob. cruciger, jos, un scut. În cîmp st., o stea.
Sabatier, 5.
Informaţie: B. Mitrea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

71. *Ibăneşti*, jud. Olt. La punctul „Coasta viei", în timpul unor lucrări agricole, la 30 cm adîncime s-a descoperit un denar de la M. Aurelius.
AR ↑ 2,63 g, 18,5 mm. *BMC*, IV, p. 453, Roma, anii 168—169.
Informaţie: Dr. Andrei Pandrea şi Gh. Poenaru Bordea.

72. *Isaccea*, jud. Tulcea. Tezaurul descoperit în 1960, menţionat în *SCIV*, XII, 1961, p. 151, nr. 37, cuprinzînd 1 071 monede, din care 6 denari şi restul antoniniani ce se eşalonează de la Caracalla la Gallienus, este studiat în întregime şi publicat. A fost îngropat în anul 267, în urma atacului goto-herulic.
C. Preda şi G. Simion, *Tezaurul de monede romane imperiale descoperit la Isaccea şi atacul gotic din vremea lui Gallienus*, în *Peuce*, II, 1971, p. 167—178.

73. *Iteşti*, com. Iteşti, jud. Bacău. Este semnalată descoperirea în localitate a unui tezaur de denari romani din timpul imperiului roman. Sînt indicaţi şi cîţiva împăraţi romani a căror nume ar fi fost citite pe monede: Domiţian, Traian, Hadrian. Vasul în care s-a păstrat tezaurul este caracteristic dacic. Pînă la studiul ce-l aşteptăm reţinem informaţia ca atare.
Ziarul „Scînteia", XL, nr. 8 560, 28 sept. 1970.

74. *Lonea*, or. Petroşeni, jud. Hunedoara. La sfîrşitul secolului al XIX-lea, pe teritoriul localităţii Lonea, la locul numit „La Holdă", cu prilejul unor lucrări agricole, s-a descoperit un tezaur monetar roman. Prin intermediul învăţătorului Petru Preda, un număr de 8 monede au ajuns în colecţia prof. Ilie Moşic din Petroşeni. Ele au fost emise de următorii împăraţi: *Nero* (1), denar, ↓ *RIC*, 43 (Roma), anii 63—68; *Vespasian* (2), denari, ↓ *RIC*, 8 (Roma), anii 69—71; *Traian* (1), denar, ↘ *RIC*, 266 (Roma), anii 112—114; *Antoninus Pius* (1), denar, ↓ *RIC*, 306 (Roma), anii 159—160; *Commodus* (1), denar, ↓ *RIC*, 271 (Roma), anii 191—192; *Septimiu Sever* (1), denar, ↖ *RIC*, 24 (Roma), anii 193—194; a doua piesă: denar, ↓ *RIC*, 117 (Roma), anii 197—198.
Informaţie: Gh. Lazin, Muzeul judeţean Deva.

75. *Mihăieşti*, jud. Olt. Un aureus de la Diocleţian s-a descoperit în ultimii ani pe teritoriul comunei. M. Butoi, care a examinat moneda, o descrie în felul următor:
Av. DIOCLETANVS AVGVSTVS. Capul împăratului laureat spre dr. Rv. CONSVL VI PPPROC, iar în exergă SMAZ. Împăratul laureat, îmbrăcat în togă, în picioare, ţine în st. globul.
AV. 18—19 mm, 5,46 g. Moneda, perforată şi zgîriată de către descoperitori, se păstrează în colecţia Şcolii generale din localitate.
Informaţie: M. Butoi, Muzeul de istorie şi etnografie, Slatina.

76. *Mogoşani*, jud. Dîmboviţa. În necropola din secolul al IV-lea s-au găsit două monede : una din epoca constantiniană şi alta de la Iulian Apostatul.
Gh. Diaconu, *Mogoşani. Necropola din sec. IV e.n.*, Tîrgovişte, 1970, p. 32.

77. *Mogoşeşti*, jud. Iaşi. Un denar de la Hadrian s-a descoperit în localitate în 1969. După profesorul N. Gostar, de la Universitatea din Iaşi, care a examinat moneda, este de tipul Strack, 111.
Informaţie: Prof. Emil Marcu, Mogoşeşti.

78. *Moldova Nouă*, jud. Caraş Severin. Trei monede mici de bronz ne sînt semnalate ca descoperite în localitate în 1967 : una de la Constantius Gallus două de la Constantius al II-lea.
Octavian Dogariu (Timişoara), Comunicare la Soc. Num. Rom., la 26 sept. 1971.

79. *Pogoreşti*, com. Iveşti, jud. Vaslui. În grădina lui Dumitru Toader, s-a descoperit în 1969, la o adîncime de 0,25 m, o monedă de bronz foarte mult uzată şi ştearsă. După aprecierile prof. N. Gostar, care a examinat moneda, a fost foarte probabil emisă de Traian.
Informaţie: Prof. Simion Cosma, Iveşti.

80. *Pojejena*, jud. Caraş Severin. Numeroase monede romane ne sînt semnalate ca descoperite în localitate. Aşa în 1968 e remarcat un bronz de la Her. Etruscus ; în 1969 un sesterţ de la Vespasian ; apoi monede mici de bronz din secolul al IV-lea, de la Crispus 1, Constans 3, Constantius al II-lea 64, de la Iulian Apostatul 5, şi alte 2 din epoca constantiniană. În 1970 este semnalată descoperirea a două monede de bronz de la Aemilianus.
Octavian Dogariu (Timişoara). Comunicare la Soc. Num. Rom., la 26 sept. 1971.

81. *Reşca*, com. Dobrosloveni, jud. Olt. În săpăturile arheologice conduse de prof. univ. Dumitru Tudor, în sectorul necropolă, în cercetările efectuate de Mircea Babeş, în anii 1969 şi 1970 s-au descoperit 14 monede romane imperiale din secolele I—II de argint şi bronz.
Informaţie: Gh. Poenaru Bordea, Institutul de arheologie, Bucureşti.

82. *Scorniceşti*, jud. Olt. Un denar roman din timpul imperiului cu numele lui Septimius Geta, descoperit în localitate, ajunge în colecţiile muzeului din Slatina.
Informaţie : M. Butoi, Muzeul de istorie şi etnografie, Slatina.

83. *Stoicăneşti*, jud. Olt. Monede romane din timpul imperiului au fost strînse din diferite puncte de pe teritoriul localităţii. După identificări făcute de către cercetători locali monedele au fost emise de Vespasian, Hadrian, Antoninus Pius, M. Aureliu, Septimiu Sever, Caracalla şi familia, 3 exemplare, Severus Alexander, Constantin cel Mare, Constanţius al II-lea şi Valentinian al III-lea.
Gh. Vieru, *Descoperiri arheologice în comuna Stoicăneşti*, în *RevMuz*, VII, 4, 1970, p. 374—375.

84. *Strîmptu*, jud. Gorj. În localitate s-a descoperit în 1910 un tezaur de monede romane imperiale, din care 96 exemplare ce se înşiruiesc de la Septimiu Sever şi pînă la Trebonianus Gallus sînt studiate şi descrise de autor.
B. Mitrea, *Un tezaur de monede romane imperiale din vestul Olteniei*, în *Drobeta*, I, 1971 (sub tipar).

85. *Strunga*, jud. Iaşi, La *MNA* a ajuns în 1933, fără alte indicaţii decît că au fost descoperiţi în localitatea Strunga, un număr de 25 denari romani din timpul imperiului. Monedele sînt înregistrate în Registrul Inv. al *MNA*, sub nr. 265.
Pe împăraţi ele se repartizează precum urmează :

1. Nero	1	exemplare
2. Vespasian	4	,,
3. Traian	5	,,
4. Hadrian	3	,,
5. Antoninus Pius	10	,,
6. M. Aureliu	1	,,
7. Commodus	1	,,
Total	25	exemplare

Este foarte probabil că monedele de mai sus sînt o parte dintr-un tezaur mai mare descoperit în această localitate. Referitor la restul monedelor nu sîntem informaţi.
B. Mitrea, *MNA*, Inv. 265, unde sînt descrise monedele.

86. *Tulcea*, jud. Tulcea. În cuprinsul oraşului cu ocazia săpăturilor executate pentru construcţia blocurilor din cartierul 23 August s-au descoperit numeroase monede de pe vremea lui Diocleţian.
Ziar „Munca" din 4 mai 1971, p. 5.

87. *Vladimirescu* (municipiul Arad), jud. Arad. Un denar de la Antoninus Pius a fost aflat pe teritoriul acestei localităţi în 1971 cu prilejul unor lucrări.
Este de tip RIC, 61, anii 140—143.

88. *Zimnicea*, jud. Teleorman. Un as de la Tiberiu, de tip BMC, 146, nedatat, a fost descoperit la „cetate" în pămîntul care s-a pus în saci în perioada inundaţiilor din 1970. A ajuns la Muzeul din Alexandria.
AE. ↓ 9,40 g; 27 mm. Moneda este mult tocită de circulaţie.
Informaţie: Corneliu Beda, Muzeul din Alexandria.

V. Monede bizantine (89—95)

89. *Bucureşti*, Plumbuita. Un (?) tezaur de monede de bronz bizantine din secolul al VI-lea, printre care s-ar fi aflat şi unele exemplare de bronz de la Traian şi Constantin cel Mare, ar fi fost descoperit în 1944, cu ocazia unor săpături. Se păstrează la Muzeul din Focşani.
Informaţie: Victor Bobi, Muzeul de istorie şi etnografie, Focşani.

90. *Corni*, jud. Botoşani. Un follis de la Iustin al II-lea, de tip Bellinger, 151 b, anii 570—571, ar fi fost găsit pe teritoriul localităţii şi a ajuns acum în colecţia şcolii locale.
Informaţie: prof. Cojocaru, Corni.

91. *Reşca*, com. Dobrosloveni, jud. Olt. Un solidus de la Iustinian I a fost descoperit în vara anului 1970 pe teritoriul satului cu prilejul muncilor agricole. Cîntăreşte 4,48 g, are 20 mm, cu titlul de 958%; se păstrează la muzeul din Slatina.
Mihail Butoi, în *RevMuz*, VIII, 4, 1971, p. 326—327 şi fig. 4.

92. Între *Rojişte* şi *Tîmbureşti*, jud. Dolj, un follis de la Iustinian a fost descoperit în orezăria C.A.P. Octombrie Roşu din Mîrşani. A ajuns la Muzeul Centrului de ştiinţe sociale din Craiova. A fost emis în atelierul de la Antiohia, officina B, în anul XXЧIII = 554/555. AE. (Follis)↘18,80 g; 35 mm. Conservarea bună, moneda puţin tocită. A. R. Bellinger, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection*, Washington, 1966, p. 146, nr. 244 b.
Informaţie: G. Popilian, Craiova.

93. *Sălcuţa*, jud. Dolj. Este semnalată descoperirea unei monede bizantine de bronz. Face parte din categoria celor anonime.
Informaţie: G. Popilian, Craiova.

94. *Sînnicolaul Mare*, jud. Timiş. O monedă de argint bizantină din vremea lui Heraclius a fost descoperită în localitate în 1962.
Octavian Dogariu (Timişoara), Comunicare la Soc. Num. Rom., 26 sept. 1971.

95. *Şeitin*, jud. Arad. O monedă bizantină de aur a fost găsită prin anul 1966 pe un ogor de pe teritoriul localităţii, în partea dinspre Nădlac. Moneda a dispărut, dar a rămas un estampaj făcut de Constantin Şiclovan, profesor la Şcoala generală din localitate. Pe baza acestui estampaj, cercetătorii locali precizează că moneda a fost emisă de împăratul Heraclius, care apare cu fiul său Heraclius Constantin.
Informaţie: Ovidiu Olariu şi Egon Dörner, Muzeul judeţean Arad.

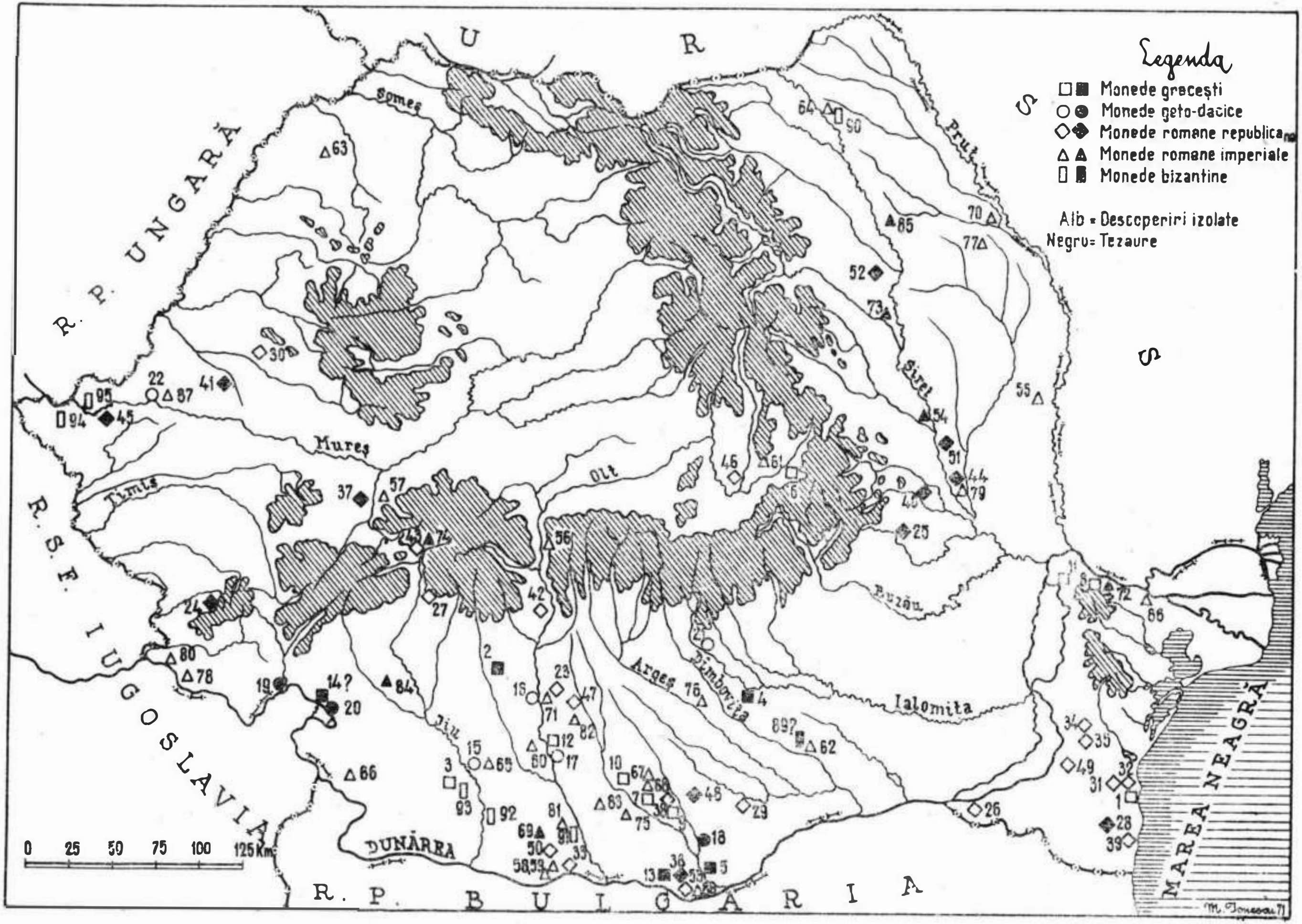

Fig. 1. – Harta cu descoperiri de monede antice și bizantine în Republica Socialistă România.

Borislav Jovanović, *Metalurgija eneolitskog perioda Jugoslavije* (Metalurgia perioadei eneolitice din Iugoslavia), edițiile speciale ale Institutului de arheologie din Belgrad, vol. 9, Belgrad, 1971; 80 p. text sîrbesc cu figuri și hărți în text, 10 planșe cu un amplu rezumat în limba engleză.

Lucrarea este de fapt o prezentare a perioadei eneolitice din Iugoslavia în lumina dezvoltării metalurgiei. În același timp se ține seama de dezvoltarea paralelă, în termeni de cronologie relativă și absolută, a culturilor din spațiile învecinate, în special din răsăritul Peninsulei Balcanice.

Autorul consideră ca fapt istoric demonstrat (este discutabil dacă are dreptate să afirme acest lucru atît de categoric) migrația etnică și culturală din zona traco-egeică spre apus, migrație ce s-a produs în mod treptat, în ceea ce el numește perioada neoliticului tîrziu (resp. ultimul pătrar al mileniului V și prima jumătate a mileniului IV). Acest fenomen istoric ar fi dus la propagarea cunoștințelor de prelucrare primitivă a aramei și a contribuit la consolidarea culturală a perioadei următoare: eneoliticul. Acesta este la rîndul lui împărțit în două etape: eneoliticul timpuriu (culturile Vinča-Pločnik, Tiszapolgár, Butmir, Herpaly-Csöszhalom, Sopot tîrziu etc., mijlocul și a doua jumătate a mileniului IV) și eneoliticul tîrziu (culturile Bubanj-Hum, Bodrogkeresztúr, Pecel, Kostolac, grupele Vučedol și Ig [tipurile centrale balcanice și adriatice],resp. sfîrșitul mileniului IV și cea mai mare parte a mileniului III).

În acest sens B. Jovanović încearcă și o periodizare a dezvoltării metalurgiei. Dacă neoliticului tîrziu îi este propriu stadiul începător-explorator al metalurgiei cuprului (resp. exploatarea cuprului nativ), eneoliticul timpuriu se caracterizează prin apariția adevăratei industrii a aramei, a imitării uneltelor de piatră în exemplare de metal (topoare plate, dălți și topoare-ciocan simple de tip Pločnik). Alături de cuprul nativ se folosește și arama produsă prin reducerea simplă a minereurilor de oxizi și carbonați de cupru. În eneoliticul tîrziu, metalurgia aramei ia o amploare deosebită, oglindită în diversitatea formelor de topoare (topoare-ciocan, topoare cu tăișurile „în cruce'', topoare cu gaură de înmănușare transversală și cu un singur tăiș vertical, topoare plate cu mîner), ace, brățări, mărgele etc. Se exploatează și minereurile de sulfiți prin reducere în două etape. Ia naștere dezvoltarea și prelucrarea aurului și a argintului.

Autorul este de părere că dezvoltarea metalurgiei aramei în sud-estul Europei este independentă de relații ulterioare cu civilizațiile orientale. Diferitele forme sînt creații prin excelență autohtone.

Interesantă este prezentarea exploatării primitive a zăcămintelor cuprifere de la Rudna-Glava (în Serbia de est). Aici au fost cercetate mai multe puțuri, săpate în trepte, de unde s-au extras zăcăminte de magnetită și calcopirită începînd din neoliticul tîrziu, dar mai ales în eneoliticul timpuriu.

După o prezentare generală și sumară a începuturilor metalurgiei în diferitele regiuni

ale Iugoslaviei, din care se desprinde sărăcia informației arheologice în momentul de față, B. Jovanović examinează primele unelte de cupru reprezentate în cele trei depozite de la Pločnik. Din nefericire doar primul dintre acestea a fost găsit în condiții care să permită, cu oarecare aproximație, o relație cu mediul cultural. A fost descoperit, se pare, într-o groapă, ce a perforat ultimul nivel de locuire de la Pločnik. Celelalte două depozite sînt descoperiri accidentale, provenind însă tot din așezarea respectivă. Este regretabil că nu știm nimic despre condițiile de descoperire ale celui de-al treilea depozit, care prezintă unele forme mai evoluate (cele trei depozite sînt ilustrate de autor pe planșa 4). [Amintim că topoare de tipul celor de la Pločnik sînt atestate în cultura Tiszapolgár, faza tîrzie. Cf. A. Vulpe, *SCIV*, 15, 1964, 4, p. 459; F. Schubert, *Germania*, 43, 1965, 2, p. 275, precum și în depozitul de la Cărbuna din sud-estul Ucrainei, cf. G. P. Sergejev, *SA*, 1963, 1, p. 135, care ar putea aparține fazei Precucuteni III sau Cucuteni A timpuriu].

Urmează apoi o trecere în revistă sumară a celor mai reprezentative descoperiri de obiecte de aramă (în special topoare) din eneoliticul tîrziu. Piesele amintite sînt în cea mai mare parte ilustrate. Se resimte însă lipsa unui repertoriu cît mai complet. De asemenea, autorul nu face nici un fel de analiză tipologică. În plus, nefăcînd nici o distincție între diversele tipuri de topoare, B. Jovanović atribuie eneoliticului final și primele topoare de aramă cu un singur tăiș vertical (de felul celor de la Baniabic sau Kozarac) precum și securile plate cu un tăiș semicircular și cu mîner (ca cele de la Kozarac, Trućevac etc.). Aceste tipuri sînt atribuite de cercetători în general epocii bronzului (nu mai devreme de orizontul corespunzător culturii Glina spre exemplu; cf. A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien* I, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 10 și urm. și p. 39 și urm.). Problema apariției toporului cu un tăiș vertical încă din eneolitic este foarte disputată și trebuie subliniat că pînă acum nu există nici o piesă ale cărei condiții de descoperire să permită atribuirea ei, *fără obiecții*, eneoliticului (vezi discuția la A. Vulpe, *op. cit.*, p. 10 și urm.; A. Vulpe și Ersilia Tudor, în *SCIV*, 21, 1970, 3, p. 427). Desigur B. Jovanović face această confuzie datorită datării foarte timpurii a culturii Vučedol, în cadrul căreia asemenea topoare pot deja apărea. Asupra acestui fapt vom reveni mai jos.

În încheiere B. Jovanović analizează, în linii mari, cronologia absolută și relativă a eneoliticului din Iugoslavia așa cum am prezentat-o la începutul recenziei de față. Autorul se raliază celor ce acceptă o dată înaltă pentru începutul Troiei (încă înainte de 3000). Ținînd apoi seama de paralelismul Troia-Ezero, el sincronizează Troia I cu începutul culturii Ezero, Troia II, cu straturile mijlocii de la Ezero și cu Mihalić, iar Troia III, cu straturile tîrzii de la Ezero și cu Karanovo VII. Această schemă corespunde punctului de vedere recent al multor cercetători (cf. S. Morintz și P. Roman, în *Dacia*, N. S., XII, 1968, p. 45; XIII, 1969, p. 61; cf. și C. Renfrew, în *PPS*, 35, 1969, p. 12 și urm. etc.).

Mai neclară mi se pare relația dintre cultura Bubanj-Hum și cultura Pecel (ceea ce implică și cultura Coțofeni) și cu cultura Bodrogkeresztúr. În general este greu de vorbit de complexul Baden-Pecel-Coțofeni înainte de Ezero-mijlociu-Mihalić. În cercetarea românească aceste culturi sînt atribuite perioadei de tranziție pe deplin formate. Între Bubanj-Hum-Karanovo VI-Gumelnița și Coțofeni-Pecel etc. există un interval care, în România, în timpul din urmă, a început a fi bine cunoscut (cf. S. Morintz și P. Roman, în *Dacia*, XII, N.S. 1968, p. 45 și P. Roman, în *Dacia*, N.S., XV, p. 31. În acest sens aș reproșa autorului că, deși citează o serie de lucrări ale cercetătorilor români, nu a aprofundat suficient problemele în discuție și nu a profitat de lucrarea mai sus citată a lui S. Morintz și P. Roman (B. Jovanović o citează, deci a luat cunoștință de ea) care clarifică în mare măsură datele de pînă acum privitoare la epoca de tranziție la Dunărea de Jos.

De asemenea, nu pot împărtăși ideea că cultura Vučedol aparține încă eneoliticului, chiar

și așa cum l-a definit B. Jovanović. Această cultură, ca și grupele înrudite (Zók, Nyírség) se situează la sfîrșitul epocii de tranziție și caracterizează chiar începutul epocii propriu-zise a bronzului. Între aceste culturi și eneoliticul final există un interval mare de timp, de cel puțin 500 de ani.

Cu aceste rezerve, lucrarea lui B. Jovanović ne oferă un tablou viu și cuprinzător al importantei perioade a începuturilor metalurgiei în Iugoslavia. Cum se știe, în ultimul timp, s-au adus, pentru această perioadă din sud-estul Europei, contribuții revoluționare privind cronologia, dezvoltarea metalurgiei, cunoașterea raporturilor cu lumea egeo-anatoliană și aprecierea istorică a acestei perioade în general. Punctul de vedere al arheologului iugoslav este în acest sens binevenit și interesant.

Alexandru Vulpe

Đ. Mano-Zisi, Lj. B. Popović, *Novi Pazar ilirsko-grcki nalaz-Novi Pazar the Illyrian-Greek find* (Novi Pazar, tezaurul iliro-grec), Belgrad, 1969, 132 p. + 1 plan + 39 pl., text paralel sîrb și englez

Numărul vestitelor morminte princiare traco-ilirice cunoscute în Balcanii Centrali a crescut prin relativ recenta descoperire (1957) de la Novi Pazar, din Serbia de SV, reprezentînd un bogat tezaur de obiecte de aur și argint, ce constituiau inventarul unui mormînt tumular familial, desigur al unei căpetenii, considerate de autorii publicației, ca ilirică. În ce măsură această descoperire este un complex închis (respectiv în ce măsură putem avea siguranța contemporaneității obiectelor găsite aici), așa cum îl prezintă autorii, va reieși din cele de mai jos, în funcție de condițiile de descoperire.

În orice caz, descoperirea de la Novi Pazar este deosebit de importantă, deoarece aici s-au găsit atît obiecte grecești bine datate (vase pictate și bronzuri) cît și obiecte de origine locală (diverse tipuri de fibule și ace). Aceste din urmă elemente contribuie la precizarea cronologiei Hallstattului tîrziu în lumea iliră, cu implicații și în spațiul carpato-dunărean.

Tumulul era situat pe un bot de deal, ocupînd o poziție dominantă în zona respectivă. Mantaua tumulului a fost nivelată cu prilejul construirii unei biserici în secolul al X-lea; biserica refăcută și lărgită cu două secole mai tîrziu există și astăzi. Descoperirea hallstattiană la care ne referim a fost prilejuită tocmai de lucrările de reconstrucție ale importantului monument de artă medievală care este biserica Sf. Petru. Fundațiile acesteia au deranjat la rîndul lor orînduirea monumentului funerar din secolul al V-lea î. e. n., care de altfel mai fusese răscolit și de săparea unor morminte feudale. Această expunere este foarte sumară și în lucrare. Autorii prezintă și un plan de situație detaliat, pe care însă nu-l explică nicăieri pe parcursul monografiei. Autorii citează lucrări care nu ne-au fost accesibile: rapoartele preliminare de săpătură din „Arheološki pregled", 1960 și 1961. Datorită situației precare din teren și a condițiilor de cercetare, nu s-au putut face observații sigure atît în plan cît și pe verticală. Reconstrucția planului mormîntului (sau mormintelor!) rămîne pur ipotetică.

Tumulul este considerat de către autori un mormînt familial ce a aparținut aristocrației tribale.

Din păcate din lucrare nu rezultă în mod clar, care a fost ritul de înmormîntare.

La p. 74, 102 și 109 autorii vorbesc de un rug pentru incinerație, în timp ce la p. 108 se vorbește de înhumație. Este mai mult decît regretabil că un element de o asemenea importanță, cum este ritul de înmormîntare, este tratat în mod neglijent.

Atît după poziția și condițiile de descoperire cît și după datele strînse în urma săpă-

şi aşa cum l-a definit B. Jovanović. Această cultură, ca şi grupele înrudite (Zók, Nyírség) se situează la sfîrşitul epocii de tranziţie şi caracterizează chiar începutul epocii propriu-zise a bronzului. Între aceste culturi şi eneoliticul final există un interval mare de timp, de cel puţin 500 de ani.

Cu aceste rezerve, lucrarea lui B. Jovanović ne oferă un tablou viu şi cuprinzător al importantei perioade a începuturilor metalurgiei în Iugoslavia. Cum se ştie, în ultimul timp, s-au adus, pentru această perioadă din sud-estul Europei, contribuţii revoluţionare privind cronologia, dezvoltarea metalurgiei, cunoaşterea raporturilor cu lumea egeo-anatoliană şi aprecierea istorică a acestei perioade în general. Punctul de vedere al arheologului iugoslav este în acest sens binevenit şi interesant.

Alexandru Vulpe

Đ. Mano-Zisi, Lj. B. Popović, *Novi Pazar ilirsko-grcki nalaz-Novi Pazar the Illyrian-Greek find* (Novi Pazar, tezaurul iliro-grec), Belgrad, 1969, 132 p. + 1 plan + 39 pl., text paralel sîrb şi englez

Numărul vestitelor morminte princiare traco-ilirice cunoscute în Balcanii Centrali a crescut prin relativ recenta descoperire (1957) de la Novi Pazar, din Serbia de SV, reprezentînd un bogat tezaur de obiecte de aur şi argint, ce constituiau inventarul unui mormînt tumular familial, desigur al unei căpetenii, considerate de autorii publicaţiei, ca ilirică. În ce măsură această descoperire este un complex închis (respectiv în ce măsură putem avea siguranţa contemporaneităţii obiectelor găsite aici), aşa cum îl prezintă autorii, va reieşi din cele de mai jos, în funcţie de condiţiile de descoperire.

În orice caz, descoperirea de la Novi Pazar este deosebit de importantă, deoarece aici s-au găsit atît obiecte greceşti bine datate (vase pictate şi bronzuri) cît şi obiecte de origine locală (diverse tipuri de fibule şi ace). Aceste din urmă elemente contribuie la precizarea cronologiei Hallstattului tîrziu în lumea iliră, cu implicaţii şi în spaţiul carpato-dunărean.

Tumulul era situat pe un bot de deal, ocupînd o poziţie dominantă în zona respectivă. Mantaua tumulului a fost nivelată cu prilejul construirii unei biserici în secolul al X-lea; biserica refăcută şi lărgită cu două secole mai tîrziu există şi astăzi. Descoperirea hallstattiană la care ne referim a fost prilejuită tocmai de lucrările de reconstrucţie ale importantului monument de artă medievală care este biserica Sf. Petru. Fundaţiile acesteia au deranjat la rîndul lor orînduirea monumentului funerar din secolul al V-lea î. e. n., care de altfel mai fusese răscolit şi de săparea unor morminte feudale. Această expunere este foarte sumară şi în lucrare. Autorii prezintă şi un plan de situaţie detaliat, pe care însă nu-l explică nicăieri pe parcursul monografiei. Autorii citează lucrări care nu ne-au fost accesibile: rapoartele preliminare de săpătură din „Arheološki pregled", 1960 şi 1961. Datorită situaţiei precare din teren şi a condiţiilor de cercetare, nu s-au putut face observaţii sigure atît în plan cît şi pe verticală. Reconstrucţia planului mormîntului (sau mormintelor!) rămîne pur ipotetică.

Tumulul este considerat de către autori un mormînt familial ce a aparţinut aristocraţiei tribale.

Din păcate din lucrare nu rezultă în mod clar, care a fost ritul de înmormîntare.

La p. 74, 102 şi 109 autorii vorbesc de un rug pentru incineraţie, în timp ce la p. 108 se vorbeşte de înhumaţie. Este mai mult decît regretabil că un element de o asemenea importanţă, cum este ritul de înmormîntare, este tratat în mod neglijent.

Atît după poziţia şi condiţiile de descoperire cît şi după datele strînse în urma săpă-

turilor efectuate, autorii socotesc că obiectele înmormîntate separat, la periferia tumulului, sînt bijuterii de familie.

Catalogul lucrării ne dă atît descrierea amănunţită a fiecărui obiect în parte cît şi, în cazul celor care prezintă o importanţă deosebită, analogiile sprijinite pe o bibliografie destul de bogată. Dintre obiectele cuprinse în catalog vom menţiona aici în special acelea care contribuie la datare:

— O ὄλπη (Pl. I a-b) cu figuri negre, ce reprezintă pe Dionysos cu un riton în mîna dreaptă, flancat de cîte un satir în poziţie de dans. Vasul este datat la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea.

— Un κύλιξ (Pl. II) cu figuri negre. Scena prezintă un cîine sau o vulpe fugind, încadrată de cîte o palmetă cu ramificaţii. Este datat la începutul secolului al V-lea. Autorii consideră că aceste două vase ca şi vasele greceşti din perioada arhaică tîrzie, găsite în Balcanii Centrali, reflectă rolul important pe care l-a jucat Peninsula Chalcidică în transmiterea mărfii arhaice în această arie. Datînd de la sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea, ele ar marca limita de jos pentru exportul vaselor arhaice tîrzii în Balcanii Centrali.

— O hidrie de bronz (Pl. III a-h) cu mîner caracteristic, reprezentînd un tînăr nud (Kouros) la umărul căruia sînt de-o parte şi de alta doi lei pe care tînărul îi ţine de cozi. Picioarele tînărului sînt flancate de doi berbeci iar sub aceştia, ca aplică de jos a mînerului este capul Gorgonei. Această hidrie, pe baza studiului şi paralelelor prezentate de autori este atribuită stilului caracteristic producţiei peloponeziace de la sfîrşitul secolului al VI-lea, larg răspîndită în S Italiei.

— Phiala cu omphalos central de argint (Pl. VI, VI a), placată parţial cu foaie de aur aplicată în interior în formă de floare de lotus cu frunze subţiri este, datorită decorului, caracteristică pentru începutul secolului al V-lea î.e.n.

— Acul de aur (Pl. VI a) cu capul constînd din două bucle terminate într-o legătură spiralică este o lucrare grecească ionică arhaică. El reprezintă primul exemplar de aur descoperit în Balcanii Centrali.

— Foarte importantă este şi situla cilindrică (Pl. VII) al cărei corp este decorat cu nervuri şi benzi orizontale profilate. Vasul are un mîner dublu cu ornamente meandrice, cu capete întoarse în sus şi răsucite. Această piesă confirmă, după autori, legăturile cu Italia şi influenţa acestora asupra ariei locuite de triburile ilirice.

— O strecurătoare (infundibulum) (Pl. VIII, VIII a, XXXIX) de bronz cu un mîner lung terminat cu un cap de berbec schematizat. Pe mîner se află o piesă detaşabilă, semicirculară, în formă de cal stilizat. Autorii consideră această piesă ca fiind de un stil amestecat: forma ca şi funcţiunea obiectului sînt caracteristic greceşti, în timp ce reprezentarea schematizată a calului ar indica o influenţă din mediul hallstattian local.

Inventarul mai cuprinde:

— O serie de vase de bronz (cum ar fi ligheanele cu trei picioare în formă de labe de leu stilizate; o oinohoe mică decorată cu trei rozete incizate).

— Obiecte de chihlimbar (piese miniaturale cu reprezentări mitologice, farfurii, statuete, măşti în formă de capete de oameni, lei, berbeci, cai, păsări, mărgele prinse pe burdufe din piele de capră, plăci triunghiulare sau rectangulare) care diferă din punctul de vedere al tratării, calităţii şi stilului de lucru. Cele mai frumoase exemplare sînt obiecte de import din Grecia şi S Italiei; după părerea autorilor nu este exclusă însă posibilitatea ca ele să reprezinte lucrări ale unor meşteri care (în calitate de sclavi sau liberi) le-ar fi făcut în mediul local.

— Un colan de mărgele de sticlă lucrat grosolan, foarte probabil producţie locală.

— Obiecte mărunte de aur, în special diverse tipuri de mărgele, a căror răspîndire este caracteristică mai ales secolelor VI şi V.

— Patru inele de aur elipsoidale, cu cap romboidal (Pl. XVI, XXXVII), care are ca ornament o rozetă cu 4 petale; reprezintă imitaţii după lucrări de aur chalcidice de la începutul secolului al V-lea.

Interesante sînt şi cele două torques-uri de argint (Pl. XV/2) terminate în formă de

capete de şarpe. O bandă de aur în filigran este prinsă de fiecare torques. Autorii consideră aceste piese ca făcînd parte din formele cele mai avansate ale acestui tip de torques şi fiind în legătură cu complexul chalcidic-macedonian-iliric din secolele VI-V î.e.n.

O serie de piese de aur constituie elemente de decor aplicate pe armură : 3 perechi pectorali, 3 centuri, aplice rectangulare, triunghiulare, în formă de cruce gamată, cu raze, şi nasturi. Toate acestea ar proveni de la două costume bogate. Autorii sugerează că ar putea fi vorba de două persoane.

Perechea de cercei de aur (Pl. XXVI) ca şi cele două perechi de fibule de aur (Pl. XXVII/1, 2, 3, 4) par însă să indice şi existenţa unui personaj feminin. Fibulele sînt de tipul celor cu placa piciorului dreptunghiulară, terminată cu un bumb (denumită de D. Berciu de tip Donja-Dolina ; cf. *Dacia*, N. S., 1, 1957, p. 354 şi urm). De acelaşi tip sînt şi alte cinci exemplare de argint (Pl. XXIX). Afirmaţia autorilor după care decoraţiile în forma literelor M şi T şi respectiv M şi X, de pe placa piciorului celor două perechi de fibule de aur, ar reprezenta iniţialele unei persoane sau clan ni se pare puţin hazardată. Ele au mai degrabă o funcţie pur ornamentală. Vezi în acest sens decorul de pe fibulele de la Kačanj în Bosnia (Z. Marić, *Glasnik-Sarajevo*, 14, 1959, pl. 2/2,4) sau Atenica (M. Djuknić şi B. Jovanović, In *Arch. Iug.*, 6, 1965, pl. 9/9).

În catalog mai sînt cuprinse şi patru ace de argint duble (cu capul în forma literei Ω) (Pl. XXVIII). Acestea sînt produse locale, caracteristice culturii ilire în întreaga arie balcanică şi datează din secolele VI-V î.e.n.

Din inventar mai fac parte cinci fibule de bronz (Pl. XXX/1, 2, 3, 4), dintre care trei au placa piciorului rectangulară şi bumbul terminal mult reliefat, dispus orizontal ; de acul fibulei atîrnă un mic lanţ compus din verigi [tipul este prezent în Bosnia, iar la Kačanj (cf. mai sus) este asociat cu fibulele de tip Donja-Dolina]. Dintr-o altă fibulă (?) se păstrează doar acul îndoit (pl. XXX/4) aşa fel încît să permită ataşarea unei piese, care însă s-a pierdut. Presupunerea autorilor că ar proveni de la o fibulă-ochelari nu ni se pare consistentă.

Descoperirea de la Novi Pazar a permis autorilor tragerea unor concluzii de ordin social, religios şi cultural.

Inventarul, din care lipsesc armele, i-a determinat pe autori să considere complexul funerar ca un tumul familial, în care s-au înmormîntat probabil trei persoane (una dintre ele fiind femeie). Prezenţa unor articole de echipament militar şi a vaselor greceşti este explicată prin adoptarea de către aristocraţia locală a acestor obiecte de lux.

La sfîrşitul secolului al VI-lea şi începutul secolului al V-lea, spun autorii, zona în care se situează şi Novi Pazar s-a ridicat sub impulsul unei prosperităţi economice, datorită puterii sociale şi politice a autariaţilor. Interacţiunea dintre schimburile comerciale şi dezvoltarea tehnică a acestui centru manufacturier din Balcanii Centrali a permis formarea unui stil original care s-a impus pe o rază întinsă.

Novi Pazar, cu caracterul său eterogen, ridică problema variatelor relaţii culturale. Nu este totdeauna uşor de distins ce este influenţă, de ceea ce este producţie locală creatoare. Multe din formele şi elementele decorative de la Novi Pazar se leagă de substratul hallstattian local, iliric. După autori, descoperirea aparţine complexului cultural iliric din centrul Bosniei, cunoscut sub denumirea de Glasinac, a cărui influenţă s-a răspîndit pînă în Macedonia. Acest centru a avut legături constante cu lumea grecească, egeeană.

Interesante ni se par aplicile din placă de aur (Pl. XXIII, XXIV) cu decor geometric, unele, cum sînt în special aplicile de centură (?) de pe pl. XXV amintesc de un stil de decor foarte vechi, întîlnit încă din vremea dipyloniană. De fapt tot într-o epocă veche — epoca geometrică — apare în Grecia continentală prototipul fibulelor de tip Donja-Dolina. Reapariţia şi răspîndirea acestor fibule în lumea ilirică a secolelor VI şi în special V este încă o problemă neexplicată în mod satisfăcător (cf. A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, 1967, p. 70). Autorii presupun că acest stil de decor geometric

a fost pe gustul unor populații ilirice, respectiv a autariaților, care l-au conservat și l-au adoptat în mod creator mult mai tîrziu. Explicația ni se pare demnă de interes și ar putea fi extinsă și asupra fibulelor de tip Donja-Dolina.

Sub influența ariei macedonene, elementele dorice tîrzii și cele chalcidice timpurii s-au contopit în secolele VI-V cu elementele timpurii autohtone ilirice ale stilului geometric într-un tot cultural omogen. Prin Pelagonia și Peonia, dardanii și autariații au acceptat stilul iliric helenizat și i-au dat o dezvoltare proprie.

Obiectele de chihlimbar sînt foarte importante în discutarea problemei importului. Ele au unele elemente (cum ar fi schematizarea triunghiulară a măștilor — cap de om), care îi fac pe autori să creadă că ar fi vorba de lucrări locale originale, nu numai de imitații după opere grecești sau etrusce.

În ceea ce privește datarea descoperirii, autorii pleacă de la ideea scurgerii unui anumit interval de timp între producerea obiectelor grecești, importarea lor în mediul local și, în sfîrșit, depunerea lor în mormînt. Cum cele mai multe obiecte, inclusiv vasele grecești, de ceramică și bronz, sînt produse în jurul anului 500 (vezi mai sus Catalogul), autorii conchid că depunerea în tumul a avut loc cîndva între 480 și 460 î.e.n.

Condițiile de descoperire pun sub semnul întrebării și repartizarea inventarului de la Novi Pazar. Autorii nu au indicat în catalog poziția obiectelor în contextul descoperirii și nici din planul publicat nu reiese acest lucru. Tezaurul era depozitat într-o ladă și era separat de ceramică. Lada conținea costume, bijuterii și ornamente. La N de ladă, într-o grămadă, sînt strînse cele 2 vase grecești și 7 vase de metal. În acest fel datarea complexului cu ajutorul vaselor grecești este nesigură, ca și problemele care ar fi putut fi puse în discuție în legătură cu cronologia Hallstattului tîrziu în această parte a lumii.

Desigur, se poate accepta ideea că un tumul familial să fi conținut morminte datînd, în mare, din aceeași vreme, respectiv inventarul tuturor obiectelor găsite în tumulul de la Novi Pazar să reprezinte , grosso-modo, o descoperire unitară cronologic. Acest lucru este cu atît mai plauzibil, cu cît diferitele piese analizate mai sus converg, din punct de vedere al datărilor, către un interval de timp relativ restrîns: sfîrșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea î.e.n. Dar Novi Pazar nu poate fi considerat ca un punct de sprijin indiscutabil pentru cronologia Hallstattului tîrziu sud-est-european.

Pentru cronologia Hallstattului tîrziu din România, de mare importanță sînt fibulele de tip Donja-Dolina găsite la Novi Pazar. Asemenea fibule apar în țara noastră, în mormintele de înhumație, în cimitirul tumular de la Gogoșu, jud. Dolj (în ceea ce A. Vulpe, *op. cit.*, p. 89 și 94, consideră faza Gogoșu I) și, în două cazuri, în cimitirul tumular de la Ferigile, jud. Vîlcea (în morminte ale fazei I B după A. Vulpe, *op. cit.*, p. 70 și 90).

Am citat numai descoperiri de complexe închise, lăsînd la o parte cele cîteva piese găsite în condiții ce nu permit discutarea cronologiei tipului respectiv de fibulă. Datarea fibulei Donja-Dolina se sprijină pe descoperirea de la Kačanj (vezi mai sus) care se datează cel mai devreme la mijlocul secolului al V-lea. Descoperirea, mai recent publicată, de la Atenica din S Serbiei (citată mai sus) nu poate fi nici ea datată mai devreme de sfîrșitul secolului al VI-lea. În măsura în care Novi Pazar ne poate servi ca punct de sprijin, fibulele de tip Donja-Dolina apar în lumea ilirică la sfîrșitul secolului al VI-lea și sînt caracteristice în special primei jumătăți a secolului al V-lea. Aceste observații implică atît datarea mormintelor de înhumație de la Gogoșu (faza Gogoșu I) în acest interval de timp, cît și cronologia relativă a tuturor complexelor arheologice ale Hallstattului tîrziu din spațiul carpato-dunărean, care se sprijină pe aceste morminte din SE Olteniei.

Adriana Stoia

ΑΡΧΑΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ. 'Ανακοινώσεις κατὰ τὸ πρῶτον Διεθνὲς Συμ πόσιον ἐν Θεσσαλονίκῃ, 26—29 Αὐγούστου 1968. 'Επιμελείᾳ Βασ. Λαούρδα, Χ. Μακαρόνα. Ancient Macedonia. Papers read at the First International Symposium held in Thessaloniki, 26—29 August 1968. Edited by Bas. Laourdas, Ch. Makaronas. ('Εταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. "Ιδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου 122) Θεσσαλονίκη, 1970. 436 p. in 8⁰+84 pl. afară din text.

Între multele preocupări ale Institutului de studii balcanice din Salonic, locul istoriei vechi a Macedoniei, fără să fie precumpănitor, e, oricum, însemnat. Fiece nou fascicul al revistei „Balkan Studies" aduce un număr oarecare de articole închinate vestigiilor arheologice și documentelor epigrafice ale Macedoniei ori Greciei de Nord, fără a mai vorbi de monografiile tipărite în Biblioteca institutului, ajunsă acum la al 122-lea volum.

Cu lucrarea pe care-o semnalez, rod al unei reușite colaborări internaționale, pe cale de dezvoltare, activitatea acestui important așezămînt îmbracă un aspect nou și rodnic, în măsura în care formula de lucru în comun care-s „mesele rotunde" e astăzi pretutindeni preconizată și încurajată, nu mai puțin însă și pentru că de la prima lor încercare promotorii discuției despre *Macedonia în antichitate* au reușit să-și asigure colaborarea unui număr impresionant de specialiști de indiscutabilă competență și notorietate.

Fără îndoială, s-ar putea face observația că, așa cum a fost aleasă și formulată, tema era prea vastă pentru a permite discuții utile și rezultate noi. Nu trebuie uitat însă că, în intenția organizatorilor, aceasta trebuia să fie abia prima dintr-o serie de reuniuni similare, un fel de schițare a cadrului în care urmează să se desfășoare colocviile viitoare. De altă parte, numărul mare al participanților și al specialităților reprezentate în jurul „mesei rotunde" nu putea nici el să nu ducă nu numai la o mare varietate de probleme luate în examen, dar și la o adîncire a lor satisfăcătoare.

Oricum ar fi, volumul în care ni se oferă roadele acestei prime întîlniri e din toate punctele de vedere reușit: tiparul excelent, legătura elegantă, numărul și calitatea contribuțiilor demne de luare aminte. Timp de patru zile, s-au prezentat și discutat nu mai puțin de 34 comunicări (din care 33 ni se pun sub ochi însoțite de o bogată ilustrație, a 34-a, a lui Georges Daux: *Delphes et la Macédoine*, urmînd să se tipărească ulterior), de învățați veniți din 9 țări și reprezentînd specialități mergînd de la micenologie și arheologie pînă la istoria literară și la istoria picturii în veacul al XVIII-lea. Cum se putea presupune, cei mai mulți contributori sînt greci (13); 8 vin din Statele Unite ale Americii, 5 din Anglia, 3 din Republica Federală a Germaniei; Australia, Irlanda, Bulgaria și România sînt reprezentate în volum prin cîte un singur studiu.

Sub raportul subiectelor, aceeași mare varietate, în sensul că dacă unele probleme tratate prezintă un caracter general (comunicarea lui Charles F. Edson, de pildă, intitulată *Early Macedonia*, sau acea a lui N-G. L. Hammond: *The archaeological background to the Macedonian Kingdom*), cele mai multe contribuții se ocupă de aspecte speciale ale istoriei Macedoniei timp de aproape un mileniu, sau de descoperiri arheologice izolate, unele inedite. Din această din urmă categorie fac parte comunicarea lui G. Bakalakis despre „cariera antică de la Kyrrhos", a Angelicăi Andreiomenou despre „trei hipogee funerare din Vestul Macedoniei" — ori raportul final al lui Manolis Andronikos despre săpăturile de la Vergina; tot aci ar mai fi de menționat comunicarea lui Michael J. Vickers: *Towards reconstruction of the town-planning of Roman Thessaloniki*, interesantă contribuție la topografia Salonicului în epoca romană, care pornește de la monografia fundamentală a lui Tafrali din 1913, confruntîndu-i datele cu rezultatele săpă-

turilor efectuate în ultima jumătate de veac de Ejnar Dyggve și alți numeroși arheologi, pînă la Pelekanidis și Makaronas.

Trecînd peste alte cîteva specialități mai puțin bine reprezentate (o singură comunicare de lingvistică, două de numismatică, trei de istorie literară, una de istoria artei), e evident că aportul principal al culegerii stă în mănunchiul de studii pe care le-am putea numi într-un sens larg „istorice" (istorie politică și militară, instituții, istorie a istoriografiei, istorie religioasă), cărora li se pot adăuga cîteva rare dar valoroase contribuții epigrafice. Din acestea din urmă, de o atenție specială se învrednicește studiul lui Chr. Habicht: *Epigraphische Zeugnisse zur Geschichte Thessaliens unter der makedonischen Herrschaft* (p. 265—279), în care autorul examinează trei documente tessaliene de o deosebită însemnătate: un decret din Gonnos în cinstea lui Medeios fiul lui Oxythemis, din Larissa (astfel Habicht: la primul editor, Arvanitopoulos, personajul apărea ca *Mikros*, fiul lui *Theuthemis*, amîndouă nume imposibile) ; alt decret de proxenie, din același loc, pentru macedoneanul Alexandros al lui Admetos, din Arkynia; în sfîrșit, stela din Larissa care ne-a păstrat două scrisori ale lui Filip al V-lea către locuitorii acestui oraș, împreună cu două decrete ale larisseenilor privind acordarea de drepturi cetățenești unor anumite categorii de meteci de origine greacă. Cu ascuțimea-i cunoscută, autorul rectifică citiri ale editorilor mai vechi, fixează datele exacte ale documentelor și le comentează pe larg din punct de vedere prosopografic și istoric. Din celelalte contribuții epigrafice, una, a lui J. M. R. Cormack, dă seamă de progresele realizate de autor în strîngerea și editarea inscripțiilor din cea de-a „treia regiune" a Macedoniei (Edessa, Beroea și Pella), destinate volumului X din IG; alta, semnată John A. Alexander, reprezintă o mică monografie a orașului Cassandreia în perioada macedoneană, întemeiată înainte de toate pe documente epigrafice.

În aceeași categorie intră, de altă parte, și comunicarea lui A. Giovannini: *Philipp V., Perseus und die delphische Amphyktionie*, în care — împotriva opiniei îndeobște admise că Filip al V-lea ar fi fost exclus din Amficționia delfică și pornind tot de la mărturia inscripțiilor — se face dovada că această îndepărtare n-a avut loc și că nu numai regele abia pomenit dar și fiul său Perseu au păstrat cît au trăit calitatea de membri ai importantei organizații.

Seria comunicărilor pe care le-am numit „istorice" se deschide cu comunicarea *Mycenian elements within the Royal Houses of Macedonia*, de Spiridon Marinatos, și continuă cu cele mai jos înșirate, prea numeroase pentru a putea fi examinate în amănunt: J. R. Ellis, *The security of the Macedonian Throne under Philipp II*; Georgi Mihailov, *La Thrace et la Macédoine jusqu'à l'invasion des Celtes*; George Stagakis, *Observations on the Ἑταῖροι of Alexander the Great*; Emm. Mikrojannakis, *The diplomatic contacts between Alexander III and Darius III*; Harry J. Dell, *The western frontier of the Macedonian Monarchy*; Ap. Dascalakis, *L'origine de la maison royale de Macedoine et les légendes relatives de l'antiquité*; D. Kanatsoulis, Ἡ ὀργάνωσις τῆς Ἄνω Μακεδονίας κατὰ τοὺς Ῥομαϊκοὺς χρόνους; F. W. Walbank, *Polybius and Macedonia*; R. A. Tomlison, *Ancient Macedonian Symposia*; Siegrid Düll, *De Macedonum sacris. Gedanken zu einer Neubearbeitung der Götterkulte in Makedonien*; Rex Witt, *The Egyptian cults in ancient Macedonia*.

Despre studiile de istorie literară cuprinse în volum trebuie spus, în primul rînd, că privesc toate legenda lui Alexandru, ale cărei elemente antice sînt puse în lumină de Lloyd Gunderson și ale cărei ecouri în literaturile greacă și română sînt cercetate cu toată competența de K. Mitsakis și de colega noastră Maria Marinescu-Himu.

N-aș vrea să închei această rapidă semnalare fără să îndrept un gînd pios spre regretatul Basil Laourdas, pînă de curînd directorul Institutului de studii balcanice din Salonic și, împreună cu H. Makaronas, unul din îngrijitorii acestei prețioase culegeri. Toți cîți au avut mulțumirea să fie vreodată oaspeții Societății de studii macedonene sau

ai institutului de studii balcanice, la vreuna din manifestările științifice organizate de aceste două așezăminte, vor păstra neștearsă amintirea distinsului filolog și a excelentului coleg, atît de favorabil colaborării științifice internaționale și atît de sincer interesat de dezvoltarea în continuare a relațiilor culturale dintre Grecia și România.

D. M. Pippidi

Th.-J. Oziol și J. Pouilloux, *Salamine de Chypre*, I, *Les lampes*, Paris, 1969, 34 p., XX pl., 5 hărți.

Un nou catalog, cuprinzînd lămpile descoperite în urma săpăturilor arheologice de la Salamina, în Cipru, vine să se adauge numeroaselor lucrări despre opaițe apărute pînă acum, făcînd totodată începutul publicării materialelor din acest mare șantier.

Desigur, orice lucrare de acest fel este utilă : se adaugă noi forme, se îmbunătățesc datările, apar noi ștampile de fabricație.

Deși s-a ajuns la un consens general în realizarea unor încadrări tipologice și cronologice, totuși, datorită noilor cercetări, se obțin tipologii mai bune și datări mai strînse. Cu toate că lucrarea nu vine cu elemente fundamentale noi, tipologia și cronologia lămpilor publicate aici mergînd după lucrarea lui Vessberg, *Hellenistic and Roman Lamps in Cyprus* („Opuscula Atheniensia'', I, 1953, p. 115—129), totuși observăm unele îmbunătățiri simțitoare în ceea ce privește datarea și încadrarea cîtorva tipuri.

Ceea ce conferă lucrării un interes deosebit îl constituie faptul că materialul nu provine din colecții sau depozite, ci din săpături arheologice. Astfel, anumite datări pot fi făcute și confirmate nu numai cu bibliografia existentă ci și cu materiale provenind din complexe arheologice.

Desigur, într-o situație ideală, ar fi fost preferabil să apară, sau măcar să fie indicat, și celălalt material arheologic din context, cu ajutorul căruia s-a făcut datarea. Această lacună creează impresia că autorii nu au folosit de loc materialul arheologic din săpături, utilizînd pentru datare numai bibliografia.

Cartea este precedată de un cuvînt înainte al lui J. Pouilloux și G. Roux, în care se face o scurtă prezentare a cercetărilor de la Salamina. În introducere este prezentat materialul ce urmează a fi studiat, activitatea predecesorilor care au lucrat la studiul opaițelor (O. Vessberg, D. M. Bailey) precum și sistemul de clasificare al acestora, care va fi urmat de autori. Atît cuvîntul înainte cît și introducerea sînt însoțite de hărți ale Ciprului, ale Salaminei și de un caroiaj al zonei cercetate prin săpături.

În primul capitol se face o clasare și o subclasare, se prezintă caracterele generale și cronologia celor aproape 500 de lămpi aflate în studiu.

Lămpile sînt clasificate în categorii mari (e.g. lămpi lucrate la roată sau cu tiparul) tipuri și serii, la fiecare tip dîndu-se dimensiunea, materia din care sînt confecționate piesele, forma și, în majoritatea cazurilor, datarea.

Constatăm totuși că, în general, autorul evită folosirea noțiunii de categorie, tip, subtip, variantă etc. Sînt întrebuințate doar denumiri, subdenumiri, serii și numerotări fără a se arăta cînd avem de a face cu un tip propriu-zis sau cu o variantă. Uneori autorul preferă ca în cadrul unei clasificări să folosească tipurile lui Vessberg, care, împreună cu clasificarea proprie, creează o oarecare lipsă de unitate tipologică. Acest sistem este întrucîtva incomod pentru cititorii deprinși să folosească noțiunea de tip ca sistem de referință.

Găsim în primul capitol șase categorii sau tipuri mari : Prima categorie este alcătuită din opaițe deschise, lucrate la roată (*lampes tournées ouvertes* sau *lampes en coupelle*), pe care autorii o datează în intervalul

ai institutului de studii balcanice, la vreuna din manifestările științifice organizate de aceste două așezăminte, vor păstra neștearsă amintirea distinsului filolog și a excelentului coleg, atît de favorabil colaborării științifice internaționale și atît de sincer interesat de dezvoltarea în continuare a relațiilor culturale dintre Grecia și România.

D. M. Pippidi

Th.-J. Oziol și J. Pouilloux, *Salamine de Chypre*, I, *Les lampes*, Paris, 1969, 34 p., XX pl., 5 hărți.

Un nou catalog, cuprinzînd lămpile descoperite în urma săpăturilor arheologice de la Salamina, în Cipru, vine să se adauge numeroaselor lucrări despre opaițe apărute pînă acum, făcînd totodată începutul publicării materialelor din acest mare șantier.

Desigur, orice lucrare de acest fel este utilă : se adaugă noi forme, se îmbunătățesc datările, apar noi ștampile de fabricație.

Deși s-a ajuns la un consens general în realizarea unor încadrări tipologice și cronologice, totuși, datorită noilor cercetări, se obțin tipologii mai bune și datări mai strînse. Cu toate că lucrarea nu vine cu elemente fundamentale noi, tipologia și cronologia lămpilor publicate aici mergînd după lucrarea lui Vessberg, *Hellenistic and Roman Lamps in Cyprus* („Opuscula Atheniensia", I, 1953, p. 115—129), totuși observăm unele îmbunătățiri simțitoare în ceea ce privește datarea și încadrarea cîtorva tipuri.

Ceea ce conferă lucrării un interes deosebit îl constituie faptul că materialul nu provine din colecții sau depozite, ci din săpături arheologice. Astfel, anumite datări pot fi făcute și confirmate nu numai cu bibliografia existentă ci și cu materiale provenind din complexe arheologice.

Desigur, într-o situație ideală, ar fi fost preferabil să apară, sau măcar să fie indicat, și celălalt material arheologic din context, cu ajutorul căruia s-a făcut datarea. Această lacună creează impresia că autorii nu au folosit de loc materialul arheologic din săpături, utilizînd pentru datare numai bibliografia.

Cartea este precedată de un cuvînt înainte al lui J. Pouilloux și G. Roux, în care se face o scurtă prezentare a cercetărilor de la Salamina. În introducere este prezentat materialul ce urmează a fi studiat, activitatea predecesorilor care au lucrat la studiul opaițelor (O. Vessberg, D. M. Bailey) precum și sistemul de clasificare al acestora, care va fi urmat de autori. Atît cuvîntul înainte cît și introducerea sînt însoțite de hărți ale Ciprului, ale Salaminei și de un caroiaj al zonei cercetate prin săpături.

În primul capitol se face o clasare și o subclasare, se prezintă caracterele generale și cronologia celor aproape 500 de lămpi aflate în studiu.

Lămpile sînt clasificate în categorii mari (e.g. lămpi lucrate la roată sau cu tiparul) tipuri și serii, la fiecare tip dîndu-se dimensiunea, materia din care sînt confecționate piesele, forma și, în majoritatea cazurilor, datarea.

Constatăm totuși că, în general, autorul evită folosirea noțiunii de categorie, tip, subtip, variantă etc. Sînt întrebuințate doar denumiri, subdenumiri, serii și numerotări fără a se arăta cînd avem de a face cu un tip propriu-zis sau cu o variantă. Uneori autorul preferă ca în cadrul unei clasificări să folosească tipurile lui Vessberg, care, împreună cu clasificarea proprie, creează o oarecare lipsă de unitate tipologică. Acest sistem este întrucîtva incomod pentru cititorii deprinși să folosească noțiunea de tip ca sistem de referință.

Găsim în primul capitol șase categorii sau tipuri mari : Prima categorie este alcătuită din opaițe deschise, lucrate la roată (*lampes tournées ouvertes* sau *lampes en coupelle*), pe care autorii o datează în intervalul

dintre secolul al XI-lea î.e.n. pînă în secolele III—II î.e.n.

A doua categorie cuprinde lămpi închise, lucrate la roată, (*lampes tournées fermées*) care durează din secolul al V-lea î.e.n., pînă în secolul I î.e.n.

A treia mare diviziune de lămpi lucrate cu tiparul (*lampes moulées*) cuprinde nouă tipuri care se întind cronologic din epoca elenistică, pînă în secolul al IV-lea e.n. Sînt aici lămpile din tipurile 5,10—16, după clasificarea lui Vessberg.

Urmează apoi o categorie de lămpi lucrate cu tiparul, de formă alungită (*lampes moulées allongées*) care cuprind tipurile 18—20 de la Vessberg și care în catalog se găsesc sub forma unui număr de opt serii tipologice. Aceste opaițe denumite creștine, datează din perioada de la sfîrșitul secolului al III-lea e.n. pînă la sfîrșitul secolului al V-lea e.n.

Ultimele două categorii cuprind lămpile „en galette", datate în secolul al VI-lea e.n. și o categorie de opaițe lucrate la roată, din perioada secolelor VI—XI e.n. (*lampes tournées en forme de pot*).

Este de remarcat că autorii nu urmează mecanic datările lui Vessberg. Astfel, la categoria „lampes moulées", tipul 16 după Vessberg, datarea este raportată la Broneer, *Corinth*. IV, tip XXVII, p. 90 sq. iar la lămpile „en galette", datarea mai nouă și mai exactă în secolul al VI-lea e.n., aparține lui D. M. Bailey.

După această prezentare sintetică a lămpilor urmează catalogul propriu-zis, care se întinde pe cuprinsul capitolelor II—V și în care piesele sînt prezentate după tipologia și cronologia stabilită în capitolul anterior.

La fiecare opaiț din catalog este indicat numărul de inventar, locul și anul descoperirii, trimiteri la planșele cu desene sau cu fotografii. Uneori, cînd opaițul prezintă trăsături specifice, este dată o fotografie chiar în cuprinsul catalogului. Sînt arătate apoi starea de conservare, materia din care este confecționat opaițul, o scurtă descriere a piesei, dimensiunile și, uneori, referințe bibliografice cuprinzînd analogii mai exacte ori datări mai precise.

În secțiunea de la sfîrșitul catalogului găsim o bibliografie selectivă, un tabel de concordanțe între numerele de ordine din catalog și cele de inventar, și între numerele de inventar și cele din catalog, o listă de figuri și una de planșe, tabla de materii.

Douăsprezece planșe prezintă principalele piese fotografiate (pl. I—XII) și în alte opt planșe se dau desene și profile (pl. XIII—XX), toate fiind de bună calitate.

Un interes particular îl au lămpile de la planșa XII, unde este demonstrată uzura progresivă a unui tipar. Astfel, la unsprezece opaițe identice se poate observa procesul de deteriorare a tiparului prin uzare, piesele executate cu tiparul uzat avînd caracteristici calitative inferioare față de cele lucrate cu tiparul bun. Acest lucru, pus în evidență de către D. M. Bailey și reluat din nou aici, are o deosebită importanță, deoarece există tentația de a atribui opaițelor confecționate cu tipare uzate o datare mai tîrzie, pe cînd, în realitate, ele sînt contemporane cu lămpile de bună factură.

Catalogul, prin încadrările cronologice exacte cît și prin piesele sale, oferă suficiente mijloace de raportare la opaițele găsite în țara noastră și cu precădere în Dobrogea, mai bogată în astfel de materiale.

Dacă unele lămpi grecești, lucrate la roată (*lampes en coupelle*), și lămpile din secolele VI—XI (*lampes tournées en forme de pot*) nu au fost atestate pînă acum în Dobrogea, toate celelalte categorii și serii se întîlnesc în mod curent, permițînd realizarea de analogii care să ducă la stabilirea unor datări mai exacte, și din acest punct de vedere lucrarea este pe deplin utilă cititorului român.

În privința rigorii științifice, avem de făcut cîteva observații. Astfel, cu toate că autorii folosesc cronologia și tipologia lui Vessberg, nu se fac întotdeauna trimiterile de rigoare la lucrarea lui. Lămpile lucrate la roată, deschise (*lampes tournées ouvertes*), fac parte din tipul 1 la Vessberg (*op. cit*., p. 117—118), iar lămpile lucrate cu tiparul, biconice, cu cioc lung și fără decor sînt din tipul 5 (Vessberg, *op. cit*., p. 119). Deși este indicat la categoria de lămpi lucrate cu tiparul tipul 12 și respectiv 15 de la Vessberg trimiterea

nu este făcută în dreptul datării la p. 123—124 şi respectiv 126, din lucrarea autorului suedez, creîndu-se impresia că aceste datări ar aparţine autorilor.

Lămpile alungite, lucrate cu tiparul (*lampes moulées alongées*) merg, tipologic, la autorii francezi, după tipurile 18, 19, numai cronologic. Lămpile lucrate cu tiparul, alungite, se leagă tipologic numai cu tipurile 18 şi 19 de la Vessberg, tipul 20 raportîndu-se numai la lămpile „en galette".

Cele cîteva greşeli şi neatenţii nu micşorează calităţile lucrării lui Th.-J. Oziol şi J. Pouilloux, care reprezintă un început valoros al publicării materialului de la Salamina.

Evidenţiind încă o dată succesul şi utilitatea lucrării, aşteptăm cu interes şi următoarele volume.

C. Iconomu

Grace Simpson D. Phil., *Britons and the Roman army; a study of Wales and the Southern Pennines in the 1st-3rd Centuries.* Gregg Press Limited, ed. I, 1964, ed. a II-a, 1966, Germany, 191 p., 24 planşe.

Această lucrare reprezintă o reconsiderare critică şi sintetică a istoriei militare a două regiuni, Wales şi Pennines, ale provinciei romane Britannia. Autoarea reia cu seriozitate şi îndrăzneală în discuţie datele arheologice, epigrafice şi numismatice ce constituie singurele izvoare care pot lămuri istoria acestor regiuni, neglijate de istoricii antici ale căror opere ne-au parvenit.

G.S. porneşte la această întreprindere de la constatarea că multe din ipotezele, în general acceptate de cercetătorii englezi, au la bază o interpretare preconcepută şi oarecum statică a izvoarelor şi caută să le pună sub semnul întrebării, oferind noi sugestii mai apropiate, în acest moment al cunoaşterii, de realitatea istorică.

Organizarea materialului este făcută după un plan deplin logic, ce serveşte perfect pledoaria pentru ipoteza că Wales şi Pennines vor fi în permanenţă, în secolul al II-lea apărate de armata romană, frămîntările băştinaşilor nepermiţînd părăsirea fortificaţiilor.

O introducere destul de amplă desfăşoară, în rezumat, istoria regiunilor Wales şi Pennines aşa cum apare din interpretările moderne. Ca o prelungire a acestei luări de contact cu problemele ce fac obiectul lucrării — capitolul II, *British military history*, trece în revistă unele distonanţe între interpretările istoriografice şi datele reale.

Capitolul III pune în discuţie *Methods of dating by coins and pottery*, G. S. folosind experienţa acumulată în studiul ceramicii comune şi de lux din Gallia (în colaborare cu S. A. Sanfield, *Central Gaulish Potters*, Oxford, 1958) propune o nouă datare a materialului ceramic descoperit în Britania sud-vestică, exprimîndu-şi rezervele faţă de încadrarea cronologică a unor complexe doar pe baza monedelor descoperite. Ca urmare a cercetărilor comparative minuţioase asupra ceramicii din Wales şi cea din forturile de graniţă poate conchide încadrarea acesteia în epoca Hadrian şi Antoninus Pius, deşi pentru aceşti împăraţi lipsesc descoperirile numismatice.

Absenţa monedelor hadrianice şi antoniniene în castrele din Wales şi Pennines a condus la închegarea unor ipoteze ce o explicau printr-o totală sau numai parţială părăsire militară a regiunilor de către Hadrian şi Antonius Pius ; aceste ipoteze sînt trecute în revistă cu momentele lor principale în capitolul IV sugestiv intitulat : *Crystallization of a period.* Aici intervine G. S., introducînd în discuţie punctul său de vedere asupra izvoarelor materiale cunoscute, privind fortificaţiile din

nu este făcută în dreptul datării la p. 123—124 și respectiv 126, din lucrarea autorului suedez, creîndu-se impresia că aceste datări ar aparține autorilor.

Lămpile alungite, lucrate cu tiparul (*lampes moulées alongées*) merg, tipologic, la autorii francezi, după tipurile 18, 19, numai cronologic. Lămpile lucrate cu tiparul, alungite, se leagă tipologic numai cu tipurile 18 și 19 de la Vessberg, tipul 20 raportîndu-se numai la lămpile „en galette”.

Cele cîteva greșeli și neatenții nu micșorează calitățile lucrării lui Th.-J. Oziol și J. Pouilloux, care reprezintă un început valoros al publicării materialului de la Salamina.

Evidențiind încă o dată succesul și utilitatea lucrării, așteptăm cu interes și următoarele volume.

C. Iconomu

Grace Simpson D. Phil., *Britons and the Roman army; a study of Wales and the Southern Pennines in the 1st-3rd Centuries.* Gregg Press Limited, ed. I, 1964, ed. a II-a, 1966, Germany, 191 p., 24 planșe.

Această lucrare reprezintă o reconsiderare critică și sintetică a istoriei militare a două regiuni, Wales și Pennines, ale provinciei romane Britannia. Autoarea reia cu seriozitate și îndrăzneală în discuție datele arheologice, epigrafice și numismatice ce constituie singurele izvoare care pot lămuri istoria acestor regiuni, neglijate de istoricii antici ale căror opere ne-au parvenit.

G.S. pornește la această întreprindere de la constatarea că multe din ipotezele, în general acceptate de cercetătorii englezi, au la bază o interpretare preconcepută și oarecum statică a izvoarelor și caută să le pună sub semnul întrebării, oferind noi sugestii mai apropiate, în acest moment al cunoașterii, de realitatea istorică.

Organizarea materialului este făcută după un plan deplin logic, ce servește perfect pledoaria pentru ipoteza că Wales și Pennines vor fi în permanență, în secolul al II-lea apărate de armata romană, frămîntările băștinașilor nepermițînd părăsirea fortificațiilor.

O introducere destul de amplă desfășoară, în rezumat, istoria regiunilor Wales și Pennines așa cum apare din interpretările moderne. Ca o prelungire a acestei luări de contact cu problemele ce fac obiectul lucrării — capitolul II, *British military history*, trece în revistă unele distonanțe între interpretările istoriografice și datele reale.

Capitolul III pune în discuție *Methods of dating by coins and pottery*, G. S. folosind experiența acumulată în studiul ceramicii comune și de lux din Gallia (în colaborare cu S. A. Sanfield, *Central Gaulish Potters*, Oxford, 1958) propune o nouă datare a materialului ceramic descoperit în Britania sud-vestică, exprimîndu-și rezervele față de încadrarea cronologică a unor complexe doar pe baza monedelor descoperite. Ca urmare a cercetărilor comparative minuțioase asupra ceramicii din Wales și cea din forturile de graniță poate conchide încadrarea acesteia în epoca Hadrian și Antoninus Pius, deși pentru acești împărați lipsesc descoperirile numismatice.

Absența monedelor hadrianice și antoniniene în castrele din Wales și Pennines a condus la închegarea unor ipoteze ce o explicau printr-o totală sau numai parțială părăsire militară a regiunilor de către Hadrian și Antonius Pius; aceste ipoteze sînt trecute în revistă cu momentele lor principale în capitolul IV sugestiv intitulat: *Crystallization of a period.* Aici intervine G. S., introducînd în discuție punctul său de vedere asupra izvoarelor materiale cunoscute, privind fortificațiile din

Wales şi Pennines, demonstrînd destul de convingător că nu sînt suficiente temeiurile pentru a data reconstrucţia generală în piatră a castrelor în timpul domniei lui Traian, ba mai mult chiar, că fazele surprinse la Gelligaer şi în alte castre, greşit au fost considerate ca etape ale construcţiei, doar pentru a le încadra în scurtul răstimp de existenţă ce li se acorda conform ipotezelor evacuării. Cercetătoarea combate ambele teze ale evacuării şi a ocupării atenuate, atrăgînd atenţia asupra îndestulătoarelor mărturii ale unei permanente stăpîniri militare a lagărelor din Wales şi Pennines în epoca antoniniană (capitolul V, *The Antonine period*).

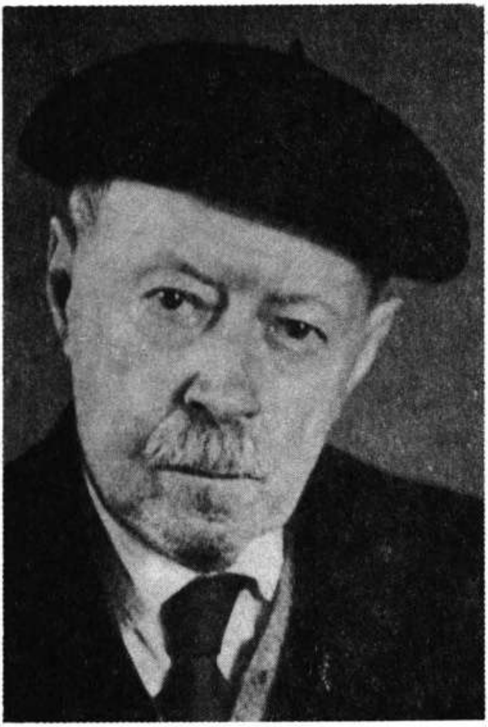
În capitolul VI, *The strengh of the roman army in Britain*, sînt comentate pe larg posibilităţile armatei romane la mijlocul secolului al II-lea e.n. de a acoperi toată reţeaua de fortificaţii de graniţă şi din interior şi măsurile luate de comandamentul roman pentru ca acelaşi efectiv să poată face faţă sporirii sarcinilor implicate de construcţia valului lui Antoninus.

Autoarea extrage din analiza resturilor materiale, ce-i stau la îndemînă, mobilurile economice şi militare (acestea din urmă provocate de refuzul populaţiei băştinaşe de a se încadra în viaţa provincial romană) ce impun armatei romane menţinerea controlului militar din Wales şi Pennines, şi exclud posibilitatea însărcinării autohtonilor din cetăţile de munte (hillforts) cu paza acestor regiuni.

În încheiere, Wales şi Pennines — flancul provinciei Britannia — sînt privite ca o parte integrantă a acesteia, reţeaua fortificaţiilor ce le înţesa fiind garanţia dezvoltării liniştite a regiunilor inferioare, puternic romanizate (capitolul VIII, *Roman Wales and roman Britain*).

Deplina adeziune faţă de atrăgătoarea soluţie prezentată de cercetătoarea engleză pentru clarificarea istoriei romane a sud-vestului insulei britanice atîrnă încă de rezultatele viitoarelor cercetări, lucrarea însă se impune ca un exemplu de cercetare sistematică, fără scheme de laborator, obiectivă, coordonată a tuturor ştirilor antice, cu scopul întocmirii unei imagini cît mai adecvate a istoriei provinciale romane.

Ioana Bogdan-Cătăniciu

CONSTANTIN MATASĂ

1878—1971

A pîlpîit pentru ultima oară şi s-a stins pentru totdeauna, la 3 noiembrie 1971, flacăra vieţii aceluia care a fost Constantin Matasă. Deşi şi-a început activitatea în alt domeniu decît acela al istoriei şi al arheologiei, fiind încă destul de tînăr a început să cutreiere coclaurile judeţului Neamţ, nu numai pentru a-şi îndeplini slujba de protoiereu al acestui judeţ, dar şi în căutarea tuturor relicvelor trecutului mai îndepărtat sau mai apropiat, pentru care se pasionase foarte devreme. Primul rod al acestor neobosite peregrinări, în cursul cărora a descoperit şi primele aşezări preistorice, a fost „Călăuza judeţului Neamţ", publicată în 1922, iar primul contact direct, pe teren, cu arheologii l-a avut în anul următor, cînd l-a invitat pe profesorul I. Andrieşescu să viziteze împreună cîteva dintre aceste aşezări şi în primul rînd pe aceea de pe dealul Frumuşica, pe malul stîng al rîului Cracău. Dar unul din temeinicele imbolduri care l-au îndrumat spre arheologie a fost, aşa cum a recunoscut-o în scris chiar el, lectura admirabilelor *Getica* ale lui Vasile Pârvan.

Treptat-treptat pasiunea cercetării arheologice l-a cucerit pe neofitul amator şi astfel, în decurs de cîţiva ani, a descoperit mai bine de o sută de aşezări străvechi, unele dintre ele chiar în afara limitelor judeţului Neamţ. Materialele rezultate din micile sondaje de identificare, ca şi acelea recoltate la suprafaţa aşezărilor sau donate de localnici au constituit primul nucleu al colecţiei arheologice pe care neobositul urmaş al lui Calistrat Hogaş pe drumurile Neamţului a adunat-o la „Casa naţională din Piatra", întemeiată şi organizată tot prin grija lui, într-o frumoasă clădire construită în urma stăruinţelor sale. Acesta a fost înce-

putul Muzeului arheologic din Piatra, un început anterior înființării de fapt a muzeului, preluat apoi de stat în 1947.

Dar alături de entuziasm și de pasiune, C. Matasă a dovedit de la început și înțelepciune, înțelegînd calea pe care trebuie să o urmeze dacă dorește să realizeze ceva temeinic și folositor științei — și anume colaborarea cu specialiștii, așa încît a făcut apel la concursul arheologilor din București pentru cercetarea unora dintre așezările pre- și protoistorice descoperite de el. Colegul Radu Vulpe și semnatarul acestor pagini — urmați apoi și de alți cercetători — ne-am grăbit să răspundem apelului său și astfel au fost întreprinse primele săpături arheologice sistematice în județul Neamț, continuate unele în mai multe campanii și chiar reluate pe scară mai mare după 23 August 1944.

O parte din bogatele și importantele materiale recoltate din primele săpături de la Celei, Izvoare, Traian-Dealul Fîntînilor și alte cîteva așezări s-au adăugat colecțiilor inițiale adunate de C. Matasă și astfel el a putut organiza în sala „Casei naționale" un adevărat muzeu arheologic.

În felul acesta se poate spune fără a greși că, din punct de vedere al cercetării arheologice metodice, județul Neamț a luat un avans de aproape două decenii asupra celorlalte județe — avans pe care în unele privințe îl mai păstrează și astăzi. Dar săpăturile care prin neașteptat de numeroasele și variatele obiecte descoperite aveau să facă în curînd din Muzeul arheologic de la Piatra cel mai important muzeu pentru studiul culturii ceramicii pictate cucuteniene din țara noastră, au fost fără îndoială acelea de la Frumușica. Experiența cîștigată prin participarea la unele dintre săpăturile întreprinse în județ încă din 1935 l-a îndemnat pe Constantin Matasă să ceară și să obțină cuvenita autorizație pentru a conduce el însuși unele cercetări și astfel a săpat între 1939 și 1940 așezarea de pe malul Cracăului. Sutele de piese ale splendidei ceramici pictate a culturii Cucuteni de la Frumușica, expuse curînd în nenumăratele vitrine ale Muzeului arheologic din Piatra, au trezit o adevărată senzație, toți specialiștii români și străini, ca și toți ceilalți vizitatori rămînînd copleșiți de varietatea și frumusețea pieselor expuse și de numărul lor neobișnuit de mare.

A doua așezare preistorică importantă de care C. Matasă și-a legat numele prin săpăturile întreprinse și prin excepționalele rezultate obținute este aceea de la Podei-Tîrgu Ocna, din jud. Bacău, unde — după o sumară cercetare încă din anul 1933 — a revenit în anii 1939 — 1949 și 1956, îmbogățind colecțiile Muzeului arheologic din Piatra cu alte serii de materiale reprezentînd o fază tîrzie a culturii Cucuteni.

Firește, în aceste puține pagini nu putem aminti nici toate așezările descoperite, nici toate săpăturile și sondajele întreprinse de el, dar e destul să adăugăm că rezultatele activității sale de teren au răsplătit din plin entuziasmul arătat pentru această activitate și pasiunea trainică pe care a pus-o în slujba cercetărilor și a muzeului înființat de el.

Roadele acestei susținute activități arheologice nu au fost însă numai de ordin muzeistic, căci C. Matasă n-a întîrziat să studieze și să publice principalele rezultate obținute, introducîndu-le astfel în circuitul științific. Dintre lucrările lui, cităm în primul rînd articolul de informare *Cercetări din preistoria județului Neamț* (publicat în „Bul. Com. Mon. Ist.", iulie-septembrie 1938), apoi monografia *Frumușica — village préhistorique à céramique peinte dans la Moldavie du Nord, Roumanie* (apărută în 1946) și raportul definitiv de săpături *Așezarea eneolitică Cucuteni B de la Tîrgu Ocna-Podei* (apărut în *Arheologia Moldovei*, II-III, 1964).

Firește că monografia despre Frumușica poate fi considerată contribuția sa științifică de bază, deși nici studiul despre săpăturile de la Podei nu e de loc mai puțin important pentru cunoașterea unor aspecte ale culturii Cucuteni. Și, indiferent de unele lipsuri ale cercetării de la Frumușica și ale monografiei respective, nu e nici o îndoială că aceasta rămîne una dintre lucrările indispensabile pentru cunoașterea culturii Cucuteni și a problemelor pe care le pune pentru cercetarea eneoliticului sud-est european.

Felul în care C. Matasă a colindat toate zonele județului său natal trebuie să constituie o pildă pentru toți tinerii arheologi, îndemnîndu-i să nu lase necercetată nici o palmă de teren în regiunile în care își desfășoară activitatea, iar stăruința cu care prin articole și studii a valorificat rezultatele cercetărilor sale un îndemn pentru toți cei care dau uitării această îndatorire.

O privire asupra celor aproape patru decenii în cursul cărora și-a desfășurat activitatea arheologică Constantin Matasă și a dragostei cu care s-a îngrijit de muzeul creat de el, arată ce mult și cît de bine poate îndeplini un om dornic să-și dedice viața unui scop nobil în folosul societății și al științei. Opera lui îndreptățește pe deplin gîndurile bune ale tuturor acelora care l-am cunoscut, am lucrat cu el și l-am prețuit, atunci cînd facem strămoșeasca urare: *Sit tibi terra levis*!

Iar pentru a arăta și generațiilor viitoare prețuirea pe care o merită activitatea lui C. Matasă, ni se pare cu totul indicat ca muzeul înființat și organizat de el să poarte numele de „Muzeul arheologic Constantin Matasă".

Vladimir Dumitrescu

Prof. Dr. docent THEOFIL SAUCIUC SĂVEANU

1884—1971

Prin dispariţia lui Th. Sauciuc Săveanu, ştiinţa istorică şi arheologică românească a pierdut la 26 iulie 1971 pe unul dintre cei mai de seamă iniţiatori ai ei. Profesor şi cercetător în acelaşi timp, Th. Sauciuc Săveanu a ştiut să se pună în slujba profesiei îndrăgite, cu pasiune şi pricepere. Cu firea sa blajină şi sentimentele sale umane remarcabile, el a venit întotdeauna şi fără rezerve în sprijinul elevilor şi colaboratorilor mai tineri, cărora le-a împărtăşit, în mod dezinteresat, din experienţa sa bogată.

Născut la 21 octombrie 1884, la Bosanci-Suceava, Th. Sauciuc Săveanu, după absolvirea ciclului primar şi a celui liceal, va urma, în anii 1902—1906, cursurile Facultăţii de filozofie din Viena şi Cernăuţi, unde îşi va înscrie numele în rîndul celor mai valoroşi studenţi. Datorită interesului manifestat în aprofundarea cunoştinţelor de istorie şi limbă greacă antică, el va întreprinde, timp de mai mulţi ani, călătorii de studii în Grecia şi Italia. În anul 1909 va obţine titlul de doctor în litere şi filozofie.

Începîndu-şi cariera ca profesor secundar (1909—1919), el a obţinut în anul 1919 titlul de profesor universitar, titlul de profesor titular la Catedra de filologie clasică şi funcţiile de decan (1921—1922) şi de rector (1924) la Universitatea unde studiase.

Din 1940 îl întîlnim în activitatea didactică universitară din capitală, ca profesor titular şi apoi ca şef al Catedrei de istorie antică şi epigrafie a Universităţii din Bucureşti. Şi aici va deţine, pe rînd, funcţia de prodecan (1941) şi de decan (1946) al Facultăţii de litere şi filozofie.

SCIV, tomul 23, nr. 1, Bucureşti, 1972, p. 165—167

După 1947 el va deveni, pentru scurt timp, colaborator al Institutului de arheologie.

Paralel cu munca sa de dascăl, căreia i s-a dedicat timp de mai bine de un sfert de veac, a desfăşurat şi o prodigioasă activitate ştiinţifică. Încă de timpuriu, graţie pregătirii sale filologice şi istorice, Th. Sauciuc Săveanu îşi va consacra o bună parte a activităţii sale studiilor de epigrafie greacă. În acest domeniu el a adus o serie de contribuţii valoroase, remarcîndu-se în special cele legate de istoria oraşului antic Calatis. Şederea sa în Grecia i-a permis să publice mai multe studii însemnate, referitoare la unele descoperiri din Andros, precum şi cîteva contribuţii privind anumite aspecte particulare din istoria Atenei.

O seamă de inscripţii ieşite la iveală din ruinele anticului Callatis au fost cercetate metodic şi cu competenţă. În rîndul acestora un loc de seamă îl ocupă inscripţia din vremea lui M. Valerius Bradua, în care se vorbeşte despre construirea zidului de apărare a oraşului în timpul domniei lui Marc Aureliu. Nu mai puţin însemnate sînt şi celelalte contribuţii epigrafice ale sale, printre care ar fi de subliniat interesul stîrnit de inscripţia thiasiţilor sau de acel album bilingv din secolul al III-lea e.n., dedicat de Herennios Apollinarios unei asociaţii callatiene, la care s-ar mai putea adăuga şi cîteva documente epigrafice din oraşul Tomis.

Activitatea epigrafică a lui Th. Sauciuc Săveanu a fost dublată în permanenţă de preocupările sale din domeniul arheologiei. El a închinat o bună parte din munca sa de cercetare săpăturilor arheologice de la Callatis. Ani de-a rîndul, începînd din 1924 şi pînă în 1940, Th. Sauciuc Săveanu a întreprins numeroase săpături sistematice sau intervenţii de salvare în oraşul dorian de pe coasta de vest a Mării Negre. De ruinele acestei cetăţi, de care s-a apropiat cu toată dragostea, nu s-a despărţit decît cu puţin timp înainte de dispariţia sa, atunci cînd puterile l-au părăsit. Nu odată, cu prilejul săpăturilor pe care le-am efectuat la Mangalia din 1959, am avut bucuria de a sta în preajma lui Th. Sauciuc Săveanu, care mi-a transmis, pe lîngă o serie de informaţii preţioase şi o parte din afecţiunea sa pentru tot ceea ce a aparţinut cîndva oraşului Callatis.

Rezultatele obţinute de pe urma săpăturilor au fost publicate într-o suită de rapoarte preliminare sau chiar în unele lucrări de sinteză, unde se prezintă date noi despre incinta şi întinderea oraşului, resturi de construcţii din diferite epoci, elemente arhitectonice, statui de marmură, statuete de lut, ceramică, bijuterii, monede şi obiecte de tot felul. În anii din urmă ai activităţii sale s-a străduit să adune la un loc contribuţiile sale despre Callatis şi să le completeze cu datele oferite de noile cercetări. Eforturile sale s-au concretizat într-o lucrare monografică rămasă însă în manuscris, asupra vechii cetăţi.

Pentru meritele sale deosebite de istoric al antichităţii şi de arheolog, Th. Sauciuc Săveanu a fost ales, pe rînd, membru corespondent al Institutului austriac de arheologie, membru al Institutului de arheologie din Germania şi membru corespondent al Academiei Române.

Noi toţi cei care l-am cunoscut şi i-am admirat calităţile de profesor, cercetător şi de om plin de bunătate şi de modestie rar întîlnite, nu-l vom şterge niciodată din amintirea noastră, iar cei mai tineri nu vom ezita să-i urmăm exemplul.

DIN ACTIVITATEA ŞTIINŢIFICĂ:

— *Ein Denkmal des Mithraskultes auf Andros in Griechenland*, în *Römische Mitteilungen*, 1911, p. 262—273.
— *Zum Ehrendekret von Andros*, în *Athenische Mitteilungen*, 1911, p. 1—20.
— *Ein Hadriansbrief und das Hadriansgymnasium in Athen*, în *Athenische Mitteilungen*, 1912, p. 183—189.
— *Eine Stephanephoreninschrift aus Siros*, în *Athenische Mitteilungen*, 1912, p. 157—162.
— *Neue attische Grenz- und Hypothekensteine*, în *Jahreshefte des öster.-archäologischen Instituts*, 1912, p. 81—95.

— *Weihepigramm eines Epheben in Athen*, în *Athenische Mitteilungen*, 1913, p. 285—288, şi 1914, p. 236.
— *Andros Untersuchungen zur Geschichte und Topographie der Insel*, Viena, 1914, *Sonderschriften des öster.-archäologischen Instituts*, vol. VIII.
— *Callatis — Rapports préliminaires sur les fouilles*, în *Dacia*, I, 1924, p. 108—165; II, 1925, p. 104—147; III—IV, 1927—1932, p. 411—482; V—VI, 1935—1936, p. 274—319; VII—VIII, 1937—1940, p. 223—281; IX—X, 1941—1944, p. 243—347.
— *Observations concernant deux décrets des „Thiasites'' de Callatis*, în *Dacia*, I, 1924, p.317—324.
— *Cultura cerealelor în Grecia antică şi politica cerealistă a atenienilor. Contribuţie la istoria aprovizionării cu cereale în cuprinsul elenismului antic*, în *Academia Română. Studii şi cercetări*, X, 1925.
— *Istoria antică elină şi studiile de istorie elină în cei 25 ani din urmă. Schiţă istorică bibliografică, prodromos pentru un manual de istorie antică elină*, 1925, 79 p.
— *Statutele Iobachilor*, în *Orpheus*, Bucureşti, 3, 1925, p. 97—101, şi 5, 1925, p. 238—249.
— *O stelă funerară cu inscripţie şi cu palmele deschise în relief din Tomis-Constanţa*, în *Analele Dobrogei*, 15, 1934, p. 1—18.
— *Epigrama sepulcrală din Muzeul din Constanţa a lui Hermogenes şi alte fragmente de inscripţii*, în *Analele Dobrogei*, 16, 1935, p. 9—20.
— *Inscripţie murală latină din Callatis din vremea praes. prov. M. Valerius Bradua*, 1936, 10 p.
— *Callatis*, în *L'Archéologie en Roumanie*, Bucureşti, 1938, 24 p.
— *Die Viergespanne zweier Amphorenhenkelstempel aus dem alten Kallatis*, 1938, 15 p.
— *Archäologische Grabungen im alten Callatis*, în *Bericht über den VI. Internat. Kongress für Archäologie*, 1939, Berlin, 1940, p. 350—355.
— *Un nou fragment al inscripţiei latine din Petra-Camena*, Bucureşti, 1940, 12 p.
— *Stèle funéraire de Tomis*, în *Istros*, I, 2, 1942, p. 227—229.
— *Aus der Vergangenheit einer dorischen Kolonie am Westgestade des Schwarzen Meers*, în *Europäischer Wissenschaftsdienst*, 3, 1943, 8, p. 16—18.
— *Une découverte d'orfèvrerie ancienne dans l'antique Callatis*, în *Balcania*, 7, 1944, 2, p. 392—396.
— *Noile cercetări şi săpături arheologice din România*, în *ARMSI*, 3, t. 29, 1947, 26 p., şi în limba franceză, în *BSH*, 28, 1, 1947, p. 1—35.
— *Ein antiker Goldfund aus Kallatis*, în *Sbornik Gavriil Kaţarov*, Sofia, 1950, p. 219—229.
— *Vibius Severus speculator ponticus*, în *SCIV*, 8, 1957, 1—4, p. 205—213.
— *Ariston, Aristons Sohn, aus Kallatis*, în *Dacia*, N.S., II, 1958, p. 207—213.
— *Fragment de inscripţie greacă funerară*, în *SCIV*, 14, 1963, 2, p. 419—425.
— *Dedicaţie pentru Athena Polias din Callatis*, în *SCIV*, 16, 1956, 2, p. 353—356.
— *Pe marginea unui decret de poliţie callatian*, în *SCIV*, 18, 1967, 3, p. 501—508.
— *Inscripţia lui Herennios Apollinarios din Callatis*, în *Pontice*, I, 1968, p. 307—316.

Constantin Preda

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaArch Budapesta — Acta Archaeologica Budapesta.
AÉ — Archaeologiai Értesitö.
AEM — Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen. Viena, 1856—1877.
AISC — Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj.
AMN — Acta Musei Napocensis.
AnnÉp — Année Epigraphique.
ArchHung — Archaeologia Hungarica.
ArhMold — Arheologia Moldovei, Iaşi.
ARMSI — Analele Academiei Române. Memoriile Secţiei istorice.
AUI — Analele ştiinţifice ale Universităţii, Iaşi.
BerRGK — Deutsches Archäologisches Institut, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission.
CIL — Corpus Inscriptionum Latinarum.
DA — Daremberg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grécques et romaines.
Dacia — Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti: I-XII, 1924—1947; N. S., I, 1957; II, 1958; III, 1959; IV, 1960; V, 1961; VI, 1962; VII, 1963; VIII, 1964; IX, 1965; X, 1966; XI, 1967; XII, 1968; XIII, 1969; XIV, 1970.
JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institut, Viena.
JRS — The Journal of Roman Studies. Londra.
Klio — Klio. Beiträge zur alten Geschichte.
KS — Kratkie soobşceniia.
Materiale — Materiale arheologice privind istoria veche a R.P.R., vol. I(1953); Materiale şi cercetări arheologice, vol. II (1956); vol. III (1957); vol. IV (1957); vol. V (1959); vol. VI (1959); vol. VII (1960); vol. VIII (1962); vol. IX (1970).
PBF — Prähistorische Bronzefunde.
RE — Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Pauly-Wissowa.
RIAF — Revista pentru istorie, arheologie şi filologie, Bucureşti.
RLIÖ — Der Römische Limes in Österreich.
SA — Sovetskaia Arheologia.
SCŞIaşi — Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII – REVISTĂ DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE
DACIA, REVUE D'ARCHEOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE–CLUJ
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" – IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA ARTĂ PLASTICĂ
– SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche" paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à Întreprinderea ROMPRESFILATELIA, boîte postale 2001 — telex 011631 — Bucarest, Roumanie, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Str. Gutenberg 3 bis Bucureşti Tel. 16 40 70

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

*** **Istoria României**, vol. I, 1960, 891 p., 45 lei; vol. II, 1962, 1 159 p., 45 lei; vol. III, 1964, 1 259 p., 45 lei; vol. IV, 1964, 864 p., 2,45 lei.

*** **Din istoria Transilvaniei**, vol. I, ed. a 3-a, 1963, 336 p., vol. II, ed. a 2-a, 552 p.; vol. I și II, 65,60 lei.

*** **Corpus Vasorum Antiquorum**, 1, îngrijit de Suzana Dimitriu și Petre Alexandrescu cu colaborarea lui Vladimir Dumitrescu, 1965, 56 p., 43 pl., 44 lei; 2, 1968, 41 p., 43 pl., 57 lei.

*** **Inventaria Archaeologica**, fasc. 1, 1966, 5, 47 lei; fasc. 2, 1966, 4 lei; fasc. 3, 1967, 4 lei; fasc. 4, 1967, 5,25 lei; fasc. 5, 1968, 6 lei; fasc. 6, 1971, 4,25 lei; fasc. 7, 1971, 4,25 lei.

*** **Fontes Historiae daco-romanae** (a. 300 — a. 1000), II, 1970, 43 lei.

*** **Histria**, vol. II, sub îngrijirea acad. Em. Condurachi, 1966, 541 p., 58 lei.

*** **Dinogetia**, vol. I, 1967, 409 p., 46 lei.

*** **Arheologia Moldovei**, vol. VI, 1969, 342 p., 36 lei.

*** **Materiale și cercetări arheologice**, vol. IX, 1970, 535 p., 82 lei.

*** **Studii și cercetări de numismatică**, vol. V, 1971, 483 p., 39 lei.

*** **Historica**, vol. I, 1970, 199 p., 11 lei; vol. II, 1971, 321 p., 16,50 lei.

D. M. PIPPIDI și D. BERCIU, **Din istoria Dobrogei**, vol. I, „Bibliotheca Historica Romaniae", II, 1965, 344 p., 28 lei.

RADU VULPE — ION BARNEA, **Din istoria Dobrogei**, vol. II, „Bibliotheca Historica Romaniae", IV, 1968, 591 p., 42 lei.

I. BARNEA și ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, **Din istoria Dobrogei**, vol. III, „Bibliotheca Historica Romaniae", IX, 1971, 441 p., 37 lei.

D. TUDOR, **Tabula Imperii Romani, Drobeta — Romula — Sucidava**, 1965, 25 p., 2,50 lei.

*** **Tabula Imperii Romani, Romula — Durostorum — Tomis**, 1969, 80 p., 5,50 lei.

GH. DIACONU, **Tîrgșor. Necropola din secolele III — IV e.n.**, 1965, 332 p., 40 lei.

D. BERCIU, **Cultura Hamangia. Noi contribuții**, I, 1966, 323 p., 23,50 lei.

BUCUR MITREA, CONSTANTIN PREDA, **Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia**, 1966, 403 p., 40 lei.

ALEXANDRU VULPE, **Necropola hallstattiană de la Ferigile**, 1967, 208 p., 27 lei.

I. I. RUSSU, **Illirii. Istoria — limba și onomastica — romanizarea**, 1969, 302 p., 21,50 lei.

D. BERCIU, **Arta traco-getică**, 1969, 234 p., 31 lei.

AL. PĂUNESCU, **Evoluția uneltelor și armelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României**, 1970, 359 p., 27 lei.

RADU POPA, **Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea**, 1970, 304 p., 21,50 lei.

CONSTANTIN PORFIROGENETUL, **Carte de învățătură pentru fiul său Romanós**, traducere de Vasile Grecu, 1971, 122 p., 6,50 lei.

D. PROTASE, **Riturile funerare la daci și daco-romani**, 1971, 221 p., 21 lei.

PETRE DIACONU, DUMITRU VÎLCEANU, **Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină**, vol. I, 1972, 279 p., 31 lei.

NICOLAE CONSTANTINESCU, **Coconi. Un sat din Cîmpia Română în epoca lui Mircea cel Bătrîn**, 1972, 311 p., 32 lei.

SCIV, tomul 23, nr. 1, București, 1972, p 1—170

I.P.I. — c. 8113

48 828

Lei 25.